

Magyarságkép és történeti változásai

AGRÁRIUM

KÖRNYEZETVÉDELEM ÉS INTEGRÁCIÓ

RENDSZERVÁLTOZÁS:

PIACGAZDASÁG, TÁRSADALOM, POLITIKA

TUDOMÁNYPOLITIKA

TERÜLETFEJLESZTÉS

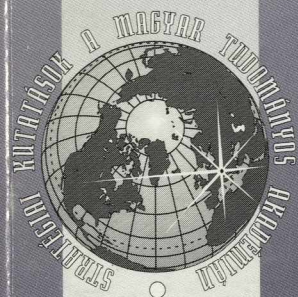
ÉLETMINŐSÉG

KÖZLEKEDÉS

NEMZETI KULTÚRA

DUNA-VÖLGYI RÉGIÓ

TECHNOLÓGIAI FEJLESZTÉS

Magyarságkép és történeti változásai

Szerkesztő
Pataki Ferenc
Kilenc Szilárd

MAGYARSÁGKÉP ÉS TÖRTÉNETI
VÁLTOZÁSAI

Budapest 1979

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

Magyarország az ezredfordulón
Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián
Műhelytanulmányok

Szerkesztő
Pataki Ferenc
Ritoók Zsigmond

Olvasószerkesztő
Kovács Éva

Magyarország az ezredfordulón
Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián

Műhelytanulmányok

MAGYARSÁGKÉP ÉS TÖRTÉNETI
VÁLTOZÁSAI

Budapest 1999

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

© Abonyi Iván, Endrei Walter, Frank Tibor, † Hanák Péter, Hofer Tamás,
Hunyady György, Jeszenszky Géza, Jeszenszky Sándor, Kárpáti János, Kiss Gy. Csaba,
Köpeczi Béla, Litván György, Nyomárkay István, Ormos Mária, Pataki Ferenc,
Pomogáts Béla, R. Várkonyi Ágnes, Szabolcs Ottó, Terestyéni Tamás,
Vajda György Mihály

ISBN 963 508 079 4

ISSN 1419-1822

1418-656X

Kiadja a
Magyar Tudományos Akadémia
Kiadásért felel: Pataki Ferenc, Ritoók Zsigmond
Borító: Horváth Imre
Szedés, tördelés: Karácsony és Társai Bt., Budaörs
Nyomdai munkálatok: Krónikás Bt., Biatorbágy
Felelős vezető: Horváthné Nagy Erzsébet
Megjelent: 18,59 A/5 ív terjedelemben 500 példányban

TARTALOM

PATAKI Ferenc: Magyarságkép és történeti változásai	7
Magyarok — a világ szemével 9 • Nemzet és teljesítmény 11 •	
Változó „kép”: rokon- és ellenszenvek 13	

TÜKÖRKÉPEK

POMOGÁTS Béla: A magyarságkép és az ország külpolitikai stratégiája	19
Arculattervezés mint a nemzeti stratégia része 19 • Torzképek a magyar történelemről 21 • Közép-Európa Nyugatról nézve 22 •	
Kép a magyarokról a szomszédos országokban 23	

HANÁK Péter : Az osztrák és a német vezető réteg magyarságképe a századforduló idején	27
A nyugati rokonszenv — és annak elvesztése 27 • Német-osztrák ellenszenv — és változásai 29 • Magyarságkép a keresztényszociális és szociáldemokrata mozgalomban 31 •	
Magyarok a követi jelentésekben 32	

VAJDA György Mihály: Az osztrák irodalom magyarságképe a Monarchia perspektívájában	35
Osztrák–magyar államérzület 35 • „Felix Austria” 36 •	
A Monarchia és népei 37 • Arisztokrácia, nemesség és katonaság — Magyarországon 38	

KÖPECZI Béla: A 19. századi román irodalom magyarságképe	43
A román mint feudális nemzet 43 • A nacionalista út 44 •	
Tanulmányok a magyarokról 45 • Magyar–román: a különbségek hangsúlyozása 46 • Octavian Goga és Ady Endre 47	

ORMOS Mária: Képek Magyarországról az első világháború után	49
Közép-Európa racionális megszervezése — ábránd 50 • Francia ambivalencia 52 • Cseh egyértelműség 53 • Román egyetértés 55 •	
A bizarr szimpátia népe 56	

NYOMÁRKAY István: A szerbek és a horvátok magyarságképe	59
„Tekintsünk a magyarokra!” 60 • „Hozzánk... a magyarok állnak a legközelebb” 61 • Az elhidegülés 62 • Az újfajta megértés 63 • „Horvát és magyar egyben” 64 • Illírizmus és magyarellenesség 65 • Az ambivalencia kora 66 • „A magyar nyelv a fejében lakik” 68	
KISS Gy. Csaba: A Kárpátok felől... A lengyel és a szlovák magyarságkép változásai a 20. században	71
„Itt egy nemzet él” 72 • „Lengyel–magyar két jó barát” 73 • Az „Élő ostor” 74 • Magyar úr — szlovák paraszt 75 • A romantikus sztereotípiá 77	
JESZENSZKY Géza: Magyarország változó képe Nagy-Britanniában	79
A történet összefoglalása 79 • A presztízs megrendülése: az 1904–06. évi alkotmányos válság 81 • Scotus Viator és „meggyőző vádirata” 85 • Néhány történeti és politikai tanulság 87	
FRANK Tibor: Az amerikai Magyarország-kép színváltozásai	91
Kossuth Lajos Amerikában 91 • „Alacsonyabb rendű” faj 95 • Romló Magyarország-kép: kétféle magyar? 97 • Cinkos vagy áldozat? 101	
TÖRTÉNELEM ÉS MAGYARSÁGKÉP	
R. VÁRKONYI Ágnes: Történelmünk nemzetközi jelenlétének alternatívái	105
„Európa születése” és a magyarok 105 • Hazánk „terra incognita” 109 • Múltunk és jövőnk Európában 110	
LITVÁN György: Az 1956-os forradalom szerepe a magyarságkép változásában	115
Magyarország 1945 után 116 • A francia reagálás 117 • 1956 a szomszédságból 118 • 1956 „Nyugaton” 119 • A Kádár-rendszer mint haszonélvező 120	
SZABOLCS Ottó: A külföldi történelemkönyvek magyarságképe	123
A honfoglaló magyarokról 124 • Szerepünk Európa formálásában 126 • Magyarország Európa újkorában 128 • A történelmi Magyarország eltűnéséről 129 • Trianon után 131	

HOFER Tamás: A nemzettudat változó jelképei	133
Önkép és sztereotípiá 133 • Nemzeti jelképtár 135 • Magyar „kulturális szerszámoszláda” 137	

HUNYADY György: A nemzeti identitás és a sztereotípiák görbe tükre	143
A nemzetkarakterológia múltjából 143 • Mi a sztereotípiá? 145 • Mi a nemzet? 146 • A magyar nemzet 148 • Az identitás kérdése 150 • Értékelés és önértékelés 153 • Milyenek a magyarok? 154 • Kelet és Nyugat, Észak és Dél 155 • Szomszédok egymásról 157	

TERESTYÉNI Tamás: Magyarország-kép néhány mértékadó nyugati sajtótermékben	163
Mérsékelt érdeklődés 163 • Tematikus szerkezet 165 • Külpolitika: NATO és külkapcsolatok 166 • Gazdaság 167 • Belpolitika: kiábrándultság 169 • Történelem és kultúra 170 • Idegenforgalom 171 • Bűnözés 171 • A cikkben említett személyek 172 • Egyidejű közelség és távolság 173	

TELJESÍTMÉNYEK NYOMÁBAN

ABONYI Iván: Adalékok egyes magyar (származású) kutatók és eredményeik külföldi megítéléséhez	181
Eötvös Loránd 181 • Bay Zoltán 183 • Wigner Jenő 184	

ENDREI Walter: Magyar természettudósok és műszaki alkotók külföldi enciklopédiákban	187
Enciklopédiaírók és olvasóik 188 • Magyarok a lexikonokban 189 • Külföldi enciklopédiákban említett magyar tudósok 190	

JESZENSZKY Sándor: A magyar elektrotechnika képviselői a külföldi enciklopédiákban	193
Hárman a világ híres enciklopédiáiban 193 • A külföldi publikációk szerepe 194 • Az információ hiányáról és a felejtésről 194	

KÁRPÁTI János: Az ungarescától az Allegro barbaróig: a magyar zene külföldi fogadtatása	197
Magyar zenék Európában: a hajdútáncról a csárdásig 198 • A parasztzene felfedezése: Bartók és Kodály 199 • Az „Allegro barbaro” üzenete 200 • Fogadtatás német nyelvterületen 202 • Magyar zene külföldön — az utóbbi negyven év 205	

A kötet szerzői	207
-----------------	-----

MAGYARSÁGKÉP ÉS TÖRTÉNETI VÁLTOZÁSAI

Tudományos ülésszakunk némiképp sokértelmű témája — „Magyarságkép és történeti változásai” — mind tartalmát, mind pedig történeti távlatait tekintve, irdatlanul tág határok között lebeg.¹ Két támpontját azonban tüstént megjelölhetjük. Az egyik a *nemzeti önismeret* bonyolult szövevényére utal. A másik így összegezzhető: vajon a rólunk alkotott kép — főképpen a kritikus korszakokban — miképpen befolyásolta *nemzeti történelmünk alakulását*; egyáltalán gyakorolt-e reá bárminemű hatást? S mit remélhetünk ma?

Magyarok — a világ szemével

Amiként az egymással kapcsolatba lépő egyének többé-kevésbé kidolgozott „szociális képet” alkotnak egymásról, azonképp a nemzeti közösségek — e kollektív szubjektumok — tagjai is leképezik szellemi életükben és közgondolkodásukban a szomszédos és a távoli népeket. József Attila gyakorta idézett szavai: „Hiába fűrésztöd önmagadban, Csak másban moshatód meg arcodat”, erre a viszonylatra is érvényesek. A gyorsan globalizálódó s az érintkezéseket kiterjesztő világban, amely teleszórja képekkel és értesülésekkel képzeletünket, még erőteljesebbé válik, és még inkább egymásba szövődik ez a kölcsönös képalkotási folyamat. A „*hogyan lát bennünket a világ?*” érdeklődő izgalma ezernyi alakot ölt: másképpen jelenik meg a tudományban és a művészetben, a politika világában, a sportban és a világjáró turizmusban, a hétköznapi érintkezésben és az értesülésekben.

Az idevágó kutatások arra vallanak, senkinek sem okoz különösebb gondot, hogy alkalmi töredékek vagy többé-kevésbé rendezett ismeretek alakjában megfogalmazza a másokról alkotott értékelő véleményét. Ez gyakorta az önmagunkra vonatkozó kép sajátos — olykor fonákjára fordított — megfelelője. Igaza van Maurois-nak: „... minden nép tükör, amelyben a fürkésző tulajdon képét szemléli”. Ilyenformán elkerülhetetlen és szükségképpen ténnyel állunk szemben: a ma-

¹ Az 1997. május 6–7-én tartott konferencia elnöki megnyitójának szövege. A nyilvános vitát a „Magyarságkép. A Magyarországról alkotott kép az ezredfordulón” című alprogram keretében az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok, valamint a Filozófiai és Történettudományok Osztálya rendezte.

gyar társadalom is — akarjuk, vagy sem — állandó „külső reflexió” tárgya. Vélekedések és értékítéletek, felületi benyomások és rendszerezett tudástömbök kísérik történelmünk alakulását, aktuális helyzetünket és kilátásainkat. Mit kezdjünk hát velük? Méltóak-e érdemleges figyelmünkre? Kell-e számolnunk velük, s ha igen, akkor miképpen?

Az igény ösrégi: ismerjen és lehetőleg híven ismerjen meg bennünket a világ. *Nemzeti önismeretünkbe* pedig épüljön be mindaz, ami tanulságként leszűrhető a felőlünk vélekedők ítéleteiből. Elegendő pusztán utalnunk eme óhaj időszerű hátterére: a sokat emlegetett *európai integrációs* fejleményekre. Utoljára a Szekfü Gyula szerkesztette s 1939-en megjelent *Mi a magyar?* c. kötet közölt Eckhardt Sándor tollából átfogó tanulmányt *A magyarság külföldi arcképe* címmel. Első mondata — jellemző módon — így hangzik: „A magyarság nyugati rossz hírnevét a honfoglalás utáni hadjáratok alapozták meg.” Az azóta is folytatás nélkül maradt írás célját a szerző abban látta, hogy kifejtteni próbálja „az európai köztudatból azt a *felületi képet*, amely az átlagemberben begyökerezhetett”. A cél tehát módfelett korlátozott. Eckhardt fő következtetése sem nélkülöz némi időszerű tanulságot: „... ez a kép majdnem mindig a politikai helyzet függvénye”.

Már *Anonymus* krónikájában is azt olvassuk: „nagyon is nem szép és illetlen dolog” volna, ha az „oly igen nemes magyar nemzet” származásáról és hősi cselekedeteiről „a parasztok hamis meséiből vagy a regösök csacsogó énekéből” értesülne a világ. Az „egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalók” önvigasztaló és buzdító hevülete is tágas nemzetközi összehasonlításból és a „török ebekkel” történő — rájuk nézve kevéssé hízogó, ám történetileg érthető — összevetésből ered. Széchenyi pedig — éppen a magyar Akadémiáról szólván — azon töpreng, vajon a magyar hazafiság miért is áll „nem a legtisztább fényben a világ nagy színpadán”, vajon miért nem képes „civilisatiói sympathiát s hódító közvéleményt gerjeszteni a legmagasztosabb magyar polgári erény is odakünn”. Gyakorta idézett szavaival az okot is megjelöli: „A magyar szó még nem magyar érzés, az ember, mert magyar, még nem erényes ember, és a hazafiság köntösében járó még korántsem hazafi...” Lám, mily szorosan egybekapcsolódik Széchenyi képzeletében az „*odakünni*” *szimpátia*, a reménykedve sürgetett „hódító közvélemény” az „*idebenti*” *polgári erényekkel* s a nemzeti önismeret alakulásával.

De vajon nem holmi gyengeség és tétova bizonytalanság tünete-e ez a heves érdeklődés az iránt, milyennek látnak bennünket? A szüntelen önértékelési zavarokkal és belső bizonytalanságokkal küszködő személy kiszolgáltatottan függ környezete vélekedésétől. Állandóan az foglalkoztatja, vajon miként ítélnék róla, milyennek látják. Jól ismerjük a „*kívülről vezérelt ember*” típusrajzát, kor- és körképét. De hátha elgondolható ez a túltengő külső függés a nemzeti közösség kapcsán is?! A nehéz sorsú nemzetek vagy a testvértelen népek, amelyeknek történelme bővelkedik tragikus fordulatokban, és okkal vagy ok nélkül panaszozzák, hogy a világ nem viszonzozza balsorsuk áldozatait, különösképpen fogékonyak lehetnek a külső visszhangok iránt. Ha azzal biztatjuk magunkat, hogy a Nyugat

és a kereszténység „védőbástyája” voltunk, ha 1956-ban újra felidéztük az „áll a viharban maga a magyar” pátoszát, vajon nem tarthatunk-e igényt arra, hogy ennek megfelelően lásson és ítéljen meg bennünket a világ. S így is bánjon velünk!

Az alakuló és ifjú nemzetállamok — főként Európa keleti tájain — még inkább érzékenyek arra, hogy milyen arculattal lépnek be a nemzetek közösségébe. S mindent meg is tesznek avégett, hogy hízelgő képet alakítsanak ki önmagukról: egyebek közt eredetükről és történelmükről. A nemzeti önértéket tápláló kedvező vélekedések olybá tűnnek, mint szimbolikus érdemrendek, amelyek újra és újra tanúsítják a nemzeti kiválóságot. Aligha véletlen, hogy *Bibó István* éppen ebben a régióban ismerte fel és nevezte meg a „nemzeti öndokumentációs kényszer” jelenségvilágát. E tájon a hízelgő külső visszhang is az öndokumentálás eszköze lesz.

Bibó általában is úgy vélte, hogy „az önértékelés bizonytalan és túlméretezett volta” fontos eleme lehet a nagy közösségi hisztériáknak. De hadd idézzem kissé terjedelmesebben idevágó gondolatait, hiszen felettébb tanulságosak. A kelet-európai kisállamok nyomorúságáról szólván így ír: „A vágyak és realitás diszkrepanciájának jellegzetes ambivalens lélektani tünetei a legátlátszóbban felismerhetők mindezeknél a népeknél: a túlzott öndokumentálás és belső bizonytalanság, túlméretezett nemzeti hiúság és váratlan meghunyászkodás, teljesítmények állandó hangoztatása és teljesítmények valódi értékének állandó csökkentése, morális igények és morális felelőtlenség.” Ebből eredt azután az a különös mentalitás, amely odavezetett, hogy „A nemzeti élet minden megnyilvánulása a *legádázabb nemzeti célszerűség* alá rendeződött, s mind reális, mind képzelt teljesítményük — a Nobel-díjtól az olimpiai rekordokig — elvesztette spontán, öncélú jellegét, és belekerült a *nemzeti öndokumentáció* szolgálatába”. Feltehetően ezért illett örvendeznünk a „legismertebb magyar” — egy aranylábú focista — nemrégiben lezajlott születésnapján is. Vajon mikor részesülnek hasonló méltásban tudományunk és művészetünk nagyjai?!

Az a nemzeti önismeret, amely az öndokumentáció szolgálatába állított tényeken nyugszik, és mindegyre ezeket reméli viszontlátni a külső vélekedésekben, ingatag lesz, mert bizonytalan lábakon áll. Óhatatlanul felidézi a „kívülről vezérelt” nemzeti közösség képét, vagy azét a kisiskolását, aki szüntelenül bizonygatja: „Európa, én nagy tanítóm... bizony Isten, én készültem...”

Nemzet és teljesítmény

Tanácskozásunk kitüntetett fogalma — a „*magyarságkép*” — meglehetősen kézenfekvő, további értelmezésre nem szoruló kifejezésnek tetszik. Ám ha kissé

alaposabban szemügyre vesszük, a szó mindkét tagja alkalmat adhat töprengésre és vitára.

Hiszen a „magyarság” előtag utalhat egy meghatározott etnikai csoportra. Ebben az esetben felidézheti a *nemzetkarakterológia* szokásos, közhelyszerű sztereotípiáit. A magyar ilyen meg ilyen: vendégszerető, bátor, tehetséges, szalmalánglelkű, sírva vigadó és így tovább. Az effajta nemzetkarakterológiák már a 18. században is vásári portékának számítottak. Manapság pedig a világjáró turisták kedvelt eligazító eszközei: segítségükkel tájékozódnak az idegen kultúrákban. Az emberi gondolkodás jellege és ökonomikusságra törekvése elkerülhetetlenné és olykor hasznossá is teszi az effajta *sematizáló-általánosító minták* használatát. Ezért mindig jelen lesznek a közgondolkodásban. Tanulmányozásuk is időszerű és tanulságos.

De a „magyarság” előtag utalhat valami másra is: a *nemzeti teljesítményre*. Én úgy vélem, ebben ragadhatjuk meg a dolog lényegét. Az idegen nemzet tagja, ha csak nem turistaként bolyong a világban, erre üti fel a fejét, s ezt méltányolja. Különösképpen érvényes ez a szellem embereire, a nemzetközi tudományos és művészeti közösségekre. De tüstént tegyük hozzá: a politikusokra is! A *nemzeti teljesítmény* övezetei gyakorlatilag határtalanok: a tudománytól és a művészettől a gazdasági és a politikai sikerekig mind-mind magára vonhatja a világ figyelmét. De csakis akkor, ha *valóságos* teljesítmény, ha önmagáért és a maga nyelvén beszél, s nem a nemzeti „PR” olcsó és tendenciózus fogásaival, nem a mesterkelt „országkép-alakítás” átlátszó propagandisztikus eszközeivel él.

A nemzetkarakterológia, amely egy-egy etnikai csoporthoz köthető tartós és a történelem felett lebegő jellegzetességeket — nem pedig *történeti-kulturális mintázatokat* — keres, mindig hajlamos arra, hogy kirekesztő legyen. Az a felfogás viszont, amely a nemzeti teljesítményt tekinti elsőrendűnek, mindig befogadó, mivel a teljesítménynek lehet ugyan etnikai színezete, de nincs az egyetemes-sel szembefordítható, etnikai mércéje, jóllehet a teljesítmény alanyának mindig van hazája. Olyan szemléletre van szükségünk, amely *Szent-Györgyi Albertet* és *Neumann Jánost*, *Ady Endrét* és *Lukács Györgyöt*, *Teller Edét* és *Kandó Kálmánt*, *Márai Sándort* és *Molnár Ferencet*, a hazai zenei kultúrát és a pszichoanalízis budapesti iskoláját egyaránt a nemzeti teljesítmény méltó képviselőiként tartja számon.

Hadd idézzem ismét Bibó gondolatát: „*Alkati vonások, nemzeti jellegzetességek* tudatosítása helyett sokkal fontosabb azt tudatosítani, hogy mi mindent csinálhat egy közösségből a valóság helyes érzékelése, a tehetetlenség, hazugság és félelmek zárt köreiből való kitörés, feladatok vállalása, értük való helytállás, közös erőfeszítés és közösségi teljesítmény.” Meglehet, némi retorikai hevület is lappang e szavakban, elvi igazságuk azonban aligha vitatható. Vessünk csak egy pillantást a nálunk kisebb nemzetekre: dánokra, hollandokra, finnekre, norvé-

gokra! Nyugodt magabiztossággal teszik a dolgukat: mintha inkább *magára az ügyre* figyelnének, mintsem az effektusra.

Változó „kép”: rokon- és ellenszenvek

Nem kevésbé tanulságos, ha a kategória utótagjára — a „kép”-re — is vetünk egy pillantást. Két vonása különösképpen méltó lehet figyelmünkre: *tagolt és mozaikszerű jellege*, valamint *történeti változékonysága*. Amiképpen szabad óráinkban mi sem foglalatostkodunk azzal, hogy módszeresen reflektáljunk más nemzetekre, s leleteinket teoretikusan általánosítsuk, azonképpen mások rólunk alkotott képe is telítve van alkalmi és töredékes megfigyelésekkel és benyomásokkal. Az érdeklődés csak ritkán — és jobbára kifejezetten tudományos megfontolás eredményeként — ölt rendszerezett alakot. S mert nincsenek egynemű nemzeti társadalmak, a rólunk alkotott kép is *megosztott és pluralisztikus*: kulturális és politikai rokon- és ellenszenvek tagolják. Nem kép ez, hanem *részleges képek különös halmaza*.

Ez a körülmény egyebek mellett azzal a kockázattal jár, hogy a kérdés kicsinyes belső politikai csatározások eszközévé és terepévé válhat. Az egymással szemben álló politikai erők csupán azt méltányolják, azt idézik és kultiválják, ami egybevág részleges érdekeikkel. Ennek megfelelően törekszenek a külső képek alakulásának befolyásolására, majd azok felhasználására. Holott — ha valahol, hát e kérdésben — meg kellene találni a *nemzeti érdekek* érvényesítésének módzatait. Félreértés ne essék: mindez nem csupán a politika világát érinti, hanem a tudományos irányzatokat, művészi áramlatokat s általában a szellemi ízlések és divatok hullámzását is.

A magyarságkép nem egyszer és mindenkorra rögzített, állandó *ábrázolat*, hanem dinamikusan változó, mindegyre alakuló *follyamat*. 1956-ban ránk figyelt a világ, amiként 1989-ben is megkülönböztetett érdeklődés kísért bennünket. Történelmünkben nem kevés ilyen fénylő időszak akad. Ezek azonban *múltékony alkalmak*, s letűntükkel mihamar belesimulunk a mérsékelt érdeklődésre számot tartható kis nemzetek sorába. Ezt a hullámzó figyelmet inkább nyugodt méltósággal kell tudomásul vennünk, mint az egységesülő világ természetes jellemzőjét, mintsem az állandóan sérelmezett mellőzés vagy félreismerés panaszos hangoztatásával. Persze a méltóságérzetben az önérzet is benne foglaltatik: mindig tiltakoznunk — vitatkozni és helyreigazítanunk — kell ott, ahol tudatlansággal vagy szándékos torzítással találkozunk. S az internet korszakában ezt könnyebben meg is tehetjük.

A magyarságkép történeti és helyzeti változékonysága és tagoltsága már csak azért is érthető, mivel a különböző *képalkotó médiumok* — a tudomány, a

művészet, a nemzetközi politika szereplői és intézményei, a tömegkommunikáció és a közgondolkodás — mást és másképpen tükröznek rólunk. A *tudomány* és a *művészet* külső fogadtatása és a róla alkotott kép más logikát követ, és tartósabb ábrázolatokat őriz, mint a *tömegkommunikáció* vibráló és a pillanathoz tapadó szó- és képözöne vagy a közgondolkodás értesülés jellegű, impresszionisztikus szerveződése. Mindennek mérlegelése alapján kell megosztanunk figyelmünket és céltudatos cselekvésünket.

Nem feledkezhetünk meg arról, hogy a *képalkotás mindig kölcsönös*, a képek rendszerint párban állnak. Különösképpen jellemző ez a folyamatos történeti kapcsolatban és érintkezésben álló népekre. A románok, szlovákok, németek, osztrákok vagy oroszok rólunk és történelmünkéről alkotott képe különös — egyszerre egymásra utaló, kiegészítő és konfliktusos — viszonyban áll egymással. Érzékletes példát adnak erre a magyar honfoglalás értelmezési változatai. Sajátosságukra e kölcsönösségnek az iskolai történelemtanítás anyaga és jellege. Bizonyára ezért folynak róla olyan heves viták!

A társadalomtudományok művelői gyakran idézik az ismert tételt: „Ha az emberek valóságosként határoznak meg egy helyzetet, akkor az a következményeit tekintve is valóságos lesz.” Némiképp átfogalmazva a mondatot, azt mondhatnánk: ha a történelmi színpad mindenkori szereplői — lett légyen szó tudósokról, politikusokról vagy „átlagemberekről” — valóságosnak és vitathatatlanak tekintik a rólunk alkotott képüket, ennek megfelelően fognak *gondolkodni* rólunk és *cselekedni* irányunkban. Végül is ebben rejlik a konferenciánkon napirendre tűzött kérdéskör húsunkba vágó *gyakorlati fontossága*: ezért nem tekinthető az pusztán a hűvös filológiai szenvedély ügyének. Így pl. meglehet, hogy tanácskozásunk végére egy árnyalatnyival világosabban látunk majd abban a kérdésben, hogy a két világháborút követő békekötésekben — a meztelen érdekek közvetítése és ideologizációja során — milyen szerepet játszottak a rólunk közkezen forgó, avagy nagy hozzáértéssel sugalmazott képek. Ha egyáltalán... S vajon manapság, amikor „országképet” terjesztünk elő önmagunkról, nem bír e kitüntetett fontossággal, hogy az miként találkozik a különféle szinteken megfogalmazódó magyarságképekkel — kezdve a brüsszeli „bölcsek tanácsával”, folytatva az Európai Akadémiával és befejezve az ide látogató turistákkal. A kép bizonyosan tág ívet fog át: a „De sagittis hungarorum...” távoli reminiscenciái alighanem éppúgy megglehetők benne, mint Kosztolányi Dezső sóvárgásának visszfénye:

„...te régi, te rücskös, te szent, te magasztos,
lelkek nevelője, illatokat és ízt
szűrő, csodatevő, nagyhomlokú, könyves,
vén Európa.

Ha mostoha is vagy, viaskodom érted
és verlek a számmal és csókkal ígézek
és szókkal igázlak, hogy végre szeress meg.”

Igen, csak azt szeretjük, akit meghittten ismerünk, s aki szeretetre méltó és megbecsülést érdemel. Ez pedig végül is rajtunk múlik!

Tanácskozásunk végére bizonyosan nem születnek majd letisztult és végső igazságok. De talán világosabban érzékeljük témánk körvonalait és jelentőségét. S arra is ráeszmélünk, hogy kíváncsian nyomunk követnünk — és nem csupán filológiai érdekessége okán! —, hogyan jelenünk meg ősi, ám mindegyre megújuló arcunkkal a világ tükreben. Biztosak lehetünk benne, hogy az európai integráció hosszadalmas folyamata újra és újra szembefeszül majd a nemzeti részlegességek „lázadásával”, mígnem megtalálja az *egységesülés és a változatosság* remélt — ám feszültséggel teli — *harmóniáját*. Történelmünk sohasem volt híján a heroikus tetteknek és a nagy szellemi-művészi teljesítményeknek. Vajha alkalmunk lenne többet dicsekedni a polgári szorgalmatosság teljesítményeivel is!

A magyarságkép és az ország külpolitikai stratégiája

TÜKÖRKÉPEK

Az ország arculatát maga a történelem adta, pontosabban az, hogy a nemzeti magántól válaszolt a történelem kérdése az országnak jó hírre, és akkor fog kellő megbecsülést kapni a világban, ha gazdaságilag hatékonyan működik, valóra váltja a nyugati demokráciák eszményeit, elterjedt a jogállamiság követelményének, és polgárai számára a szabadságot, biztonságot, jólétet és kultúrát teremti. Az ország arculatalakításának külpolitikai stratégiáját ezért a *belpolitika megfelelő alakításával* kell megvalósítani: a jól működő gazdaság, a biztonságos épített jogállam és a fejlett kultúra lehet garanciája annak, hogy országunkról kedvező kép alakuljon ki a nyilvánosságban, a nemzetközi politikai és kulturális élet fórumain.

A belső stabilitás és a demokratikus fejlődés biztonsága mellett mindazonáltal szükség van arra is, hogy megfelelő szakmai és gyakorlati munka segítse a kedvező országkép megjelenését. Azt, hogy a külföldi közvélemény felfismerje „mind az *image*”-nek a valódiságos értékeit, úgy ország arculatának megtervezése azonban sohasem lehet politikai kampányok duma; ellenkezőleg, igen átgondolt és következetes munka kell épülnie. A valóban kívánatos *image*-építési és arculattervezési bizonyos stratégiai alkatú és tervező munkának kell előkészülnie. Ennek a munkának kell felmérnie a jelen állapotot, ennek kell számot vetnie közéleti és civil társadalmi előzők tapasztalataival, torzításaival, és ennek kell pontos pontossággal meghatároznia a követendő célokat, valamint az érdeklődően elvégzendő feladatokat.

Arculattervezés mint a nemzeti stratégia része

Razonos, hogy egy ilyen, hosszú távon érvényesülő stratégia (rövid távú stratégiahoz hozzá sem érdemes kezdeni!) csak egy minél szélesebb körű társadalmi és politikai konszenzus eredménye lehet. A magyarság helyzetének, törekvéseinek és érdekeinek külföldi megjelenését sohasem szabad párt- és csoportérdekeknek kiszolgáltatni, még csak akkor sem, mert a többpárti demokráciában a választók akaratát leválthatja a kormányzó pártokat, és más pártokat állíthat a he-

A magyarságkép és az ország külpolitikai stratégiája

Az ország arculatát maga a történelem alakítja, pontosabban az, hogy a nemzet miként válaszol a történelem nagy kihívásaira. Akkor lesz az országnak jó hírneve, és akkor fog kellő megbecsülést szerezni a nemzetek közösségében, ha gazdaságilag hatékonyan működik, valóra váltja a nyugati demokráciák eszményeit, eleget tesz a jogállamiság követelményeinek, és polgárai számára szabadságot, biztonságot, jólétet és kultúrát teremt. Az ország arculatalakításának külpolitikai stratégiáját ezért *a belpolitika megfelelő alakításával* kell megalapozni: a jól működő gazdaság, a biztos alapokra épített jogállam és a fejlett kultúra lehet garanciája annak, hogy országunkról kedvező kép alakuljon ki a nagyvilágban, a nemzetközi politikai és kulturális élet fórumain.

A belső stabilitás és a demokratikus fejlődés biztonsága mellett mindazonáltal szükség van arra is, hogy megfelelő szellemi és gyakorlati munka segítse a kedvező országkép megjelenítését. Azt, hogy a külföldi közvélemény felismerje ennek az „image”-nak a valóságos értékeit. Egy ország arculatának megtervezése azonban sohasem lehet politikai kampányok dolga, ellenkezőleg, igen átgondolt és következetes munkára kell épülnie. A valóban kívánatos „image-építést” és „arculattervezést” bizonyos stratégiai alkotó és tervező munkának kell előkészítenie. Ennek a munkának kell felmérnie a jelen állapotot, ennek kell számot vetnie a közelebbi és távolabbi elődök mulasztásaival, torzításaival, és ennek kell józan pontossággal meghatároznia a követendő célokat, valamint az érdekükben elvégzendő feladatokat.

Arculattervezés mint a nemzeti stratégia része

Bizonyos, hogy egy ilyen, hosszú távon érvényesülő stratégia (rövid távú stratégiához hozzá sem érdemes kezdeni!) csakis egy minél szélesebb körű társadalmi és politikai konszenzus eredménye lehet. A magyarság helyzetének, törekvéseinek és érdekeinek külföldi megjelenítését sohasem szabad párt- és csoportérdekeknek kiszolgáltatni, már csak azért sem, mert a többpárti demokráciában a választók akarata leválthatja a kormányzó pártokat, és más pártokat állíthat a he-

lyükre. Az ország arculatának gondozása és felmutatása ugyanakkor a politikai intézmények egyetemes feladata, a pártpolitikák és pártérdekek *fölött* helyezkedik el. Kialakításán mindig az egyetemes nemzeti érdekeknek, következésképp egy pártok fölött érvényesülő össznemzeti stratégiának kell őrködnie. A nemzeti „image” kialakítása nem kerülhet politikai karrierérdekek örvényei közé, mert különben nemhogy elérné célját, hanem ellenkezőleg, az ország hitelének és nemzetközi súlyának csökkenéséhez vezet.

Ezért a kormányhivatalok, különösen a külügyi és művelődésügyi apparátus összehangolt munkája mellett szükség van arra, hogy az ország külföldi arculatának kialakításán a *civil társadalom intézményei*: az egyházak, az egyetemek, a tudományos műhelyek, a különféle értelmiségi szövetségek is dolgozzanak. Szót kell érteni eközben az értelmiség véleményformáló csoportjaival és személyiségeivel. Az „image-alakítás” műveleteit nem szabad kiszolgáltatni azoknak a küzdelmeknek, amelyek a szellemi élet kormánypárti és ellenzéki, konzervatív és liberális csoportjai között zajlanak. Egyszersmind mozgósítani kell a nyugati világban élő magyar értelmiséget, méghozzá ennek az értelmiségnek azokat a csoportjait és képviselőit, amelyek és akik véleményüket képesek megszólaltatni a befogadó ország gazdasági, politikai és kulturális fórumain, javaslataikat el tudják juttatni a döntéshozó intézményekhez.

Az ország és a magyarság külföldön megjelenő képének formálása, következésképp érdekeinek képviselete sohasem lehet propaganda tárgya: manapság még a legügyesebb propagandán is átlát a sajtó és a közvélemény, különösen a nyugati világban, ahol a társadalomnak erős immunitása van mindenféle propagandisztikus kampánnyal és tevékenységgel szemben. Ezért valódi értékeinket, mindeneke előtt a régi és az új magyar kultúra nemzetközileg is hiteles értékeit kell felmutatnunk a nagyvilág előtt. A magyar irodalom, zene, festészet, építészet és népművészet maradandó értékei, valamint az őket hitelesen bemutató kulturális diplomácia sokkal eredményesebben építheti jó hírünket, mint akármilyen kormányzati propagandahivatal. Ugyanez mondható el az ország valódi turisztikai értékeiről: a magyar táj, a történelmi városok, a falusi népművészet emlékei, valamint a magyar konyha, a magyarországi szórakozási és sportolási lehetőségek hiteles bemutatása mindenképpen hozzátartozik kulturális diplomáciánkhoz és az ország külföldi „image”-ának építéséhez.

Törekedni kellene arra, hogy a magyar művelődés nagy értékeinek, illetve a magyar történelem eseményeinek ismerete megfelelő súllyal és módon legyen jelen a nyugati világ kulturális fórumain: a nagy könyvtárakban, a múzeumokban, a kézikönyvekben. Mert bizony, aki ezeken a területeken valamennyire is járatos, elszomorító tapasztalatokról tud számot adni. A nagy nyugati enciklopédiák jó része a régi Magyarország történetét illetően súlyos tájékoztatlanságot árul el. Így például a történeti Erdélyt általában mint román államalakulatot mutatja be, mintegy meghosszabbítva visszafelé a történelmi múltban az 1918 után kialakult

nagyromán államszerkezetet. Hírneves magyar festőket németekként vagy szlovákokként tart számon, néprajzi múzeumokban románként jelenítenek meg jellegzetesen magyar (székely) erdélyi népviseletet. A magyar és a nemzetközi tudományos műhelyek kapcsolatainak építése során ügyelni kellene arra, hogy a külföldi partner megfelelő történelmi, művelődéstörténeti információk birtokába jusson, és a nagyvilággal ismerkedő magyar értelmiségieknek figyelmeztetniük kellene a meglátogatott intézményeket a tévedésekre, torzításokra.

Torzképek a magyar történelemről

A külföldre irányuló kulturális tájékoztatásunk bizony ma is sok kívánnivalót hagy maga után. Ebben a tekintetben igen fontos eredményt jelent az Erdély történetéről közreadott egykötetes kézikönyv német, angol és francia nyelvű változata, ugyanakkor megállapítható, hogy nemzeti történelmünk hiteles bemutatásának érdekében még mindig jóval kevesebb anyagi és szellemi erőfeszítést teszünk, mint szomszédaink, akik igen nagy pénzügyi ráfordításokkal jelenítik meg a nyugati világban nemcsak valóságos történelmi és kulturális értékeiket, hanem mitikus történelmi képzeleteiket is, és ennek során nem fukarkodnak a magyarság vagy más közép-európai nemzet történelmi múltját hamis módon ábrázoló művek kiadásával sem. Köznapi tapasztalat, hogy a közép-európai régió nemzeteinek történetéről *minden nemzeti tudomány másfajta képet rajzol*. Szükséges lenne ezért ezeket az ábrázolásokat — józan és méltányos eszmece sérék során — egymáshoz közelíteni.

A nyugati világ jóval kevésbé ismeri a magyar történelmet, mint más közép-európai nemzetek történetét, illetve nemegyszer csak azokat a torzképeket ismeri, amelyeket az elmúlt száz esztendő román, szlovák és délszláv nacionalista történetírása rajzolt, például a régi Magyarországról, amely ennek a történetírásnak a felfogása szerint évszázadokra visszamenően elnyomó állam, úgy mond a „népek börtöne” volt. Kétségtelen, hogy az 1867. évi kiegyezés utáni magyar nemzetiségi politikát megterhelték a nemzeti kisebbségek szabadságát korlátozó intézkedések (egyébként az osztrák–magyar kiegyezést létrehozó Deák Ferenc vagy Eötvös József és az 1868-as demokratikus szellemben készült nemzetiségi törvény szándékai ellenére). A régi Magyarország mégsem volt a nemzeti türelmetlenség földje, amit az is bizonyít, hogy mind az erdélyi románok, mind az észak-magyarországi szlovákok, mind a dél-magyarországi szerbek gazdasági és kulturális téren folyamatosan gyarapodtak, és létszámuk is növekedett. Emellett a közép-európai nemzeti kultúrák igen sok történelmi szerepet játszó intézménye: az újvidéki szerb színházról kezdve a budai román nyomdáig a régi Magyarországon tevékenykedett.

A kiegyezés után végbemenő széles körű polgárosodás nemcsak a magyarokat, hanem az ország más nyelvű lakosait is érintette. Talán történelmünk e korszakának a megítélésében kell számolnunk a legtöbb tudatos torzítással és téves beidegződéssel, minthogy a békecsináló hatalmaknak mind az első, mind a második világháború után érdeke volt, hogy Magyarországot kedvezőtlen színben tüntessék fel, a magyarságot a közép-európai régió „bűnbakjának” tegyék meg, és a magyar állam történetéről torzképet fessenek.

Éppen ezért fontos volna történelmünket úgy bemutatni, mint egy hosszú évszázadokon keresztül fennmaradt és életképesnek bizonyult *közép-európai integráció* történetét, amely integráció néhány kisebb történelmi korszaktól, így a 19. század végi, 20. század eleji magyarosítási politikától eltekintve igazából nem nyomta el a Kárpát-medencében élő nem magyar népek kultúráját és nemzeti identitását. Ellenkezőleg, teret engedett annak, hogy ez a nemzeti identitás kifejlődjék, hiszen a szlovák és részben a román, valamint a szerb nemzeti kultúra bölcsője a régi Magyarországon ringott, amely egyformán hazát adott magyaroknak és nem magyaroknak, s mint ilyen, az *európai multikulturális és interetnikus hagyományok* egyik (ma is figyelemre méltó) *letéteményese* és műhelye volt.

Ugyancsak fontos volna az, hogy mindig kellő megvilágításban mutassuk be a nagyvilág számára történelmünk európai hagyományait és az európai történelmet jótékonyan befolyásoló erőfeszítéseinket. Így a középkori Magyarország szerepvállalását az európai civilizáció és a keresztény kultúra elterjedésében és gazdagításában, a magyarság folyamatos önfeláldozó küzdelmét az európai kultúra védelmében a keletről érkező inváziókkal szemben, a magyar függetlenségi hagyományokat, amelyek az európai szabadságeszmények érvényesülését szolgálták az erdélyi fejedelmek, II. Rákóczi Ferenc és az 1848–1849. évi magyar szabadságharc küzdelmei során. Igen fontos, hogy hasonló megvilágítást kapjon az 1956. évi magyar forradalom és szabadságharc önfeláldozó küzdelme, illetve politikai és szellemi öröksége is. Ezt az önfeláldozó küzdelmet és a küzdelem világtörténelmi jelentőségét annak idején az egész európai értelmiség elismerte.

Közép-Európa Nyugatról nézve

Magyarország nemzetközi (európai) „image”-ának voltak igen kedvező történelmi korszakai. Ezek azonban, sajnálatosan, csak rövid ideig tartottak. A nyugati világ, legalábbis a franciák, az angolok, az amerikaiak — a mi sorsunkat meghatározó döntéseket eddig ők hozták — többnyire *tájékozatlanok a magyar és a közép-európai történelemben*, a Kárpát-medence és a közép-európai térség néprajzi viszonyaiban. Ez a tájékozatlanság nem zavarja őket téves és hibás döntéseikben sem. Párizsból nézve már egybemosódik Szlovénia és Szlavónia, Budapest és

Bukarest, New Yorkból nézve pedig már alig lehet különbséget találni csehek és szlovákok, szerbek és horvátok között. A jugoszláviai népek tragédiája: a boszniai háború iszonyatos története éles fénnel világított rá ennek a tájékozatlanságnak a méreteire és következményeire.

A nyugati világban ezért a magyarság „image”-a is felettébb bizonytalan. Összekeverednek e tekintetben a különböző képzetek. Beszélnek arról, hogy a magyarság hősieken állott ellen a török invázióknak, ámbár ez, például éppen a franciák szemében, nem feltétlenül erény, minthogy a mindenkori török szultán, a német császár ellenségeként, a mindenkori francia király szövetségese volt. Tudnak arról, hogy *II. Rákóczi Ferenc*, már a franciák szövetségeseként, függetlenségi háborút vezetett, a száműzött fejedelemnek azonban, többek között *Saint-Simon herceg* vitriolos emlékiratai következtében, nincs igazán „jó sajtója” francia földön. Annak idején Párizsban lelkesedtek az 1848-as magyar forradalomért, az 1867. évi kiegyezés után mégis sikerült elterjeszteni rólunk, hogy erőszakos nemzet vagyunk, amely elnyomja az országában élő kisebbségeket, és az akkor ősellenségnek számító poroszok leghűségesebb szövetségese.

A franciák, az angolok és kivált az amerikaiak „magyarságképe” nem eleve elengedhetetlen, inkább *közömbös és bizonytalan*. Tudhatjuk, hogy a közép-európai régióban a francia politika inkább támogatta a románokat, a szerbeket és a cseheket, az angol a lengyeleket és a cseheket, az amerikai pedig egyszerűen tanácsatlannak állott a népek és kultúrák e zavarba ejtő mozaikja előtt. Az amerikai politikai gondolkodás — saját történelmi tapasztalatai következtében — egyszerűen elképzelhetetlennek tartotta, hogy az „állam” és a „nemzet” fogalma lényegét tekintve nem fedné egymást. Az amerikai „olvasztótégely” doktrínájára épülő szemlélet a legutóbbi időig képtelen volt elfogadni azt, hogy a nyelvterület és az államterület ne legyen azonos.

A nyugati magyar „image”-t ilyen módon hagyományosan az ismerethiány, a bizonytalanság és a közömbösség formálta: geopolitikai problémákat okoztunk, ez idegesítőleg hatott, de nem voltunk túlságosan fontosak, ez közönyhöz vezetett. Ugyanakkor a magyarság nyugati hírére az a kép is befolyásolta, amelyet a közép-európai térség népei és kormányai, különösen szomszédaink alakítottak ki rólunk, és nem minden leleményesség nélkül közvetítettek Nyugatra, terjesztettek el ott.

Kép a magyarokról a szomszédos országokban

Általánosságban meg lehet állapítani, hogy ha a nyugat-európai (francia, angol) és amerikai „image”-unkat az ismerethiány, a bizonytalanság és a közömbösség alakította, szomszédaink magyarságképe nagyrészt azoknak a *nemzeti és történelmi mitológiáknak* a jegyében alakult, amelyeket ezek a szomszédok: a románok,

a szlovákok, a szerbek formáltak meg önmagukról, saját geopolitikai törekvéseik megalapozására. A magyarságról kialakult képzeteknél a nemzeteknél, elsősorban a mindenkori hatalmon lévő csoportok esetében, a regionális szerep megalapozását, a területfoglaló törekvéseket, illetve a megszerzett területek megtartását és az elért hódítások politikai konszolidálását szolgálta. Ilyen módon a nemzeti mitológiák szerves része volt, és konfrontációs jelleggel alakult, vagyis a magyarsággal szemben kialakított *bizalmatlanságot*, esetleg *gyűlöletet* erősített.

Ebben a vonatkozásban mind a román, mind a szlovák nemzeti mitológia magyarellenes jelleget öltött, és az erdélyi románok, valamint a felvidéki szlovákok előjogait kívánta történetileg megalapozni. A román nemzeti mitológiának az úgynevezett „dákoromán kontinuitás” elmélete áll a tengelyében, amely szerint a román etnogenezis Erdélyben, az egykori Dáciában történt, ahol az őslakó dákok és a behatoló rómaiak egyesülése révén jött létre a román etnikum. Hasonló jelenségekkel lehet találkozni a szlovák történetírásban és nemzeti mitológiában, midőn a szlovák nacionalizmus mai ideológusai arról beszélnek, hogy a szlovák államiság az úgynevezett Nagymorva Birodalom utódának szerepét tölti be, és az ősi szlovák nyelvterület magában foglalja a mai Magyarország nagy részét.

Mindennek, akár román, akár szlovák vonatkozásban, elsőrendűen *magyarellenes éle van*, minthogy az erdélyi és felvidéki magyarságot történeti érvek segítségével kívánja másodrendű helyzetbe hozni, beszivárgó vándornépséggént vagy erőszakos ázsiai hordaként megbélyegezni, és végül asszimilálódásra kényszeríteni. A történelem valóságos eseményeire, folyamataira épülő magyar nemzeti kép és önkép kialakítása és annak külföldi bemutatása már csak ezért is fontos volna — ennek érdekében kellene új és hatékony „image-formáló” stratégiát kialakítani.

Ennek az arculatformáló stratégiának, nem ugyanazon a módon, részben a közép-európai régió jövőjét is hatalmukban tartó nyugati országok, részben a régióban élő kis nemzetek: a szomszédok felé kellene fordulnia. Szóljunk először talán ez utóbbiról. Szomszédainkkal hosszú távon mindenképpen békét kell köt-nünk, és ki kell alakítanunk *az együttélés köznapi gyakorlatát*. Ezt a békekötést az úgynevezett „alapszerződések” nem érhették el, már csak annak következtében sem, hogy például Szlovákia vonatkozásában végrehajtásuk elmaradt, sőt a magyar nemzeti kisebbség a szerződés aláírása óta ott rosszabb helyzetbe került. Románia esetében pedig talán most fognak bekövetkezni azok a politikai és mentális változások, amelyek az alapszerződés végrehajtását lehetővé teszik. A közép-európai régióban így most a kulturális és „népi” diplomáciának lehet igazán fontos szerepe abban, hogy a magyarságról kialakított igen kedvezőtlen kép számunkra előnyösen alakuljon át.

A nyugati világban ezzel szemben viszont talán a politikai tervezésnek és tevékenységnek van igazán jelentősége. A magyarságról külföldön alkotott kép formálásában mindig az játszott elsőrendű szerepet, hogy az európai nagyhatal-

maknak, mindenekelőtt Franciaországnak és Nagy-Britanniának miként alakultak a világpolitikai érdekei. Nem a mi értékeink és érdemeink alakították ezt a képet, hanem ezek a nagyhatalmi érdekek, miként ezek tették lehetővé a román, a cseh, a szlovák vagy a szerv „image” kedvezőbb megjelenítését, megítélését is. Magyarország külföldi arculatát így mindenekelőtt az szabja meg, hogy érdekeink egybeesnek-e a nagyhatalmak érdekeivel, s ha ez bekövetkezik, akkor maguk a nagyhatalmak gondoskodnak majd arról, hogy képünk a világban kedvezőbb legyen. A nagyhatalmak közép-európai érdekei ma a stabilitás, a kiszámíthatóság, a törvényesség, a demokratikus jogállam érvényesülését kívánják meg. Ha tehát javítani kívánjuk külföldi „image”-unkat, gazdasági, politikai, ezen belül külpolitikai stabilitásunkról és megbízhatóságunkról kell folyamatosan meggyőzni mindazokat, akik megítélik Magyarország arculatát. Ez a legfontosabb stratégia, és ez kétségtávol a politikusok kezében van. De azért a kultúra képviselői sem lehetnek tétlenek, minthogy a kultúrának, éppen az ország külföldi megítélését tekintve, stratégiai jelentősége van.

A nyugati rokonszenv — az ország elbocsátása

Az 1867. évi kiegyezést Franciaország Itália kiűzésének utóhatásként ünnepelte. Anglia pedig a liberális alkotmányosság olyan győzelmeként, amely nem önmagáért, hanem riválásként a kegyes Ausztriát. A francia-magyar viszony az 1870–71. évi ostromlás próbáját lényegesen kiálta. A magyar hazafiak nem töltötték, hogy a francia legyverek győzelmét kívánják, és utóbb azt sem, hogy a vereséget „mindentekelőtt európai calamitas”-nak tekintik. A barátság irványcs meggyívánulása volt az 1879. évi eredi árvikarok elhárításához nyújtott francia támogatás és a meleg rokonszenv. Az adatok — írta a párizsi lapok — „nem annyira jötkönységet gyakoroltak, mint inkább nemzeti adósságot váltak leróni” a magyarok iránt.

Az osztrák és a német vezető réteg magyarságképe a századforduló idején

Magyarország a múlt század derekán, kiváltképpen a szabadságharc leverése után csaknem osztatlan, a késő romantika retorikájával díszített rokonszenvnek örvendett. Legalábbis a liberális Európa a magyarokban látta a *szabadság bajnokait és mártírjait*, akiket nem rendített meg, hanem megedzett a vereség és a megtorlás. Ha Ausztriának pürrhoszi győzelem, Magyarországnak győzelemmel felérő vereség volt 1849. A rákövetkező néhány évtizedben a történelem különös, legalábbis ma már számunkra különös színjátékot rendezett: az olaszokhoz harcostársi barátság, a franciákhoz érzelmes kebelbarátság fűzte hazánkat, amelyet Anglia reálpolitikus rokonszenvvvel támogatott. A másik oldalon viszont Habsburg-Ausztria vezető körei dühösen restaurálták a már elhalványult kuruc rebelis képét, a német államok pedig ambivalenciával kísérték a magyar ellenállást: bár gúnyolták a gloire-t, de számítottak a rezisztenciára a készülődő birodalmi egyesítés konfliktusaiban.

A nyugati rokonszenv — és annak elvesztése

Az 1867. évi kiegyezést Franciaország Itália felszabadításának utójátékaként ünnepelte, Anglia pedig a liberális alkotmányosság olyan győzelmeként, amely nem bomlasztotta, hanem revitalizálta a kedves Ausztriát. A francia–magyar viszony az 1870–71. évi összeomlás próbáját fényesen kiállta. A magyar hazafiak nem titkolták, hogy a francia fegyverek győzelmét kívánják, és utóbb azt sem, hogy a vereséget „minden tekintetben európai calamitas”-nak tekintik.¹ A barátság látványos megnyilvánulása volt az 1879. évi szegedi árvízkárok elhárításához nyújtott francia támogatás és a meleg rokonszenv. Az adakozók — írták a párizsi lapok — „nem annyira jótékonytságot gyakoroltak, mint inkább nemzeti adósságot véltek leróni” a magyarok iránt.²

¹ A *Pesti Napló* cikke alapján idézi Diószegi István: *A magyar külpolitika útjai*. Bp., 1984, 218. old.

² Lelkes István: *A magyar–francia barátság aranykora*. Bp., 1933, 83. old.

A következő évtizedekben azonban a barátság lassan elsorvadt, mondhatjuk ellenzékbe szorult. Igaz, tekintélyes francia delegáció látogatta meg Budapestet az 1885. évi kiállítás alkalmából, amit négy év múlva, a forradalom centenáriumán ugyancsak díszes magyar küldöttség viszonzott Párizsban, csakhogy a tisztelgő csoport kizárólag 48-as ellenzékiekből állott, akik útközben Torinóban Kossuth előtt is tisztelegtek, és akiket jórészt a hatvanhetes rendszer és a német szövetség elutasítása vezérelt.³

A Monarchia és a magyar kormányok orientációját ekkoron már a kettősszövetség (1882-től Olaszországgal kibővülve a hármasszövetség) és a cárral szövetkező Francia Köztársaságtól való eltávolodás határozta meg. A századvégen a két ország vezető köreiből és a közvélemény nagy részében a réalpolitika „a céltalan fraterizálás” fölé kerekedett.⁴ A „valóságra ébredés akkor következett be — írja *Lelkes István*, a valóban lelkes frankofón —, midőn a szláv és román agitáció Magyarországot véglegesen a német szövetséghez kényszerítette. Franciaországnak pedig ugyanakkor új külpolitikai lehetőségeket — nevezetesen az oroszral való katonai szövetséget nyújtotta.⁵

Tovább tartott a baráti jó viszony Angliával, annál is inkább, mert a dualista Monarchia nagyon is megfelelt az angol vezető réteg politikai ízlésének és érdekeinek. *Andrássy Gyula* is, jóval a német szövetség egyengetése előtt, természetes szövetségesnek Angliát tartotta, amint az is a dualista Monarchiát az európai egyensúly talpkövének. Ettől az alapelvtől való elfordulás századunk elején, a magyarországi kormányzati válság idején kezdődött, amikor hatalmi pozícióban mutatkozott meg az addigi nemzeti ellenzék hazafias szólamaival és öntelt sovizmusával. A Függetlenségi Párt vezette koalíciós kormány akkoriban kül- és belpolitikailag roppant károsan ismételte meg 1848 taktikai hibáját, a kétfrontos harcot a császári hatalom és a nemzetiségek ellen, csakhogy most nem a szabadság jegyében, hanem a politikai reformok és a szabadságjogok ellenében. A magyarbarátból vádlóvá vált angol publicista, *Wickham Steed* 1905-ben a *The Times* hasábjain keményen bírálta az ország politikai elmaradottságát. Választójogi reformot javasolt, amely alkalmas lehet arra, hogy megtörje annak „a tudatlan és önző kasztnak a végzetes uralmát, amely [...] mostanáig mindenható volt az országban”.⁶ W. Steed és *Seton-Watson* publicisztikájának hatása — alkalmasint nem a véletlen szeszélye folytán — egybeesett Anglia külpolitikai fordulatával és az antant szövetség megalakításával. Alább egy angol diplomata emlékirataiból idézném fel, hogyan látta az angol politika az ellenséget: a németet, az osztrákot és a magyart.

„A németek iránti magatartásom — írta *Harold Nicolson* — a félelemből, csodálatból, rokonszenvből és bizalmatlanságból tevődött össze. Nagyon impresz-

³ Lelkes: i. m. 83–84., 247–248. old.

⁴ Kossuth és a magyarok. *Pesti Napló*, 1889. július 7.

⁵ Lelkes: i. m. 307. old.

⁶ Idézi Jeszenszky Géza: *Az elveszett presztízs*. Bp., 1986, 177. old.

szionált a civil lakosság bátorsága [...] s a német flotta és hadsereg nagyszerű eredményei szárazon és vízen. Másrészt riasztottak bombázásaik, aggasztottak tengeralattjáróik sikerei, megaláztak szakadatlan győzelmeik. Gyűlöltem őket tényleges könyörtelenségük miatt. [...] Mégis, ezek az összetett érzelmek nem hagytak bennem bosszúvágyat.” — „Ausztria tekintetében »de mortuis« érzéseim voltak. Ősrégi érdeklődésem miatt sajnáltam letűnését. Az Ausztia iránti magatartásomat inkább szomorú reflexió jellemezte. [...] Nem tekintettem élő lénynek.” — „A Magyarország iránti attitűdöm kevésbé volt tárgyilagos. Megvallom, ezt a turáni törzset heves utálattal néztem, és nézem ma is. Akárcsak rokonaik, a törökök, sokat romboltak, és semmit sem alkottak. Budapest minden autochton realitást nélkülöző, hamis város volt. A magyarok évszázadokon át elnyomták a nemzetiségeket. A szabadulás és megtorlás órája ütött.”⁷ Való igaz, nem éppen objektív írás, de hát őszinteség a megismerés kútfeje. Mármost világos, hogy az első világháború előtti negyedszázadban a *francia és az angol politikai elit magyarságképe gyökeresen megváltozott*, jórészt követve a Németország és szövetségesei iránti ellenséges közhangulatot. Ebből logikusan Németország és osztrák szövetségese magyarságképének szépülése következne. De hát a közérzet rokon- és ellenszenve nem a tiszta ráció szabályaihoz igazodik. Hogyan is alakult a valóságban az osztrák és a német politikai elit képe Magyarországról és a magyarokról?

Német-osztrák ellenszenv – és változásai

Az önkényuralom korának magyarellenessége nem teljesen mérvadó: benne a birodalmi érdek és a megalázott győztes sértődöttsége ütött vissza, amely a közhangulatot is diktálta. Az ellenszenv olyan mélységes volt, hogy még a néprajz és a statisztika táblázataiba is behatolt. *Karl v. Czoernig*, a tekintélyes tudós etnográfus által szerkesztett *Völkertafel* a Monarchia népeit négy nagy etnikai kategóriába sorolta. Az elsőbe a németek kerültek nyolc törzsszel (Stamm), a másodikba a szlávok kilenc törzsszel, a harmadikba a nyugati és a keleti „románok”, a negyedik, „ázsiaiak” nevezett, vegyes csoportba pedig az örmények, a zsidók, a cigányok és a magyarok.⁸

A korban az ázsiai (félvad, barbár) jelző kisebbségűséget, etnikai sértést fejezett ki, amelyet jószerint csak a zsidóra és a cigányra ragasztottak. A magyarokra alkalmazva a szerző nyilván azt a megvetést akarta kifejezésre juttatni, mely *Freisingi Ottóra*, vagy még messzebbre, a népvándorlás századaira nyúlt vissza.

⁷ Harold Nicolson: *Peacemaking 1919*. New York, 1965, 33–34. old.

⁸ Karl Freiherr v. Czoernig: *Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie*. I. Bd. Wien, 1857, 74–80. old.

Az ellenszenv a következő évtizedben, a kiegyezés éveiben sem sokat változott, talán a fogalmazása lett civilizáltabb. A Schmerling-kormány tagjai csaknem kivétel nélkül gáncsolták a magyar liberálisokat. *Pratobevera*, az igazságügy-miniszter megbotránkozva írta naplójába 1860 végén, hogy Magyarországon is nagy a zenebona (Cravall) Kossuth és Garibaldi mellett, készül a forradalom, amely a külső ellenséggel együtt támadja a jogot és a szabadságot védelmező Ausztriát.⁹ Különösen figyelemre méltó *Khun v. Khunenfeld tábornok*, 1868-tól hadügyminiszter véleménye a magyarokról. „Hol is van Ausztria súlypontja? — teszi fel a kérdést naplójában (1866. január 18.). — Keleten [vagy] Nyugaton, a magyar nemzetiség kulturálatlan, nyers elemeiben, vagy a sokkal haladottabb Nyugaton?” A magyaroknak „hiányosak a szellemi képességeik, mindenekelőtt teljesen hiányzik náluk a mélyebb értelem [Tiefsinn], ezért hiányoznak a derék gondolkodók, mint a matematikusok, filozófusok, államférfiak. Náluk a fantázia uralkodik, ezért van néhány jó költőjük és írójuk. A parlamentáris élet évszázadok alatt fejlődött ki náluk, ennek következtében vannak jó szónokaik is [...] de tökéletesen téves, hogy államférfiak is lennének [...] minthogy körükben a szangvinikus-melankolikus kedély a túlnyomó, amelyből soha nagy államférfi nem sarjadt. [...] Ezt a nemzetet mindig túlbecsülik, államférfiak is, katonák is. Ezt bizonyítja az 1848/49-es hadjárat is. Ha a hadsereg élén akkor olyan férfiak állottak volna, akik a magyar nemzetet ismerik, akkor nem szorultunk volna az orosz segítségére.”¹⁰

Egyébként Khun — legalábbis a naplójában — roppant egyszerű javaslatot tett a magyar kérdés katonás megoldására. „Vágják a német többségű megyéket Ausztriához, csináljanak külön tartományt Szlovákiából éppúgy, mint a Bánátból, csatoljanak egy kis részt még Horvátországhoz — és kész a történet.”¹¹ Ötletes elő-Trianon a dualista Monarchia második közös hadügyminisztere részéről, aki nem csekély ellenérzéssel fogadta a kiegyezés megkötésének első hírét is. 1867. január 19-én jegyzi fel, hogy távirat érkezett a megállapodásról. Hiába lesz közös és Bécsbe összpontosított a hadügy és a pénzügy, a dualista struktúra kész, „és mi óriás léptekkel haladunk a felbomlás felé. A véderőtörvény a magyar Parlament döntéséig függőben marad. Tehát a magyarok maguk dönthetnek, a németek nem, rájuk majd oktrojálják a törvényt. Szép, nagyon szép! Tehát a lojális német tartományok végül is kijöhetnek a béketúrásból. Hát kormányunk nem nyíltan a felbomlást készíti elő? Érthetetlen a felső körök ekkora vaksága. Most aztán Magyarország, ha meglesz a kormánya, mindenesetre elfogadja az új véderőtörvényt, és saját hadsereget kap! Ilyen bestialitások Ausztriában még sosem fordultak elő.”¹² Khun véleményét sokan, a katonai vezetők többsége osztotta. *Friedrich Beck* szárnysegéd, utóbb vezérkari főnök ugyancsak a bomlás kezdetét

⁹ *Nachlass Pratobevera*. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, K. 12., 1860. november 30-i feljegyzés.

¹⁰ *Nachlass Franz Khun-Khunefeld*. Öst. Kriegsarchiv, B. u. C/670., 1866. január 18-i feljegyzés.

¹¹ *Nachlass Franz Khun-Khunefeld*: i. m. 1865. február 2-i feljegyzés.

¹² *Nachlass Franz Khun-Khunefeld*: i. m. 1867. január 19-i feljegyzés.

látta a kiegyezésben, főként a magyar katonai követelésekben.¹³ Lehet mondani persze, hogy ezek régi dolgok, régi emberek, a jozefinista összm monarchia hívei, Metternich vagy Radetzky tanítványai voltak. A századforduló táján új pártok, új vezérek léptek fel, mérsékeltebb vagy radikálisabb reformok jegyében, a közelgő háború árnyékában. Ekkorra már felnőtt, országos politikai erővé vált Bécsben a keresztényszociális és a szociáldemokrata párt. Milyen magyarságképet örökölték és formáltak ők?

Magyarságkép a keresztényszociális és szociáldemokrata mozgalomban

A századvég osztrák identitásválságában született *keresztényszociális mozgalom* neokonzervatív volt: az antikapitalista társadalmi reformot a társadalmon belüli nacionalizmussal párosította. Bécsben roppant népszerű vezére, *Karl Lueger* ezt a két elemet ötvözte a politikai mágia és retorika hatásos eszközeivel.¹⁴ Bár a liberálisoktól indult, hamarosan ellenük fordult, újkonzervatív programját a *magyarellenességre* és az *antiszemitizmusra* alapozva ért el sikereket. 1886-ban a bevált recepttel indult: a magyarországi németek nemzeti szolgásgát sérelmezte. A németeket és a szlávokat, e két magasan fejlett népet, a magyarok valóságos rabságban tartják. Minden baj forrása és központja Budapest, amelyet egyszerűen Juda-Pest-nek keresztelt el.¹⁵ Aztán bővebben is kifejtette, hogy a magyar kapitalizmus „idegen tőkét” vesz igénybe Ausztria ellen, a magyar kapitalisták kíméletlenül elnyomják a szegény cseheket és németeket, mert mindezt lehetővé teszi a magyar liberalizmus, amely „a talmudba illő csalárdság mesterműve”.¹⁶ Lueger a szónoklatokban kímélte a magyar népet, hiszen a szabad magyar ember nagyon rendes, csak hogy a szabad ember Magyarországon már kiveszett. Az országban állami terror uralkodik, erőszak és brutalitás olyan mértékben, hogy azt [...] Európa már nem tűrheti el. Az uralkodó párt példátlan választási korrupciót űz, Kossuth-kultuszt prédikál, és büntetlenül szidalmazza az osztrák színeket és a hadsereget.¹⁷

Magyarellenessége a millennium idején szabadult el. Már megelőzően bojkottot hirdetett az ünnepség ellen,¹⁸ majd a képviselőházban agitált az ünneplés ellen, hiszen, úgy mond, a magyarok megjelenése egyáltalán nem volt öröndetes esemény. Nem csekély erőfeszítésbe került, hogy az akkori magyar urakba a civi-

¹³ *Nachlass Beck. Tagebuch des FZM Friedrich v. Beck-Rzikowsky. Öst. Kriegsarchiv, B. 2/2., 656 skk.*

¹⁴ Carl Schorske: *Fin-de-Siècle*. Vienna-New York, 1980, 143–146. old.

¹⁵ John W. Boyer: *Political Radicalism in Late Imperial Vienna*. Chicago–London, 1981, 215. old.

¹⁶ John W. Boyer: i. m. 216. old.

¹⁷ Peter Haslinger: *Hundert Jahre Nachbarschaft. Die Beziehungen zwischen Österreich und Ungarn 1895–1994*. Frankfurt a. M.–Berlin–Wien, 1996, 68. old.

¹⁸ Peter Haslinger: i. m. 19. old.

lizáció fogalmát beleverjék. A jelenlegi magyar kormány mégis azt hiszi, hogy a millenniumi ünnepség előtt mindannyiunknak térdre kell borulnunk — mondta. „Akiben csak egy szikrányi osztrák patriotizmus él, annak el kell kerülnie, hogy odamenjen. Űljék csak ott lenni a judeo-magyarok orgiáikat” — forgatta meg Lueger a nacionalizmus másik bunkóját —, a millennium „valójában nem magyar, hanem zsidó ünnep”.¹⁹ Ezt azonban a bécsi politikai vezető réteg zöme sem hitte el, elsősorban a liberálisok nem, akik nem is bojkottálták a magyar ünnepségeket, amint a politikában is inkább valaminő új megegyezést kerestek.

Csakhogy a liberálisoknak a baloldaltól is támadtak ellenfeleik, akik nem újabb kiegyezést, hanem föderalizált Monarchiát tervezgettek: a *szociáldemokraták*. Karl Renner a Monarchia alapjait és fejlődéstendenciáját átértelmező könyvében kimutatta a „deáki epizód”, vagyis a dualizmus tarthatatlanságát. Ebben részletesen foglalkozott a gentry vezető osztályban megtestesült „magyar jellemmel” is.

Az egykoron egységes köznemesség a polgári korszakban három részre bomlott. A birtokos elem junker típusú nagyparaszttá vált, árutermelővé és adófizetővé, akinek gazdasági erényekkel kellett boldogulnia. Ez a szerep kevésbé illett hozzá. Ha mégis a birtokán maradt, akkor valóban paraszttá vált, a gabona-termelő minden nyomorúságával, de megőrizve úri gőgjét. Ha viszont, amint ez a többségnél történt, hivatalt vállalt, akkor a földesúrból államszolga (Staatsdiener) lett, aki leküzdhetetlen gőgjét teljesen a nép ellenében élte ki. Ha volt némi szónoki és irodalmi készsége, akkor újságírói és politikusi pályára is léphetett, ahol a tollat éppoly biztosan forgatta, mint az örökölt kardot és pisztolyt. A gentry zöme azonban elszegényedett, lesüllyedt, egészében — a törzsökös polgárság mellett — egy számszerűen csekély, de nagyon hatékony, beékelődött elemet (Einschlag) alkot: politizál, heccel, átadja jó és rossz szokásait, nemi erkölcsét, önteltségét, nagyívó és párbajozó mániáját. „A junkervér eme transzfúziója és az erős zsidó elem a magyar társadalomnak egészen sajátos arculatot ad: gőgösséget és brutalitást az alsó osztályok ellen, szabad erkölcsöt és zabolátlan vadságot.”²⁰

Magyarok a követi jelentésekben

A konzervatív keresztényszociális és a radikális reformer szocialista magyarságkép nem is esett olyan messze egymástól. Ugyanezt mondhatjuk el a német elit nem rokonszenvező magyarságképéről is, amennyiben a bécsi nagykövetek és a Budapesten működő konzulok jelentéseit e tekintetben mérvadónak fogadjuk el.

¹⁹ A *Neue Freie Presse* 1896. május 30-i számában megjelent cikket idézi Haslinger: i. m. 78. old.

²⁰ Rudolt Springer (Karl Renner): *Grundlagen und Entwicklungsziele der Österreichisch-Ungarischen Monarchie*. Wien-Leipzig, 1906, 63–64. old.

19 Az egyik kifogás a magyar patriotizmus *frázisos nagyotmondásai* ellen irányult. Reuss bécsi nagykövet némi iróniával számol be 1894 márciusában a Kossuth temetésével kapcsolatos nemzeti retorikáról. Kissé gyerekesnek, de igazi magyar felfogásnak nevezi azt a *kétlelkűséget*, ahogyan az emberek harsányan éltetik Kossuthot, de egyúttal hódolnak a koronás király előtt.²¹ Below főkonzul a visszasságokért a genryt és a mágnásokat teszi felelőssé. „Az úgynevezett kismesség, amelyet itt gentrynek neveznek [...] mértéktelen költekezése miatt hajdani jelentőségét lényegében teljesen elvesztette. A még tetemes vagyonnal rendelkező katolikus mágnások a nem túl vagyonos zsidókkal együtt ezt a szerepet átvehetnék, de ez még nem lenne elégséges. Nekik maguknak is munkára kellene adniok a fejüket, amit eddig szívesen átengedtek a zsidóknak. [...] A fiatal arisztokrata abban a tudatban nő fel, hogy elegendő, ha tökéletes sportember lesz. Legjobb esetben néhány évig katonatisztként szolgál, de a külügyben vagy a közigazgatásban csak ritkán.” „A politika is sport számára [...] hiszen fáradozás nélkül főispán, fiumei kormányzó, sőt akár miniszter is lehet. [...] Érdemes megjegyezni, hogy gróf Andrassy Gyula második fia [...] még 30 éves sem volt, amikor a belügyminisztériumban államtitkár lett, és az anyja mentegetőzve mondta: »az embernek valahol alul kell kezdenie!«”²²

Below egy 1903. évi jelentésében a *magyar jellemről* is vázlatot készített. „Külföldön elfogadott az a vélemény, hogy Magyarország a hősiesség, a bátorság és a hazaszeretet országa, lakói pedig félelem és gáncs nélküli hazafias lovagok. Akinek azonban van alkalmá a magyarok politikai magatartását a közelből megfigyelnie, nem fogja ezt a vélekedést megerősíteni. Éppen ellenkezőleg, a magyar, ami politikai céljait illeti, őszintétlen, hogy ne mondjuk: hamis. Bátorsága, ha komoly ellenállásba ütközik, elpárolog, amit azonban nagyhangú szólamokkal takargat; az úgynevezett hazafisága mögött viszont zabolátlan hiúság rejtőzik. Nem nehéz ezeket a megállapításokat bizonyítani. A politikai célok közül először az önálló államot és első lépcsőjeként az önálló hadsereget említeném. Eltekintve attól, hogy minden magyar meg van róla győződve, hogy az istenített király egyik lehetőségre sem kapható, azt is jól tudja, hogy hazájának minden eszköze hiányzik egy saját hadsereg fenntartására. [...] Ugyanez az eset az önálló vámterülettel is. A leghangosabb lármázók is tisztában vannak vele, hogy Magyarország most — ha egyáltalán valaha is — ezt az erőpróbát nem tudná kiállni. [...] A rettenthetlenség hírnevét a magyarok annak köszönhetik, hogy mindig engedtek nekik. Ám mihelyt erős akaratra ütköznek, lemondanak a harcról, vagy az intrika lesállításába vonulnak.”²³

Bizonyára van ebben a kemény jellemzésben a valóságnak egy adag keserű pirolája is. De nem hiányoznak belőle az elfogultság, a német fölényérzet disszo-

²¹ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Bonn. Österreich. Reuss, bécsi német nagykövet 1894. március 26-i jelentése.

²² Botho Below-Schlatau, budapesti német főkonzul 1901. június 24-i jelentése.

²³ Botho Below-Schlatau 1903. december 6-i jelentése.

náns felhangjai sem. Ilyesmivel lépten-nyomon találkozhatunk a jelentések olvastakor. Egy 1894 elején kelt jelentés szkeptikusan ír a kötelező polgári házasságról és az állami anyakönyvvezetésről szóló törvényjavaslat kilátásairól: „ebben a félázsiai országban ezek kivihetetlenek lesznek”.²⁴ Nem elszólásról volt szó. Ugyanez a konzul írta le néhány héttel később: „a Lajtánál kezdődik a Kelet”.²⁵ Szinte visszhangzik belőle Metternich ismert kiszólása: „a Rennwegnél kezdődik a Balkán”. És ezzel visszaérkeztünk Czoernig etnográfijának ázsiai besorolásához, vagy akár Freisingi Ottóhoz. A helyzet úgy alakult, hogy bár hajdani barátaink, a franciák, az olaszok, az angolok rokonszenvét, az 1848-as presztízst elvesztettük, de a szövetségesek, az osztrákok és a németek rokonszenvét nem nyertük meg.

Mi várhatott a magyarságra a közelgő világháborúban, akár győzelem, akár vereség esetén?

²⁴ Anton Monts, budapesti német főkonzul 1894. január 17-i jelentése.

²⁵ Anton Monts 1894. március 1-jei jelentése.

Az osztrák irodalom magyarságképe a Monarchia perspektívájában

A Monarchia leghíresebb irodalmi jellemzése, mint tudjuk, *Robert Musil*től származik, és fő műve, *A tulajdonságok nélküli ember* különböző fejezeteiben olvasható. Az első könyv 8. fejezetében (Kakania) a magyarságról csak annyi szó esik, hogy a jellemzett állam hivatalos neve Osztrák–Magyar Monarchia volt, ezt írásban használták, míg szóban mindenki csak Ausztriának nevezte, olyan névvel tehát, amelyről — Musil szavait idézve — „ünnepélyes uralkodói esküvel lemondott, megtartotta viszont minden érzelmi természetű dologban, bizonyítva, hogy az érzelmek legalább annyira fontosak, mint az államjog, s hogy az előírások nem merítik ki az élet tényleges komolyságát”.¹ Ennek megfelelően a jellemzés további soraiban Musil sem tett különbséget a Monarchia tájainak — gleccser és tenger, karszt és cseh gabonaföldek, illetve szlovák falvak, „ahol a kéményekből, mint pisze orrlyukakból szállt fel a füst” — államjogi hovatartozása között, hanem a „kettős” monarchiát határokkal ketté nem szelt, egyetlen országának tekintette, ami internacionális távlatból nézve tény volt, de nem felelt meg sem a tényleges politikai gyakorlatnak, sem — főként magyar részről nem — az érzelmeknek. Nem felelt meg annak a politikai gyakorlatnak, hogy az állam két felében egymástól különböző törvények vonatkoztak az állampolgárra, és nem felelt meg a magyar önállóság érzületének, valamint ezen érzület osztrák részről való roszszallásának vagy tagadásának sem.

Osztrák–magyar államérzület

A fent idézett *ellentmondásra* tér vissza Musil a nagy regény 42. fejezetében, ahol az osztrák–magyar államérzületet olyan különös szerkezetű jelenségnek nevezi, amelyet szinte lehetetlen megmagyarázni azoknak, akik nem élték át. Mert a Monarchia államérzülete — idézem Musilt — „nem osztrák meg magyar részből

¹ Robert Musil: *A tulajdonságok nélküli ember*. Fordította: Tandori Dezső. Bp., 1977, Európa.

állt, melyek egymást kölcsönösen kiegészítik, hanem állt egy egészből és egy részből, jelesen egy magyar és egy osztrák–magyar államérzetből, és ez utóbbi Ausztriában volt honos, minek következtében a magában vett osztrák államérzet tulajdonképpen hazátlan volt.” Az „osztrák” mint fogalom (ironizál Musil) tulajdonképpen csak Magyarországon fordult elő, és ott is csak mint valami ellenszenvenesség; ezért „az Osztrák–Magyar Monarchia birodalmi tanácsában képviselt királyságok és tartományok” állampolgárának nevezte magát, ami azt jelenti, hogy osztrák meg magyar „mínusz magyar”... A dualizmus titkai — jegyzi meg Musil — legalább olyan nehezen voltak beláthatók, mint valamely dogmáé, pl. a Szentháromságé, de ez nem zavarta az embereket, éltek és haltak e bonyolult közjogi viszonyok között zavartalanul.

Az első könyv 98. fejezetében ismét találkozunk a Monarchia titkainak felfedezésével, megtudván, hogy az ország minden lakójának császári és királyi osztrák–magyar hazafinak kellett volna éreznie magát, egyúttal azonban királyi magyarnak és császári–királyi osztráknak is, ami az osztrákoknak sokkal nagyobb erőfeszítést jelentett, mint a magyaroknak, mert a magyarok elsődlegesen magyarok voltak, és csak a viszonyokat nem ismerő népek körében számítottak osztrák–magyarnak is, az osztrákok viszont — és itt megint szó szerint idézem Musilt — „először és eredetileg nem voltak senkik és semmik, és fennhatóik nézete szerint nyomban Ausztria–Magyarországnak vagy osztrák–magyarnak kellett érezniök magukat; amire még csak megfelelő szó sem akadt. »Osztrák« Ausztria magában nem létezett.” A két rész, Ausztria és Magyarország úgy illett egymáshoz, mint egy piros-fehér-zöld zakóhoz egy fekete-sárga nadrág. Így, ha nemzetisége felől kérdeztek meg egy osztrákot, csak azt felelhetette: német, lengyel, cseh, olasz, friauli, latin, szlovén, horvát, szerb, szlovák, rutén, oláh, de nem azt, hogy osztrák.

Ebből a zseniálisan ironikus egyvelegből, ami tulajdonképpen esszenciája volt az egykori Monarchiának, az derült ki, hogy Musil az Osztrák–Magyar Monarchia szilárdan körülhatárolható részének *csak Magyarországot* tekintette, amelyet a magyarok kormányoztak. A német osztrákokat viszont mindaddig megszállva tartotta a monarchikus identitászavar, amíg Ausztria nem fogyott le az 1918 utáni, még inkább az 1945 utáni Ausztriára, amit azonban *nem* az osztrák rész széthullása eredményének tekintettek, hanem az Osztrák–Magyar Monarchia széthullásának. Mi a „történelmi” Magyarország széthullásáról beszélünk, az osztrákok még a második világháború után is a „felix Austria” széthullásáról szóltak.

„Felix Austria”

Hadd hozzak e „kettős látásra” két példát, egy keserűt és egy anekdotikust!

A második világháború után keletkezhetett a tiszteletre méltó osztrák költő, H. C. Artmann egyik verse a *Hazám, Ausztria* című (Mein Vaterland, Österreich),

amelyben felsorolja a régi Ausztria országait és tartományait a császári-királyi címek szerint, szám szerint 14-et, ebben az utolsó kettőt „a Magyar Királyság, mellékországaival, Szlavóniával, Horvátországgal, Dalmáciával”, a sort pedig „a nagyfejedelemség, Erdély” zárja. Ez a vers első fele. A második az Osztrák Köztársaság „tartományocskáinak” felsorolásából áll. Ezek: Bécs, Alsó-Ausztria, Felső-Ausztria, Salzburg, Tirol, Fahrardlberg (azaz a „kerékpárok hegye”, Vorarlberg), Karintia, Steiermark és Burgenland. Befejezés: „Tu felix Austria, ujjongj és jódlizzál!”²

Az anekdotikus példát a Bécsbe elszármazott és ott osztrák íróvá avanzsált Sebestyén György jegyezte fel *Heimito von Doderer* emlékezve, aki baráti kocsmázásaik közepette fel-feltette neki a kérdést: „Mi is vagy te?” Majd Sebestyén provokatív feleletét: „Osztrák.”, Doderer így korrigálta: „Nem, te magyar vagy. És mivelhogy magyar vagy, hát osztrák is vagy.”³

A párbeszéd mindkét résztvevője tréfált, de a tréfának volt komoly magva is. Sebestyén íróként nevezte magát osztráknak, nem kevesebb joggal, mint a Bulgáriából Bécsbe származó *Canetti*, a galíciiai *Joseph Roth*, a csernoviczai *Paul Celan*, vagy *Ödön von Horvath*, akit barátja, az osztrák *Alexander Lernet-Holenia* a leg többre tartott a század első évtizedeiben egész Európát meghódító magyar drámaírók (*Molnár Ferenc*, *Lengyel Menyhért*, *Bíró Lajos* és társaik) közül, noha nem írt magyarul.⁴ Sehol a világon, de kiváltképpen a soknépű és soknemzetiségű Monarchiában, etnikai hovatartozását nem tudta senki megválasztani, de nemzetiségét, vallását és nyelvét — írónál pedig ez döntő — maga választhatta.

Visszatérve a Monarchia világának legszellemesebb írói kommentátorához, Musilhoz, meg kell állapítani, hogy Magyarországot és a magyarságot ő elfogulatlanul, sőt némi tisztelettel kezelte, s ez megfelelt annak az állásfoglalásnak is tekinthető magatartásának, hogy az 1919-es magyar emigráció tagjai között nem egyszer megfordult, *Bartók Bélát* tisztelte, *Lukács Györgyöt* elismerte, *Balázs Bélával* pedig baráti kapcsolatot tartott.

A Monarchia és népei

Musiléhoz képest szegényes és sztereotípiákkal megtűzdelt az a kép, amelyet a Monarchia népeiről és elsősorban a magyarokról Musillal nagyjából egy időben *Franz Werfel* festett 1929-ben, *Barbara* c. regényében, noha ő is némileg ironikus távlatból. Az anya, akiről szól, még a Monarchiában élt.

² *Deutschsprachige Gedichte*. Ausgewählt und hrsg. von Ferenc Szász. Stuhlweissenburg/Székesfehérvár, 1992, János Kodolányi Hochschule, 316. old.

³ György Sebestyén: *Studien zur Literatur*. Eisenstadt, 1980, Roetzer, 181. old.

⁴ Alexander Lernet-Holenia: *Erinnerungen an Ödön Horváth*. In *Götter und Menschen*. Wien-Hamburg, 1964, Zsolnai, 128. old.

„Mama és az ő nővérei mindenkor egy bizonyos, nem mindig előítélettől mentes nemzeti ranglépcsőt állítottak fel. A Monarchia németjeiről, akikhez ők maguk is tartoztak, nem sokat beszéltek. Ezek értékes, szorgalmas, de fénytelen népek voltak, közülük tartozni sem szégyen nem volt, sem megtiszteltetés. A szlávokat megvetették. Cselédnemzetnek tartották őket, a konyhában volt a helyük, nem rendelkeztek »társasággal«, ennek következtében magasabb manírokkal sem, titokban elszakadást terveztek, szívükben a rabszolgaérzés veszedelmes ellentétei szunnyadtak: lágyszívűség és vérszomjas gyűlölet. Köztük élni a száműzetés egy fajtájának számított...”

E „bevezetés” után következik a *magyarság* romantikus képe, amely mintegy magyarázza a magyar vonzerőt és következményeit, a német polgárság tömeges asszimilációját a magyarokhoz a 19. század második felében:

„A honi állam virága azonban a magyarság volt, amely részben festői parasztokból és csikósokból állt, részben nem kevésbé festői mánásokból. A mánások, ezek a vakmerő lovasok, szilaj urai az életnek és a szerelemnek, játékosok, táncosok, harcosok és poharazók, magas rangot foglaltak el a nők szívében.” Már az iskolai olvasókönyvek is megható történeteket terjesztettek Mária Teréziáról, Erzsébet császárnéről: ezek mindketten a magyarokat becsülték a legtöbbször népeik közül.

Ehhez a magasztos képhez mégis hozzáfűzi Werfel: „Mama generációja már elfelejtette, hogy egy rövid életkorral előbb ugyanezek a magyarok bontották ki a forradalom piros zászlaját”.⁵

Mindez persze nem Werfel véleménye, hanem regényalakjaié. De az igaz, hogy a magyar férfiakat valóban kedvelte az osztrák hölgyközönség, mint ezt számos osztrák–magyar házasságkötés is bizonyítja, a magyar nők pedig mindig is keresettek voltak az osztrák férfitársadalomban, feleségnek és szeretőnek. *Karl Kraus* óriásdrámájában, *Az emberiség végnapjaiban* többször lépnek föl magyar „szórakoztató” lányok, bér lányok (Animiermädchen), *Brochnál* is találkozunk egy hasonlóval *Az alvajárókban*, akit éppúgy Ilonának hívnak, mint azt a tüzes és erőszakos magyar nőt, akivel *Schnitzler* Anatolja az esküvője előtti éjszakát tölti.

Arisztokrácia, nemesség és katonaság – Magyarországon

A Monarchia világával foglalkozó osztrák irodalom főszereplői mégis az egykori nemesek utódai és az arisztokrácia. A millennium idején Budapestre látogató ifjú *Rilkére* is ők tették a legmélyebb benyomást. „Tegnap volt a nagy ünnepi felvonulás — írta egy 1896-ból keltezett levelében. — Két órán keresztül vonultak el

⁵ Idézi Gábor Kerekes: Franz Werfels Ungarnbild. In *Die Unzulänglichkeit aller philosophischen Engel. Festschrift für Zsuzsa Széll*. Hrsg.: Imre Kurdi und Péter Zalán. Budapesti Beiträge zu Germanistik 28. Bp., 1996, ELTE, 151. old.

szemem előtt a férfiak, lóháton, tarka színekben pompázó ruhákban, selyemből, bársonnyal, cobollyal, gazdagon díszítve ékszerekkel, mindannyi mágnás és nemes. Festői és dekoratív szempontból ez a pompás lovaskép, a felhőtlen nyári napon, amely a színeket még frissebbé és lángolóbbá tette, nagyon szép volt [...] de vajon egy nép ünnepét csak festői szempontból kell megítélni?"⁶ — így a levél. Vajon a szkeptikus véggel Rilke fenntartásait, netán cseh–német nemzeti-polgári fenntartásait fejezte ki, vagy egyszerűen csak némi ellenszenvét, amely — ahogy Musil is mondta — a Monarchia népeit egymás iránt mindenkor eltöltötte.

A magyar arisztokrácia, az egykori nemesség, a gentry kiemelkedő szerepeltetése az osztrák irodalomban megfelelt a századforduló társadalmi *látszatának*. A látszat festői korszerűtlenséget takart, csökönyös ragaszkodást az „úri” hagyományokhoz, beilleszkedni nem tudást a modern gazdaságba, ami vagy szomorú lesüllyedéshez vezetett, vagy meneküléshez a hadseregbe, vagy az ősi címer anyagilag előnyös eladásához, vagy beházasodáshoz a pénzarisztokráciába. Ezek tudott dolgok, de nézzünk néhány irodalmi példát.

Mikor a tisztí lakomán az osztrák tábornok a porosz ezredesnek bemutatja tisztjeit, a magyarokat Nemesfalvai és Kutya-fellegfaluszei Lakkati Géza huszártiszt képviseli, akinek „stramm” jelentkezését az ezredes örömmel nyugtázza: „Áh, a vörös ördög!” — olvashatjuk Kraus óriásdrámájában.⁷

Amikor *Ferenc Ferdinánd* szarajevói halálhíre megérkezik a határszéli dragonyos-ezred ünnepségére, a jelenlevők között ott van egy Festetics gróf, egy Batthyány gróf, egy gróf Benykő (!), egy Sennyi, egy részben zsidó származású báró Nagy Jenő, a mind között legtüzesebb magyar. *Joseph Roth Radetzky* c. regényének ebben az egyik „nagyjelenetében” nem a szerző magyarellenessége a megjegyzésre méltó, hanem a felvonultatottak társadalmi hovatartozása: nemesek, asszimilált zsidók, arisztokraták.

Karl Kraus *Világítélet* (Weltgericht) című cikkgyűjteményében, amely először 1919-ben jelent meg, *Tisza István* egy parlamenti beszédét idézi, amelyben a miniszterelnök egyfelől arra figyelmezteti mágnástársait, mennyi tanulnivalójuk van a magyar társadalom új rétegeitől, másfelől az új réteget, a pénzarisztokráciát inti arra, hogy tanuljon modort és viselkedni tudást a történelmi osztályoktól.⁸ *Stefan Zweig* egy késői regényében (*Nyugtalan szív*) a pénzarisztokrácia egy emi-nens tagjával találkozunk: Kékesfalvi báró nem csak a modorát, a történelmi osztály életformáját is elsajátította, és birtokain, vidéki kastélyában él. Tud példát az osztrák irodalom a történelmi osztály lezüllött tagjaira is. Franz Werfel egy regénytöredékében egy Nagy nevű szélhámost léptet fel, aki azzal bizonyítja a burgenlandi nőknek nemesi származását, hogy a neve y-ra végződik, Joseph Roth

⁶ Idézi Ferenc Szász: Rainer Maria Rilke in Ungarn. In *Rilke, die Donaumonarchie und ihre Nachfolgestaaten*. Hrsg.: Ferenc Szász. Budapest Beiträge zur Germanistik 26. Budapest, 1994, ELTE, 44. old.

⁷ Karl Kraus: *Az emberiség végnapjai*. Fordította: Tandori Dezső. Bp., 1977, Európa, V. felv. 55. jelenet. 684. old.

⁸ Karl Kraus: *Weltgericht*. München–Wien, é.n., A. Langen–G. Müller, Dreizehnter Bd. der Werke von K. Kraus. Hrsg.: Heinrich Fischer. (Die Historischen und die Vordringenden.) 34–36. old.

pedig *A szépség diadala* című elbeszélésében kétszer is felléptet egy Lakatos nevű, simára nyalt hajú nőcsábászt, lehet, hogy ugyanazt, lehet, hogy két különböző személyt, mindegy, mert — mint mondja — „a budapesti Lakatos ugyanis típus, nem egyén”.⁹ Ilyen ugyan akadt bécsi változatban is: elegendő Schnitzler Anatoljára vagy a *Szerelmeskedés* egyik férfialakjára gondolnunk.

A magyar alakok negatív megítélése természetesen nem általánosítható. Lernet-Holenia *Az ezredzászló* (Die Standarte) c. regényében a háború végi felbomlás idején egyedül a magyarok kitartását látja biztatónak, ugyanakkor az osztrák főszereplő a szerzővel együtt leírja azt is, hogy a magyar csapatok — a „közös” hadvezetés rendelkezése ellenére — nem hajlandók Belgrádnál átkelni a Dunán, mert a magyar minisztérium kimondta, hogy nem magyar területen folyó hadműveletekben nem kötelesek részt venni.¹⁰ Karl Kraus egy ostoba haditudósító-nővel mondatja el drámájában egy magyar rohamosztag hihetetlen meérészségét és megbízhatóságát az olasz fronton, és sorolhatnánk, ha engedné az idő, a példákat tovább.

Akárhogy vesszük is, a magyarokat a Monarchia perspektívájában — beleértve az első világháborút — *elismerés és ellenszenv, csodálat és irigység* vette körül — váltva és vegyesen. Erről vall az osztrák irodalom. A kétes hírnevű Bruno Brehm 1936-ban magyarul is megjelent népszerű dokumentumregényében, *A kétfejű sas lehull* címűben, amelynek központjában IV. Károly király kétszeri trónfoglalási kísérlete áll, fellép egy cseh politikus, aki a király szemére veti, hogy a háború utáni kiáltványában nem adott testvéreiknek, a szlovákoknak — úgy, mint a Monarchia osztrák részein élő népeknek — önrendelkezési jogot, majd ezután „elhagyta az udvari kocsit, se balra, se jobbra nem nézett. A császár tisztjei pillantásukkal kísérték: hajdan, a Monarchiában, csak a magyarok távoztak ilyen büszkén királyuktól.” Brehm regényének egy másik helyén József főherceg tart szemlét a háború végén már lázadozó magyar ezredek fölött, s itt (ritkaság az osztrák irodalomban) egy fiatal közhonvéd szólal meg: „Királyi fenség, azt írták nekem hazulról, hogy jönnek a románok. [...] A fiatal honvéd mellett szégyellte magát az öreg szakaszvezető. [...] Ez volt az igazi büszke, nyakas, székely paraszt, és mégis úr. Királyi fenség — mondta az öreg altiszt egyszerűen — mi nem akarunk fellázadni. [...] Királyi fenség, mi Magyarorszáért, a hazánkért akarunk harcolni. [...] — De nem Ausztriáért, mormolta... az ezred...”¹¹ Joseph Roth *A kapucinus kriptá* c. regényében egy magyar tiszttel szemben, aki a magyarok szenvedéséről beszél a kettős monarchiában, így fakad ki a lengyel Chojnicki: „A magyarok, kedves Kovács, nem kevesebb, mint a következő népeket nyomják el: szlovákokat, románokat, horvátokat, szerbeket, ruténeket, bosnyákokat,

⁹ Vö. Kerekes i. m. 157. old. és J. Roth: *A szépség diadala*. In *Menekülés a homályból. Osztrák elbeszélők a XX. század első felében*. Válog.: Kajtár Mária. Bp., 1988. Európa, 322. old.

¹⁰ A. Lernet-Holenia: *Die Standarte*. Berlin, 1934, S. Fischer, 104. old.

¹¹ Bruno Brehm: *A kétfejű sas lehull*. Fordította: Fenyő L., Bp., Grill, 1937, II. kiadás, 125. és 133. old.

bácskai svábokat, erdélyi szászokat..."¹² Joseph Roth soraiból minduntalan kicsap a magyarellenesség.

Az osztrák irodalom magyarságképének dokumentálása még a Monarchia perspektívájára szűkítve is túl gazdag anyagot kínál ahhoz, hogysem egy rövid tanulmány keretébe beleférjen. Pedig a „történelmi” osztályok tagjai, a hadsereg, a háborún kívül alig esik benne szó másról és más rétegekről: polgárságról, munkásokról, parasztokról. Mégis lehetnek így is tanulságai. Ezek közül csak néhányra utalnék. Az egyik az, hogy az osztrák irodalom, ha nem szívesen is, tudomásul vette, hogy a Monarchia két vezető népe az osztrák és a magyar volt. A másik: tükrözte azt, hogy a Monarchia fennmaradásában — ilyen vagy olyan formában és változatban — két népe, a német-osztrák és a magyar volt érdekelt. Tükrözte azt is, hogy e történelmi helyzet számos konfliktust okozott mind osztrák-magyar, mind osztrák-magyar-szláv viszonylatban, s hogy e konfliktushelyzeteknek a valóságos tényeken kívül pszichológiai alapjai és következményei is voltak. Talán szabad ezekre utalnom a pszichoanalízis szülőházájáról, a Monarchiáról szólván, ámbár nem annyira Freudhoz, hanem inkább hűtlen tanítványához, Alfred Adlerhoz, az individuálpaszichológia alapítójához kapcsolódnak, az ő két alapfogalmához, az önérvényesítési törekvéshez és a kisebbségtérkép komplexushoz. Az előbbin, az önérvényesítési törekvésen alapult az osztrákok és a magyarok közötti rivalizálás, ez táplálta a Monarchia magyar és szláv népeinek nacionalizmusát; a kisebbségtérkép komplexus jelentkezett az osztrákok felsőbbrendűségfitogtatásában, olykor barátságtalanságában és főként identitászavarában, amely a Monarchia felbomlása után is, láttuk, még sokáig fennmaradt. A magyarok képe úgy tükröződik az osztrák irodalomban, mint akik a kisebbségtérkép érzéstől mentesek.

Ne vitassuk, hogy ez igaz-e, vagy sem. A Monarchia perspektívájában az osztrák irodalom ilyennek ábrázolja a magyarokat: öntudatosaknak, felszabadultaknak. Így lesz végül is vonzóvá a magyarság képe az osztrák irodalomban később is, Heimito von Doderer vagy Ingeborg Bachmann (Malina) ábrázolásában.

¹² Joseph Roth: *Radetzky marsch. Die Kapuziergruft. Zwei Romane*. Köln und Amsterdam, é. n. Kiepenheuer u. Witsch und Allert de Lange, (Dt. Buchgemeinschaft), 396. old.

A 19. századi román irodalom magyarságképe

Az etnikai kép kutatásának múltba nyúló előzményei vannak, de a nacionalizmus kialakulása előtt nem lett egyetlen ideológia részévé sem. Ami a románok magyarnemzet-képét illeti, a kiinduló pont politikai, társadalmi és kulturális. Politikai, mert a román kiváltságosok az 1791. évi erdélyi országgyűlésen a *feudális három nemzet* modelljére negyedikként a románok feudális nemzetét állították, hivatkozva az addigra már kialakult dákoromán kontinuitásra és az erdélyi románság többségére. A *liberalizmus* hatására a 19. század elején a román értelmiség e kérdést *társadalmivá* tette, hiszen a többséget a román jobbágyság jelentette, amelynek felemelkedéséhez hozzá akart járulni. Végül a szembenállás *kulturális* is volt, hiszen az erdélyi románság egy része elfogadta a Rómával való egyesülést, a többség azonban görögkeleti maradt, s mint ilyen, a bizánci kultúrkörhöz tartozott.

A román mint feudális nemzet

A dákoromán nemzeti ideológiát, de ezzel együtt a felvilágosodás eszméit is, az értelmiség a történelem és a nyelvészet eszközeivel terjesztette, s ehhez nyújtott segítséget a Brassóban 1838-tól megjelenő *Gh. Bariț* szerkesztette *Gazeta de Transylvania*, amely főleg híreket közölt és melléklete, a *Foaie Pentru Minte Inimă și Literatură*, amely nyelvészeti, történeti és szépirodalmi cikkeket jelentetett meg. (E lapnak 1842-ben 640 előfizetője volt, egyharmada erdélyi és magyarországi, a többi a román fejedelemségekből való.) Szembenállása nemcsak a magyar feudalizmussal, hanem a magyar liberalizmussal is már a negyvenes években jelentkezett, amikor Erdélyben sor került a magyar államnyelv bevezetésére. A *Foaie* 1842. évi számaiban Barițtól cikksorozat jelent meg *A románok és a magyarizmus* címen, amelyben a szerző azt fejtegette, hogy a magyar államnyelv bevezetésével „a román nemzetiség megsemmisítésére” törekszenek. Elismételte a dákoromán kontinuitás és Erdély román többségének tételét, de továbbra is a román kiváltságosok feudális „nemzetté válását” hirdette.

A nacionalista út

1848/49-ben a román értelmiség választás elé került: elfogadja-e a magyar liberalizmus jobbágyságot felszabadító és az egyéni szabadságjogokat biztosító politikáját, s ezzel együtt Erdély unióját a nemzetiségi jogok részleges teljesítésével, vagy szembefordul a magyar törekvésekkel, amelyek — szerinte — a román nemzetiség megsemmisítésére törekuszenek. Ez utóbbi esetén a Habsburg-hatalom mellé állnak, saját nemzeti érdekeik védelmében. Ebben a bonyolult helyzetben a román értelmiség éppúgy, mint a többi nem magyar nemzetiség a nacionalista utat választotta, a feudális rendet megdönteni akaró liberális, de nacionalista magyar politikával szemben.

A román nemzeti ideológiát a balázsfalvi gyűlés szónoka, *Simion Barnuțiu* képviselte, s vele értett egyet *Alessandru Papiu Ilarian* is, egy görög katolikus pap fia, aki Balázsfalván és Kolozsváron tanult, kancellista volt Marosvásárhelyen és részt vett a román felkelésben. A *nemzetképkutatás és a 19. századi román irodalom magyarságképe* (Budapest, 1995) című kötet egyik tanulmányában Papiu 1851/52-ben Bécsben kiadott *Istoria Românilor din Dacia Superioară* című könyve alapján ismertetem azokat a politikai irányzatokat, amelyek a 19. században Erdélyben jelentkeztek, s ezen belül a magyar liberalizmust. A román szerző szerint a „modern időkben” meghatározó jellegű a *nemzetiség* (*naționalitate*), s miután a magyar liberálisok a románság megsemmisítésére törnek, szembeszáll tételeikkel, és elsősorban Kossuth Lajost ítéli el. Széchenyi István esetében elismeri, hogy az ún. ungurizmus, a „magyarosítás” nála együtt járt az érdekegyeztetéssel, de végül ő maga is a magyar szupremáciának volt a híve. Részletesen mutatja be az erdélyi román jobbágyság sorsát, ismerteti az 1848-as jobbágyszabadítást, de ebben nem a magyar liberálisok fellépését, hanem a magyar konzervatívok szembenállását emeli ki. E sok magyar forrásból is táplálkozó politológiai munka a radikalizálódott értelmiség álláspontját foglalja össze, amely megegyezett nemcsak idősebb tanára, Barnuțiu már említett nézeteivel, de a nála idősebb és konzervatívabb Barițnak a század végén elmondott véleményével is, tehát az egész korszak román nacionalista ideológiai megnyilvánulása lett.

Ez az ideológia befolyásolta a 19. századi román irodalom nagy költőjének, *Eminescunak* a tevékenységét is. Eminescu Erdélyben járva megismeri az *Avram Iancu* vezette román felkelést, és az ottani élmények hatására írja meg 1866 és 1872 között *A szárnyaszegett génusz* című romantikus regényét, amelyet csak halála után, 1903-ban jelentettek meg. Valóban romantikus történetről van szó, ahol egy magyar arisztokrata elszereti egy román értelmiségi kedvesét, és a román végül bosszút áll rajta. A szerző feltételezi, hogy a magyarok — és most már nem tesz különbséget nemesek és nem nemesek között — kezdettől fogva elnyomták a románokat, akik joggal keltek fel ellenük. A regény a bosszúállás jogát is vindikálja, amelyet szerinte az etika is alátámaszt, mert „csak ezen az úton lehet létrehozni a jog és az egyensúly védelmét ezen a földön”.

Történeti-politikai elemzésem, amely az ELTE román tanszékének egyik tanulmánygyűjteményében jelent meg, vitát váltott ki román írók és történészek körében, pedig nem Eminescu költői nagyságát bíráltam — amelyet nagyra értékeltem, s akinek írásait kiadtam —, hanem xenofób nézeteit, amelyeket nemcsak a magyarokkal, hanem másokkal szemben is érvényesített. Ezt a későbbi román szerzők is bírálták. A román ellenzők azt próbálták bebizonyítani, hogy a nézetek bírálata nem segíti a román–magyar együttműködést, pedig a teljes igazság keresése az elemi objektivitás és a történelmi ítélet ezt megkívánja nagy költő esetében is.

Tanulmányok a magyarokról

Eminescu Bécsben találkozott a novellaíró *Ioan Slavici*-csal, aki magyar iskolákba járt, s egy évet a budapesti egyetemen, majd az osztrák fővárosban tanult, bár nem tudta befejezni tanulmányait. A *Convorbiri Literare* szerkesztője, *Jacob Negruzzi* 1870-ben felszólította őt, hogy a román közönség tájékoztatására írjon tanulmányokat a magyarokról. 1871/72-ben meg is jelenteti a *Tanulmány a magyarokról* című munkáját, amely a Bécsben akkor elterjedt néplélektan nézeteit érvényesíti, de felhasznált művéhez magyar forrásokat, és igénybe vette Eminescu tanácsait is. Abból a tételből indul ki, hogy van *nemzeti jelleg*, amely a történelemben, a politikában és a kultúrában jelentkezik. Történeti áttekintésében *Horváth Mihályt* idézi, aki — szerinte — megérdemli a történetírói címet, mert a magyar historiográfia egyébként csak mesékből áll. A magyar múltat csak 1526-ig mutatja be, mert utána az már — szerinte — a Habsburg Birodalom történetének része.

A magyarok különállását „ázsiaiáságukból” következteti, amely ezer éven át ellenállt az európai befolyásoknak. Az ázsiaiáság olyan alaptulajdonságokban jelentkezik, mint a gazdag fantázia, a túlzott buzgalom és az érzelmi végtelenség.

A magyar kultúra 1825 után alakult ki, és csak a nemzeti jellegzetességeket fejezi ki, „általános formákat, érzelmeket és gondolatokat nem találunk benne”. Az irodalomban elismeri Petőfi és Arany jelentőségét, utánuk azonban csak epigonok tűntek fel. A tudományban a magyarok kevés eredményt mutathatnak fel. Dicséri viszont Slavici a magyar színházat. A zenében szerinte Liszttel vagy Reményivel nem a magyarok tűntek fel. A képzőművészetben talán Munkácsy jelenti a reménységet. Az oktatásban kiemeli a népiskolát, ugyanakkor védi a Bach-rendszert, amely a német nyelvet részesítette előnyben a gimnáziumokban. A főiskolák nem érdemlik meg ezt az elnevezést, a pesti egyetem — szerinte — még a gimnáziumi rangot sem éri el.

A magyarokra legjellemzőbb a politika, s idézi magyarul is a mondást: *a magyar született politikus*. Szól a magyar alkotmányról és annak hagyományairól, s azt bizonygatja, hogy Magyarországon a liberalizmus csak eszköz a nemzetiségek magyarosítására. Az alkotmány csak az egyéni szabadságjogokat érvényesíti, nem ismer el nemzeteket, csak *magyar* polgárokat és *magyar politikai nemzetet*. A nemzetiségeket meglepte a kiegyezés, de Slavici-nak az a véleménye, hogy ha a nemzeti ellentétek felerősödnek, a Monarchia szét fog esni, s Magyarország — mint állam — megsemmisül.

Magyar–román: a különbségek hangsúlyozása

Slavici külön fejezetben foglalkozik a magyarok és a románok közti különbségekkel. A magyar nyelvről azt mondja, hogy monoton, a hangsúlyozásával tűnik ki, a román viszont harmonikus, könnyen érthető. A magyar költészetnek vannak jeles darabjai, a románt viszont elsősorban a népköltészet jellemzi. A magyar kultúra nemzetközi jelentősége — Slavici szerint — átmeneti.

A gazdaságban a németek és a zsidók uralkodnak Magyarországon, a magyarokat kizsákmányolják. A románok földművesek, fejlődik náluk a népoktatás és jók az erkölcsök. Közben elítéli az erdélyi román értelmiséget és a „latinos iskolát”. Elfogadja, hogy Romániában él a fanariota örökség, és itt is érvényesül a zsidók kizsákmányolása. Összehasonlítja a német, magyar és román parasztokat a munka, az öröm, a képesség és az erkölcs szempontjából. Azt állapítja meg, hogy a román az, aki élvez minden szépet, akinek gazdag a lelkiélete és etikusa a magatartása.

Ami a jövőt illeti, a magyarok természetét így jellemzi: „elegendő termelőerő, viharos érzelmek, erős akarat, energia a munkában és erőteljes nemzeti magyarságtudat”. A románok nemzeti jellege még nem alakulhatott ki, ez csak akkor lehetséges, ha létrejön a nemzetállam, amely minden románt összefog.

A románok és a magyarok szembenállnak egymással, de van lehetőség a kiegyezésre: „Keleten a magyarok egyedüli természetes szövetségese a román nép. Európában egyedüli támaszuk a *latinság*.” Slavici itt elsősorban a franciákra gondol.

A szerző a politikában a föderatív Habsburg Monarchiát részesíti előnyben, és ezen az alapon ítéli el a magyarok asszimiláló törekvéseit. A gazdaságban és a kultúrában elsősorban magyar forrásokra utal, azokkal az egyoldalúságokkal, amelyekkel a magyar nemzeti jelleget és annak ázsiaiágát ítéli meg. Ennek ellenére azt mondhatjuk, mint ahogy mai román értelmezője is állítja: ezek a tanulmányok kiemelkedő jelentőségűek a magyar nemzetkép román megítélésében.

Octavian Goga és Ady Endre

A 19. század végén és a 20. század elején megerősödött a román és a magyar nacionalista ideológia, és napirendre került nemcsak a föderatív monarchia, hanem Nagy-Románia kérdése is.

Ebben a környezetben jelentkezik Octavian Goga elkötelezett nacionalista ideológiája és költészete, amelyet Eminescu és a korabeli konzervatív magyar irodalomszemlélet, név szerint Beöthy Zsolt befolyásolt, és amelyet a magyar hivatalos politika élesen támadott.

Ady Endre 1913 elején meghívja Octavian Gogát, hogy találkozzék a Nyugat íróival és szerkesztőjével, Ignotusszal, mert becsüli a román költő bátor állásfoglalását és tartását, valamint mert kapcsolatot akar teremteni a magyarországi román irodalommal. Goga e találkozás előtt, 1913 elején cikket közöl a *Románul* című folyóiratban a következő címmel: *Anakronizmus: a magyar nemzeti kultúra*. Ebben azt állítja, hogy a magyar kultúra elvesztette nemzeti és militáns jellegét, amire Petőfi, Arany vagy Madách volt a példa. A modern irodalom a zsidók kezébe került, akik a „város nyomorúságát” és a „dekadencia hangulatát” terjesztik — Ady Endre kivételével. Ez a kultúra szerint nem hathat az erdélyi románságra, amely Bukarest felé orientálódik.

A cikkből vita támadt, amelyben magyar részről Braun Róbert, Ignotus, Ady Endre, román részről a szimbolista Isac vettek részt. Goga a román konzervatív hagyományt képviselte, Ady védte a modernséget és ezzel együtt a zsidó írók jelenlétét. 1915-ben Ady — Goga Romániába távozása után — kijelenti, hogy nemcsak a modernség, hanem az internacionalizmus mellett is állást foglal: „Amelyik nemzet ma internacionalista fényűzéseket engedhet meg magának, nyert ügyű. Igazán nem jó magyar poétának lenni, de higgye el nekem, domnul Goga, hogy lelkiismeretet nem cserélnék vele.” A vita ezzel véget ért, Goga nacionalistaként élt tovább annak ellenére, hogy a klasszikus magyar irodalom fordítója volt. A magyar internacionalista kísérlet megbukik, bár Ady modernizmusa győz.

A 19. században kialakult magyarságkép több eleme fennmaradt a román közvéleményben a következő évszázadban is. Csak remélni lehet, hogy az európai integráció és azok a folyamatok, amelyek ennek alapján a gazdaságban, a társadalomban és a kultúrában kialakulnak, s a közép-európai nemzetek közeledése meg fogja változtatni az ilyen szembenállást hirdető nemzetképeket.

Képek Magyarországról az első világháború után

Egységes „magyarképet” a 20. században csakúgy nem lehet találni, mint általában. Szilánkokra, morzsákra bukkanunk, amelyeket legfeljebb torzképként lehetne keretbe foglalni, és amelyek üzenete nemcsak országonként változó, de módosul az idők múltával is, és más-más színekből keveredik ki, aszerint hogy a hivatalos politika, a nem hivatalos vagy ellenzéki politikai személyiségek alakítják, illetve a kulturális-tudományos világ reprezentánsai festik, vagy a kép éppen az apolitikus közvéleményt fejezi ki. Ugyanabban az országban, ugyanabban az időpontban együtt élt egy hivatalos, sokszor koromfekete kép, amibe még szürke is alig keveredett, egy sokkal kedvezőbb, nem hivatalos politikai megítéléssel, miközben minden esztéta és irodalom szakos egyetemi hallgató megbecsüléssel fordult Petőfi Sándor költészete felé, később Ady Endrét, majd József Attilát olvasott, szériában fogyasztották az olvasók egyes országokban Jókai Mór, Mikszáth Kálmán és Móricz Zsigmond műveit, a zeneértők tolongtak Liszt Ferenc, később Bartók Béla koncertjein, a tudomány világában fénylő csillagok a magyar természettudósok és a műszaki újítók, az egyszerű emberek pedig jobban emlékeztek II. Rákóczi Ferencre és Kossuth Lajosra, mint amennyire tisztában voltak Magyarország nemzetiségi viszonyaival. Nem is beszélve azokról a százezrekről, akik számára a könnyedebb zene elképzelhetetlenné vált Lehár Ferenc, Kálmán Imre, Ábrahám Dezső nélkül.

Amikor a címben jelzett téma feldolgozásához hozzáfogtam és körülnéztem a kéznél lévő képfragmentumok között, már rögtön tudtam, hogy a feladat megoldása lehetetlen. Választanom kellett. Nem lévén sem művelődés-, sem művészet-, sem irodalomtörténész, a *politikának* adtam az elsőbbséget. Ezzel azonban a szelektálás folyamatát még nem fejezhettem be. Úgy gondolom, hogy Magyarország a két világháború korában öt alkalommal állt a nemzetközi politikai érdeklődés és figyelem előterében. Először 1918–1919-ben, amikor válaszolni kellett arra a kérdésre, hogy mi történjék Ausztria–Magyarország örökével és a romok között meghúzódó Magyarországgal (beleértve ebbe a tanácsköztársaság néven ismert magyar kísérletet is). Azután 1923–24-ben, midőn a kérdés abban állt, hogy e legyőzött országot hozzá kell-e segíteni a gazdasági és pénzügyi talpra álláshoz, és ha igen, mi módon. A harmadik alkalom a frankhamisítással állt kapcsolatban, a negyediket egy szintén kellemetlen epizód, a

marseille-i királygyilkosság teremtette meg, végül a második világháború és abban Magyarország részvétele indította a nemzetközi élet szereplőit arra, hogy viszonylag sokat foglalkozzanak ezzel az országgal. Mindegyik epizód alkalom volt egyúttal arra, hogy a hivatalos és a nem hivatalos politikai világ felrajzolja a maga magyarképét. A kronológia logikája is, a felmerülő kérdések súlya is azt sugallta, hogy a felsorolt kulminációs pontok közül az *elsőt* válasszam.

Az első világháború utáni magyarképről lesz tehát szó tanulmányomban. Három kérdéskör szerint adom elő mondanivalómat: az első Ausztria–Magyarország megítélése — benne a magyarkérdéssel —, a második a magyarok mint nemzet tulajdonságainak megjelenése, a harmadik a magyar politika megítélése a világban, elsősorban Londonban és Párizsban.

Közép-Európa racionális megszervezése — ábránd

Eléggé hozzászoktunk ahhoz, hogy a felsorolt kérdéskörök mindegyikével kapcsolatban a lehető legsötétebb képet lássuk viszont magunkról a nagyvilágban. A magyar pesszimizmust joggal táplálják a közismert magyarellenés nézetek, kezdve a „*Détruisez l'Autriche*” című Beneš-féle brosúrával, folytatva *Seton-Watson* tevékenységével, és befejezve a Foreign Office, valamint a Quai d'Orsay héjainak irományaival. E meglehetősen ismert irodalomra nem térek ki, ehelyett az ellenérveket, ellenjavaslatokat és kételyeket kifejező, bár a döntéshozatalban végül nem érvényesülő felfogásokról szólok. A francia külügyi apparátusban 1918 őszén még működtek diplomaták (így *De Caix*, *Dutasta* és mások), akik különféle taktikai javaslatokat tettek azzal a céllal, hogy a kettős monarchia és vele együtt a dinasztia átmenthető legyen a nagy viharon. Érvként részben azt a veszélyt emlegették, amit a magára maradó Ausztria Németországhoz való szükségszerű csatlakozása tartogathat, illetve a vélelmezett gazdasági káoszt, ami a romokon kialakulhat, és amit elkerülendőnek tartottak. Ami az utóbbit illeti, a későbbiekben egyre többen ismerték fel az Osztrák–Magyar Monarchia széthullásának katasztrofális hatását. Ezzel azonban szinte azonnal Prága vádja alá kerültek, hogy ti. az elfogadhatatlant, azaz a Bécs–Budapest dominanciát helyreállító dunai vámszövetséget vagy netán a Habsburgok restaurálását vették célba. Az utóbbiak körébe tartozott a bécsi francia követ, *Allizé*, majd maga a francia külügyeket irányító *Paléologue*, hogy a magyarbarátsággal rendszeresen vádolt budapesti főmegbízottról, *Fouchét*-ről, valamint a soproni tábornoki bizottság francia tagjáról, *Hamelin*-ről ne is beszéljünk.

Minden francia kollégájánál világosabban és határozottabban tette fel az alapvető kérdést e térséggel kapcsolatban *Hankey*, a konferencia Legfelsőbb Tanácsa titkárságának brit tagja egy *Lloyd Georg*-hoz írt levelében. „Az államok

ezen sora [a tervezett kisállami szisztéma Közép-, Kelet- és Délkelet-Európában] alkotja az előretolt vonalat a bolsevizmus terjedésével szemben — írta. — Van-e bármilyen alap arra a hiedelemre, hogy eme előretolt vonal az ellenállás vonala is lehet? A válasz negatív. Anyagilag ezen kisállamok mindegyike gyenge. Láthatóan képtelenek arra, hogy gyengeségüket hatékony egyesüléssel ellensúlyozzák. A legcsekélyebb jele sem mutatkozott annak, hogy egyesült erővel kísérletet tegyenek a bolsevizmussal szembeni ellenállásra. Ellenkezőleg, mindazt a rossz tulajdonságot felmutatják, amihez a balkáni államokban hozzászoktunk.” A továbbiakban Hankey felsorolta a térségben a kisállamok egymás ellen folytatott háborúskodásait, hogy azután elsirassa a szilárd német és osztrák erőt, és végül a teljes dezintegrálódást megjósolva szomorúan tegye le a tollat.

Hankey utólag, 1919 márciusában mondta el kritikáját, *Amery*, a háborús kabinet titkárhelyettese azonban figyelmeztetéseit még 1918 októberében megfogalmazta egy memorandumában. Ebben az ésszerű kiterjedésű kisállamok föderációja és a nemzetiségi jogok hathatós védelme mellett tette le a garast, miközben Magyarország számára meg akarta hagyni Erdélyt és a német ajkú lakosság által lakott vidékeket. „A döntő dolog, amit meg kell érteni — fejtegette —, hogy bármilyen alapon is jönnek létre az új egységek a most Ausztria-Magyarország által fedett övezetben, ezek nem lehetnek valóban önálló egységek. Mesterséges szuverenitások gyártásának a kísérlete, különösen a »háborús zsákmány« jegyében, csupán egy új és még hányatottabb Balkán-félsziget létrehozásához vezet.” *Amery* tisztában volt vele, hogy a lángoló nacionalizmuson nehéz lesz felülkerekedni, de a nagyhatalmak feladatának éppen azt tartotta, hogy a nagyobb érdeknek, a menthetetlenül megszülető „Közép-Európa” racionális megszervezésének utat nyissanak.

Bár a dolgok akkoriban már alaposan előrehaladtak, és a békekonferencia túlságosan is sok, már megváltoztathatatlan, hibás döntést hozott, *Smuts tábornok* magyarországi küldetésén — 1919. április elején — elsősorban azért örvendezett, mert azt hitte, hogy módja lesz elősegíteni *Amery* elgondolásához meglehetősen hasonló tervezete megvalósulását. Eredetileg azt kérte, hogy missziója során Budapestre hívhassa a szovjet hatalom képviselőit is, hogy az egész térség ügyes-bajos dolgairól szót lehessen váltani, a brit szervek azonban ehhez nem járultak hozzá. Budapesten egyébként nem kétszer, mint a magyar források alapján hittük, hanem jelentése szerint öt ízben tanácskozott a kormányzótanács megbízottaival. A semleges zóna ügyében — sajnálatára — nem ért el eredményt, mert instrukciói megtiltották olyan zónavonal létesítését, amelybe a konferencia által már elfogadott magyar-román határ valahol ne foglaltatna bele, de az a magyar javaslat, amely a térségben érdekelt valamennyi állam képviselőit a konferenciájára irányult, megragadta érdeklődését, és melegen érvelt a konferencia összehívása mellett. „E nézet — írta *Smuts* memorandumában — oly nyilvánvalóan ésszerű és egészséges volt, hogy nem voltam

meglepve azon, hogy a német-osztrák kormány tagjai sürgetően léptek fel mellette. Ezért elhatároztam, elmegyek Prágába annak érdekében, hogy megismerjem Masaryk elnök véleményét. Egyetértett azzal, hogy a sürgős gazdasági kérdések megoldása rendkívül szükséges, és hogy a szomszédos országok konferenciáját, beleértve ebbe Ausztria–Magyarország korábbi területeit, azonnal össze kellene hívni.” Smuts maga úgy látta, hogy Magyarország, de rajta kívül mindegyik új kisállami alakulat is, a lehető legrosszabb gazdasági körülmények között szenved, és a nagyhatalmaknak kötelességük változtatni ezen az állapoton. Smuts emellett további politikai-szakmai segítségnyújtást is szükségesnek látott ezekben az országokban. „Az új kormányok — írta — többnyire gyengék, és némelyiküknek szörnyű hiányosságai vannak adminisztratív tapasztalatokban. A népek régi, történelmi ellenséges érzülettel vannak eltelve egymás iránt. A nagyhatalmak segítő keze és bölcs irányítása nélkül kétlem, hogy bármelyikük is sikerre jutna a közeljövőben, kudarcuk pedig súlyos veszélyeket von maga után Európa békéjére nézve.”

Ezekre és a hasonló hangokra, akár a Monarchia fenntartására, akár az egészséges egységek kialakítására, akár végül a Monarchia-pótlék szerepét játszó gazdasági együttműködés kialakítására vonatkoztak is, az aktuális döntéshozók a legkisebb mértékben sem hallgattak. A leintés motívumai egyrészt a „germán” és a magyar múltbeli, valamint aktuális „bűnökkel”, elnyomó hajlamokkal, imperia-lizmussal, hazugsággal, csalással stb., másrészt a cseh, román délszláv barátok igényeinek jogosságával álltak kapcsolatban.

Francia ambivalencia

Ezzel már benne is vagyunk a Monarchián belüli különleges magyar kérdés-körben. E tekintetben a legnagyobb hullámvész a francia vezető körökben mutatkozott. 1918. október–novemberben a francia befolyási övezetet a cseh-szlovák–lengyel–magyar–román területen rajzolták fel, és úgy vélték, hogy e politikában Budapesten messzemenően támaszkodhatnak a franciabarát Károlyi Mihályra mint miniszterelnökre. E koncepció állt a háttérében a Károlyi-delegáció belgrádi fogadásának, a katonai konvenció aláírásának és különösen annak, hogy a Keleti Hadsereg főparancsnoka a magyarokat arra szólította fel, hogy tömörüljenek Károlyi körül, mert ő lehet a megmentőjük. November végétől kezdve azonban 1920 elejéig Párizs felől csak jeges szelek fújtak Magyarország felé, és a francia vezető garnitúra a legcsekélyebb kedvezménynek is az útjában állt, amit a perfid, imperialista, bolsevik, gőgös arisztokrata — és mikor melyik — Károlyi felhasználhatott volna, hogy Kun Béláról ne is essék szó. 1920 januárjában azonban a Quai d’Orsay-n ismét

felfedezték Budapestet. A politikai és kereskedelmi osztály által készített terjedelmes jegyzékben többek között a következők olvashatók: „Közép-Európa egész egyensúlya szükségképpen Magyarországon nyugszik; a térkép ezt egyértelműen megmutatja, és a történelem fényesen igazolja. Egyedül a dualista Magyarország támogatása tette lehetővé Németországnak, hogy több mint egynegyed évszázadig kövesse ama politikát, amelynek a német Mittel-Europa létrehozásához kellett volna vezetnie. Egyedül az új Magyarország csatlakozása adhat életet az új Közép-Európának, ami gazdasági egyezményekre és a nemzeti függetlenségre épülve kialakul Prága, Belgrád és Bécs között a nagyhatalmak — vagy legalább Franciaország — felügyelete alatt.” Majd utóbb ez olvasható: „Az új dunai-balkáni Európában Magyarország a központi erő. Az földrajzilag, politikailag és gazdaságilag. Franciaország a keresztanyja ennek az új Európának. Ha éltetni akarja, nem hagyhatja figyelmen kívül Magyarországot.”

Ezzel az újragondolással indult el egy új francia politika, amelyet azonban még az év őszén részben az intranzigens francia politikusoknak, részben Franciaország kis barátainak sikerült megfojtaniuk. A néhány hónapig tartó epizód azonban világosan megmutatta, hogy a magyar kérdésnek Párizsban is volt más olvasata, illetve hogy létezett a politika világában egy másik magyar kép is, mint az, amelyet a Foch marsallok, Berthelot-k és mások rajzolgattak.

Cseh egyértelműség

Hasonló volt a helyzet a magyarok mint nemzet megítélésével. A fent már hivatkozott epitheton ornansokat nem kívánom elismételni, ám mégis hivatkozom néhány olyan szövegre, ami abszurditása okán érdemel talán figyelmet. Beneš csehszlovák külügyminiszter 1920. január 6-i levelét csak megemlítem annyiban, hogy a magyaroknak tulajdonítja a világháború „igazi kezdeményezőinek” szerepét, többet idéznék viszont február 19-i beszédéből, amit a parlamentben tartott. „A Szent István ősi koronájához tartozó terület vezető osztályai által képviselt magyar népet valamennyi szövetséges egyhangúan a világháború fő bűnrészesének, ha nem a fő bűnösének tekintette. A magyarok már a háború előtt azon iparkodtak, hogy mindenféle propagandaeszközzel eltakarják a régi magyar kormány tetteit és különösképpen a kormányon lévő arisztokrata körök bizonyos tetteit. Mindezek ellenére, a háború alatt nekünk sikerült feltárnunk a magyar oligarchia valódi lényegét és a valódi helyzetet, úgy, amint az Magyarországon a háború előtt és alatt fennállt. Az egész világ elborzadt azoktól a valóban tatár politikai állapotoktól, és megértette, hogy a háborút nem kizárólag a régi Osztrák–Magyar Monarchia végzetes politikája provokálta ki, hanem ezt sokkal inkább Budapesten készítették elő, mintsem Bécsben. Azt lehetett hinni

— folytatta a miniszter —, hogy a bolsevizmus valami újat hoz majd a magyar politikában. A valóság azonban — mondta — csak megerősítette mindazt, amit a magyarokról előzetesen már tudtunk. Tudjuk, hogy a bolsevizmus mögött a nacionalista elemek tömege rejtenezett, akik azt ürügynek használták arra, hogy — az általános anarchia közepette — megvalósítsák sovíniszta és imperialista céljait. Abban a pillanatban, midőn a legutóbbi kormány új rendszere beköszöntött, úgy látszott, hogy a helyzet megváltozik és hogy a magyarok végül tudomásul veszik, ami történt. Sajnos meg kell állapítanom, hogy a jelenlegi rendszer is ugyanazon imperialista és nacionalista cél mögé rejtezik.”

E beszéd érdekessége, hogy megtudni belőle: nem a magyar rendszerben, hanem magukban a magyarokban volt a hiba, mert hiába jött Károlyi Mihály, Kun Béla, Friedrich István, József főherceg vagy Horthy Miklós, Csehszlovákia, pontosabban Beneš külügyminiszter mindegyiket fő bűnösnek tekintette. Hasonlóképpen vélekedett *Pichon* francia külügyminiszter is. Ő volt, aki 1918. november végén megtorpedózta a Magyarországgal kötött katonai konvenciót, és az addig franciabarátként kezelt Károlyit perfid imperialistának nevezte. Az utóbbi nagyjából ugyanabban az időben történt egyébként, midőn egy *Edward Thornton* nevű angol tanár Károlyit intelligens, személyes charme-mal rendelkező, abszolút őszinte, jó szándékú emberként írta le. A tanácsköztársaság megbuktatása után *Pichon* volt az előharcosa a konferencián annak, hogy a hatalmak fellépjenek a Friedrich-kormány ellen. „Úgy vélem — mondta a Legfelsőbb Tanács augusztus 19-i ülésén —, kétségtelen érvek szólnak az ellen, hogy bármely olyan kormányt elismerjünk, amelynek egy Habsburg áll az élén. Egy ilyen kormány feltétlenül reakciós kormány lenne.” Majd amikor a politikai konszolidálás érdekében Budapestre küldött *Clerk* jelentéseiben feltűnt *Horthy* neve, *Pichon* ez ellen is elkeseredetten tiltakozott. A magyar helyzetet változatlanul veszedelmesnek vélte, mert — érvelt — „ott marad a Horthy admirális rendelkezése alatt álló fegyveres erő veszedelme, amely mögött a Habsburgok árnya sejlik”.

Egy november 3-án készült francia feljegyzés, amely a magyar helyzetet vizsgálta, két nagy veszélyt látott: az egyik Friedrich István és Habsburg József személyében összpontosult, a másikat Horthy jelentette. Horthyt energikus, ultrareakciós személyként írta le, aki felkelti a gyanút, hogy saját katonai diktatúrája érdekében dolgozik. E kombinált Horthy–Habsburg veszélyből *Pichon* arra a következtetésre jutott, hogy Magyarországra szövetséges csendőrséget kell kiküldeni csehszlovák és román egységekkel is feltöltve. Mindebből volta-képpen egy dolog derül ki: a francia segítséggel létrehozott Magyarországon cseh és francia szempontból *nem volt elfogadható politikai alternatíva*, mivel nem akadt olyan politikai csoport, amely az ország számára előkészített békeszerződéssel békében együtt tudott volna élni.

Ebben az időben ettől már élesen eltért *Clerk* álláspontja, aki Horthyt megbízható katonaként írta le, és hadseregének fegyelmét nem győzte dicsérni.

Személyes benyomása mellett a brit diplomata vélhetően támaszkodott megítélésében a Budapesten működő tábornoki bizottság amerikai (*Bandholtz*) és angol (*Gorton*) tagjának nézetére is, de ha történetesen a francia *Graziani*-t kérdezte, tőle sem hallhatott egyebet.

Román egyetértés

Nem sokban különbözött viszont a prágai és a párizsi képtől a román kormány megítélése és magyarképe, bár a békeszerződés esetleges módosításával foglalkozó okfejtésében mélyebben elkalandozott a történelemben. A válaszban, amit a magyar béketervezettel kapcsolatban 1920. február 20-i dátummal eljuttattak a konferenciához, többek között az alábbiakat olvashatjuk: „A magyar politikusok mindig mesterien el tudták rejteni uralmi ambícióikat a fejlődés és a jog köntöse mögött. Éveken át odáig merészkedtek, hogy Nyugat-Európa előtt összehasonlítsák oligarchiájukat az angol parlamentarizmussal. 1848-ban oligarchikus törekvéseiket a nemzeti értékek álruhájába bújtatták, hogy elnyerjék így a külföld rokonszenvét, amely kevéssé volt értesülve Magyarország különböző nem magyar népének felszabadító törekvései ellen vívott harcáról. Még ma is abban reménykednek, hogy megőrizhetik imperialista rendszerüket a népszavazás takarója alatt. E célból nem haboznak felhasználni egy flagrális történelmi valótlanyságot, midőn azt állítják, hogy a magyar állam »sosem fenyegette, de gyakran védelmezte Európa nyugalma« . Vajon a magyar delegáció remélheti-e komolyan, hogy a békekongresszus elfelejti, hogy a magyar arisztokrácia saját politikai céljait követve többször is szövetkezett a törökökkel, és ezáltal egész Közép-Európát a török invázió veszedelmébe taszította, amit csak a cseh és a lengyel hadsereg ébersége hárított el Bécs kapuinál?”

A békeszerződés esetleges módosítására vonatkozó londoni vitában egyébként a francia *Berthelot* odáig ment, hogy kétségbe vonta a magyar nemzet létét is. „Magyarországot elnemzetlenített népek építették fel. Az ország eredeti lakossága bennszülött volt, és nem magyar” — mondta, majd kiegészítette ezt azzal, hogy a mintegy 15 ezer nagybirtokos osztrák eredetű. A francia külügyminiszter számításai szerint, ha az összes idegen eredetű lakót leszámítjuk, „Magyarországot magát nem lehet többé létezőnek tekinteni”.

Nem folytatom ezen idézeteket, noha még van belőlük bőven. Ehelyett inkább néhány kárhoztatandó magyarbarátsággal vádolt, jóindulatú, ám egyáltalán nem mindenben hízelgő külföldi jellemrajzával fejezem be e kis körképet. 1919. március 13-án egy brit személyiség, aki a háborút mint internált Magyarországon töltötte, a brit titkosszolgálat által feltett különféle kérdésekre válaszolva többek között kijelentette, hogy meggyőződése szerint a bolsevizmusnak ebben az

országban nincs nagy jövője. „A bolsevizmus — mondta többek között — tökéletesen idegen a magyar karakterben érvényesülő keleti árnyalatnak. Ösztönszerűen monarchisták, és nem látom, miként lehetne megakadályozni egy tisztán magyar monarchia visszaállítását. A rend erői éppoly mélyen gyökereznek, mint Angliában, és a magyar túlságosan örökletesen konzervatív ahhoz, hogysem a bolsevizmust mint rendszert elfogadja. Az ennivaló- és fűtőanyaghiány által táplált sporadikus rendzavarások és fosztogatások nem tévesztendő össze a tartós vággyal, hogy a társadalmat kísérleti alapokra helyezzék. Az egész dolgot — vélte *Fullham* — még az egyszerű katonák és a szocialista munkások is nevetségesnek tartják.” Tizenegy nap múlva, midőn Budapesten proklamálták a tanácsköztársaságot *Fullham* nem nyilatkozott.

A bizarr szimpátia népe

1920/21-ben a magyarkép új vonásokkal gazdagodott. Ennek hátterében egy ideig a *Paléologue* által követett új francia koncepció állt, de jelentékenyen befolyásolták e képet a Budapesten működő nagyhatalmi főmegbízottak, akik kisebb vagy nagyobb mértékben, de alapjában egyformán pro-magyarok voltak, vagy azzá lettek. *Hohler* angol, *Fouchet* francia és *Cerruti* olasz főmegbízott — még ha egymás ellen áskálódtak is, mindig a másikat tüntetve fel elfogult magyarbarátként — saját felfogásuk keretében ugyan, de egyaránt sokat tettek az egymást követő magyar kormányok érdekében. Különösen kiálltak *Teleki Pál*, majd *Bethlen István* mellett az úgynevezett királyjárások idején. Egyhangúan követelték, hogy a Nagykövetek Tanácsa hárítsa el az újabb *Beneš*-féle követeléseket a csehszlovák–jugoszláv mozgósítási kísérletek költségeinek magyar megtérítésére, a velencei konferencia határozatainak megsemmisítésére és így tovább.

Ezzel kapcsolatban született meg a magyar karakter egy új vonása, amelynek szülőatyja *Masaryk* elnök volt. Ő magyarázta meg a nyugati diplomatáknak, hogy a magyarok valami különleges „*séduction*”-nal rendelkeznek, s ezt arra használják, hogy a jóhiszemű külföldieket megtévezzék, és a maguk oldalára állítsák. A magyar *charme* és megszáditó képesség egy időre bevonult a diplomáciai szótárba. Nem sokkal később már *Laroche* érvelt vele a Nagykövetek Tanácsában, arra is hivatkozva, hogy egyes, Budapestre küldött diplomaták e varázsnak esnek áldozatul, amikor feldicsérik a magyar kormány eljárását. A fogalom oly szerencsésnek bizonyult, hogy midőn *Briand* külügyminiszter új nyitási szándékát 1928-ban egyesek a külügyminisztériumban keresztezni akarták, újra elővették, és komolyan érveltek amellett, hogy a magyarokat e képességük miatt nem szabad hozzásegíteni a tervezett kulturális központ létrehozásához Párizsban.

Ha ugyanis — mondták — a magyarok egyszer valahová beteszik a lábukat, ott mindenkire elkezdenek hatást gyakorolni.

A másik elgondolkodtató magyar jellemrajz az 1920. eleji, már idézett francia feljegyzésben található. A politikai és kereskedelmi osztály ismeretlen szerzője úgy vélekedett, hogy a magyarok nem nélkülözhetik a zsidókat, mivel „az archaikus, kontemplatív, melankolikus, zárkózott, nemtörődöm, nyelve miatt elszigetelt és Európában rokon nélküli magyar, valamint a modern világ gyors élete között a szükséges kapocs a zsidó”.

Mit mondhatunk végül? Milyenek is voltak e nemtörődöm agresszorok, e magukba zárkózó imperialisták, ezek az ösztönös, konzervatív rendpártiak és monarchisták, akik mást sem csináltak, mint feldúlták Közép-Európa, de olykor egész Európa békéjét? Az ellentmondásokat *Laval* francia miniszterelnöknek sikerült egy mondatban összefoglalnia, midőn így szólt: „Maguk egy bizarr szigetet képeznek Közép-Európában, de sajnos, nagyon szimpatikusak.”

Az irodalom történelmében a magyar nyelvvel kapcsolatban mindig is szellemi és nyelvi kérdések álltak. Kutatunk a magyar nyelv szavai, kifejezései, mondatépítései, stílusjegyei, a szerb, horvát, a szlovák vagy a román nyelv magyar elemeit, foglalkoztunk szomszédaink irodalmának hazai recepciójával, esetenként magyar irodalmi művek külföldi fogadtatásával is, s így módon a konkrét részletkutatások az általános nyelvészeti és az összehasonlító irodalomtudományt is gazdagították.

Vizsgálódásainkban azonban nem került eléggé előtérbe annak módszeres kutatása, milyenek látnak bennünket, magunkat más népek, miféle magyarságkép alakult ki a horvát, a szerb, a szlovák vagy a román kultúrában. Ha olykor felszínes általánosításokban is, mégis sokat elárulnak egymás kölcsönös megítéléséről azok a szólások és más frazeológiai kapcsolatok, amelyek ma is élnek mind a magyarban, mind szomszédaink nyelvében. A szomszédos (sőt sokszor az egymástól nagy távolságokban élő) népek gyakran xenofobikus tükrökben szemlik egymást, így hódíthatnak tért felszínes általánosításokból kinövő torz absztrakciók, amelyek bizonyos negatív tulajdonságokkal ruháznak fel a szomszéd népeket, sőt lebecsülést, lekicsinylést, sértést is kifejezhetnek. Ilyen kifejezések természetesen nemcsak a magyarban, hanem több közvetlen vagy távolabbi szomszédunk nyelvében is élnek. Felrúgó azonban, hogy ellentétések a horvátok vagy a szerbeket érintően, és fordítva, nincsenek. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy kapcsolataink a történelem folyamán mindig zavartalanok voltak, csupán azt dokumentálja, hogy a valós vagy feltételezett ellentétek alapján feltehető harag vagy viszálykodás sem öltött testet olyan nyelvi megnyilvánulásokban, amelyek lebecsülést vagy akár gúnyt fejeztek volna ki. A nyelv tehát önmagában is sokat árul el arról, szomszédaink képünkéről és szomszédaink magyarságképéről egyaránt.

A kapcsolataink folyamán kialakult kölcsönös véleményről és látásmódról képet adni nehéz feladat. Forrásaink közéletű személyek, politikusok megnyilatkozásai, szépirodalmi művek, útleírások, naplók, emlékezők, valamint — ritkán

A szerbek és a horvátok magyarságképe

Szomszédos népeinkhez fűződő, velük évszázadok folyamán kialakult kapcsolataink kutatása más diszciplínák mellett tárgya a szlavisztikának és a romanisztikának is, hiszen e tudományágakon belül mind a nyelv-, mind az irodalomtudomány egyik fő kutatási szempontja a hungarológiai összefüggések vizsgálata. A kutatók számtalan kisebb-nagyobb részproblémát világítottak meg, de születtek nagyobb lélegzetű szintézisek is. Kutattuk a magyar nyelv szláv jövevényszavait, a szerbhorvát, a szlovák vagy a román nyelv magyar elemeit, foglalkoztunk szomszédaink irodalmának hazai recepciójával, esetenként magyar irodalmi művek külföldi fogadtatásával is, s ily módon a konkrét részletkutatások az általános nyelvészetet és az összehasonlító irodalomtudományt is gazdagították.

Vizsgálódásainkban azonban nem került eléggé előtérbe annak módszeres kutatása, milyennek látnak bennünket, magyarokat más népek, miféle magyarságkép alakult ki a horvát, a szerb, a szlovák vagy a román köztudatban. Ha olykor felszínes általánosításokban is, mégis sokat elárulnak egymás kölcsönös megítéléséről azok a szólások és más frazeológiai kapcsolatok, amelyek ma is élnek mind a magyarban, mind szomszédaink nyelvében. A szomszédos (sőt sokszor az egymástól nagy távolságokban élő) népek gyakran xenofobikus tükörben szemlélik egymást. Így hódíthatnak tért felszínes általánosításokból kinövő torz absztrakciók, amelyek bizonyos negatív tulajdonságokkal ruházzák fel a szomszéd nép(ek)et, sőt lebecsülést, lekicsinylést, sértést is kifejezhetnek. Ilyen kifejezések természetesen nemcsak a magyarban, hanem több közvetlen vagy távolabbi szomszédunk nyelvében is élnek. Feltűnő azonban, hogy effajta minősítések a horvátokat vagy a szerbeket érintően, és fordítva, nincsenek. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy kapcsolataink a történelem folyamán mindig zavartalanok voltak, csupán azt dokumentálja, hogy a valós vagy szított ellentétek alapján feltörő harag vagy viszálykodás sem öltött testet olyan nyelvi megnyilatkozásokban, amelyek lenézést, lebecsülést vagy akár gúnyt fejeztek volna ki. A nyelv tehát önmagában is sokat árul el a mi szomszédságképünkéről és szomszédaink magyarságképéről egyaránt.

A kapcsolataink folyamán kialakult kölcsönös véleményről és látásmódról képet adni nehéz feladat. Forrásaink közéleti személyek, politikusok megnyilatkozásai, szépirodalmi művek, útleírások, naplók, emlékezések, valamint — ritkán

előforduló esetekben — kifejezetten a magyar kultúrát bemutató és értékelő tudományos vagy tudománynépszerűsítő munkák lehetnek.

„Tekintsünk a magyarokra!”

A szerbeknek a magyarokhoz, a magyar civilizációhoz való viszonyulásáról, arról formált véleményéről a 18. századtól, a *Crnojević Arsenije* pátriárka vezette „nagy vándorlás” korától van képünk. Az új környezetben a szerbek életmódja alkalmazkodott a magyarországi (európai) normákhoz; irodalmi, kulturális és művelődési központjaik Magyarországon alakultak ki. *Tököli Száva*, a nagynevű szerb kultúrmecénás Oroszországból magyar földre érkezvén így nyilatkozik: „Újhelyben [Sátoraljaújhely — Ny. I.] nagyon megörültem már a piacon, hogy hazaérkeztem; van itt fehér kenyér, szalonna... arra gondoltam, milyen áldott föld az én hazám.”¹

1826-ban alakult meg Pesten, a magyar akadémiaalapítás példájára a *Matica srpska*, az első szerb tudós- és irodalmi társaság. A *Letopis* című folyóirat ugyanezen évfolyamában a nyelvművelés kapcsán ezt olvashatjuk: „Nem kell távoli példát keresnünk. Tekintsünk csak a magyarokra, a buzgó nyelvművelőkre, hogyan feszítik meg minden erejüket, hogy nyelvük a hervadásból virágba boruljon, a homályból napfényre kerüljön és a feledésből dicsőségre emelkedjék, amint ez meg is történt. Boldogok lesznek örököseink, ha mi is a magyarok példáját követjük!”² A felvilágosodás korától kezdve kibontakozó szerb és horvát nyelvművelő mozgalmakban a magyar nyelv bevallott, sőt hangoztatott példa és minta volt. A horvátok csak később, az erőszakosabb magyarosítás idején fordultak a magyar nyelv és a magyarok ellen, ami azonban nem jelentette egyúttal azt is, hogy saját nyelvük tökéletesítésében ne követték volna példánkat. Közismert a magyar irodalom népszerűsége a szerb olvasóközönség körében. Petőfi Sándor, Arany János, Jókai Mór és Madách Imre művei jó fordításokban kerültek a szerb olvasók kezébe.

A neves szerb irodalomtörténész, *Jovan Skerlić* egy 1906-ban megjelent munkájában már a magyar hatás tudományos kutatását szorgalmazza: „A szerb irodalom, de különösen az 1825 és 1870 közötti korszak tanulmányozásában csaknem teljesen elhanyagoltak egy hatást, nevezetesen a magyar nemzeti mozgalom, a magyar népi élet és a magyar irodalom hatását. Ez ugyan csak a magyarországi szerbekre korlátozódott, ám akkoriban ők alkották az egész szerbség eszmei magvát, az ő irodalmuk volt a szerb irodalom...”³ A reformkor magyar politikusai

¹ István Póth: *Stazama prijeteljstva*. Bp., 1987, Tankönyvkiadó, 17. old.

² István Póth: i. m. 20. old.

³ Skerlić, Jovan: *Omladina i njena kniževnost*. Beograd, 1906, 352. old.

közül *Széchenyi István* a legrokonszenvesebb. *Sava Babić* szerb irodalomtörténész professzor és műfordító különösen széles körű tájékozottságát értékeli, hangsúlyozva, hogy a legnagyobb magyar Szerbiát is beutazta. „Maga a forradalom és a bekövetkezett bukás Széchenyinek adott igazat, de az adott pillanatban a legjelentősebb személyiségek Kossuth mellé álltak, Széchenyi így elszigetelődött.”⁴

A magyar regény- és drámairodalom alkotásai 1849 után is töretlen népszerűségnek örvendtek. A forradalom és szabadságharc korának nemzeti ellentéteit szerb részről nem hangsúlyozzák túl, bár *Laza Kostić* emlékezéseinek 1848-ról szóló részében felidézi például Kossuth Lajos és Batthyány Lajos alakját, akiket a népi képzelet ördögnek ábrázolt: „A magyarok számomra ellenségek voltak, a szerb szabadság ellenségei. [...] Hogy a magyarok rabolnak, ez magától értetődő dolog volt, mert nem hősök, hanem erőszakos elnyomók.”⁵ Később azonban egy versében arra figyelmeztet, hogy az egykori ellenségeskedést nem szabad újból feléleszteni, hanem örökre el kell temetni.

„Hozzánk... a magyarok állnak a legközelebb”

Jakov Ignjatović, a Szentendrén élő szerb író rokonszenvesen hiteles képet rajzol kora szerb és magyar életéről. Ő lényegében — alkotásait tekintve — a magyar irodalom részének tekinthető. A magyar darabokat szerb színpadokon rendkívüli sikerrel játszották. Az alkalmi kritikákban fontos, általános vélemények is megfogalmazódnak a magyarokról. „Milyen jó lenne — mondja a kritikus —, ha nekünk szerbeknek is lennének úgynevezett népszínműveink. Ez nálunk azonban csak hosszabb idő után lesz lehetséges. [...] Addig pedig ehhez hasonló idegen darabok átdolgozásával és fordításaival elégszünk meg, és erre a célra senkinek az alkotásai sem olyan megfelelőek, mint a fáradhatatlan Szigligeti művei, annál is inkább, mert a magyar élet és jellem (legalábbis Bácskában és Bánátban) sok mindenben a szerbhez hasonlít. El kell ismernünk, hogy nekünk — addig, amíg több drámai alkotásunk nem lesz — Szigligeti jól lefordított és átdolgozott népszínművei felelnek meg a legjobban.” Szigeti József *Csizmadia mint kísértet* című darabjának 1863. január 13-i bemutatójával a fent idézett *Danica* című folyóirat tudósítója hangsúlyozza: beigazolódott az, amit ősszel írt a *Szökött katona* premierje alkalmából, tudniillik, hogy a magyar népszínműveknél alkalmasabb darabok a szerb színpad számára nincsenek. A magyar és a szerb falusi élet hasonlóságát a későbbiekben is sokan kiemelik: „...hozzánk mind szokásaik, mind tulajdonságaik alapján, a magyarok állnak a legközelebb...” — mondja egy kritikus 1866-ban. Vagy: „...olyan, mint ha a szerb életből származna és ezért tetszik ennyire...”

⁴ Babić, Sava: *Madarska civilizacija. Centar za geopolitiku*. Beograd, 1996, 79. old.

⁵ Kostić, Laza: *O Književnosti—Memoari I. Priredio dr. Predrag Palavestra*. 1992, Matica srpska, 140–141. old.

„Csak egyetlenegy irodalom alkotásait mutatják be bizonyos tervszerűséggel most is, mint ahogyan azt régebben tették. Ez a színműirodalom nem az angol, sem a francia, s nem is valamilyen szláv irodalom, s nem is a német, hanem — a magyar irodalom!”⁶

Az elhidegülés

Az első világháború, az őszirózsás forradalom, a kommün, majd az azt követő Horthy-korszak vegyes benyomásokat keltett a szerb közvéleményben. Sava Babić tárgyilagos hangon a következőket állapítja meg: „Horthy Miklós a »kormányzó« címet viselte, ami azt jelenti, hogy Magyarország formailag királyság volt, de király nélküli. Azoknak a területeknek az elvesztése után, amelyeken jelentős számú magyar maradt (Jugoszlávia, Románia, Csehszlovákia), az új Magyarország politikája, mely kénytelen volt ezt a megoldást elfogadni, csakúgy mint a kultúra, nehezen gyógyítgatta a mély és fájó sebeket. Ezért is volt ez a rezsim jobboldali, s ezért viszonyult szomszédaihoz revansista módon.”⁷

Ugyanez a kor tükröződik vissza az egyik legjelentősebb modern szerb író, Miloš Crnjanski útleírásaiban, melyben egy több kisebb részből álló fejezet *A Horthy-Magyarországon* (U Hortijevoj Mađarskoj) címet viseli. Idézzük Crnjanskrit: „Lesz-e háború? [...] Hallatlan, sose látott dolog, ami Magyarországgal történt. Elvették tőle legszebb vidékeit, annyi millió magyart, és ki cselekedte ezt? — a román medvék, a balkáni bocskorosok. [...] Mindennek a békekötés az oka! Ha nem írták volna alá e csalárd békét, a magyarok győztek volna.”⁸ A magyarok nem ismerik szomszédait sem, s talán nincs még egy nép Európában, amely ennyire kevésbé lenne tisztában annak lényegével, ami vele és körülötte történik. „Semmi sem olyan leverő, mint amikor a határon átlépve azt látja az ember, milyen keveset tud az egyik ország a másikról, az egyik főváros a másikról...”⁹ Visszatetszést kelt az íróban a nacionalizmuson, a magyarkodáson kívül az ismeretei alapján általánosan jellemzőnek minősített felszínes úrhatnamság is. Az e korszakról alkotott meglehetősen negatív kép oka a hivatalossá, sőt intézményessé tett nacionalista, sovinszta szemlélet és politika, amelynek szemüvegén keresztül szinte homogénné válik az egész két világháború közötti magyar társadalom képe, s nem kaphatnak megfelelő hangsúlyt a civilizációs értékek sem. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a szomszédos népeket illető tájékoztatatlanság nem csupán magyar „bűn”, hanem legalább ilyen mértékben szerb fogyatékoság is.

⁶ Póth István: *A magyar népszínű a szerb színpadokon*. Bp., 1981, Akadémiai Kiadó, 26., 28., 25. old.

⁷ Babić, Sava: i. m. 115. old.

⁸ Crnjanski, Miloš: *Putopisi II. Putevima raznim*. Beograd, 1955, (Dela Miloša Crnajanskog IX.), 11. old.

⁹ Crnjanski, Miloš: i. m. 19. old.

A 19. századi folyamatos és élénk kulturális kölcsönhatás a 20. század első harmadára tehát lényegében óvatos ellenségeskedéssé, állandó gyanakvássá változott. E tény oka az első világháborús eseményekben, az azt követő politikában keresendő. Manipuláció mindkét oldalon megfigyelhető.

Az újfajta megértés

Újabb fontos állomás a magyarságkép alakulásában az 1956. évi forradalom. Az erről szerzett benyomásait az akkor még kommunista szerb író, Dobrica Ćosić örökítette meg. Ebben tükröződik az akkor még JKSZ-tag író óvatossága, sőt némiképp értetlensége is. Ez utóbbi tény az magyarázza, hogy Ćosić a Kultúrkapcsolatok Intézete és a Magyar Írók Szövetsége vendégeként érkezett Budapestre, úgy, hogy magyarul egy szót sem tudott, és — saját szavai szerint — a fellázadt Budapestről csak azt írta le, amit látott, s amit a tolmács lefordított neki a „hargos magyarok” kiáltásából, énekléséből. A forradalomról alkotott véleménye talán a következő párbeszédben tükröződik leginkább: „Ön kommunista? (kérdezi a Nemzetőrség egy tagját.) — Kommunista vagyok, de mindenekelőtt magyar. — Hogy értsem ezt? [...] — Mivel jugoszláv, helyesen kell értelmeznie. (Itt már megmutatkozik a magyarok bizalma és rokonszenve a szovjet blokkból kivált Jugoszlávia iránt.) [...] Félbeszakítottuk a párbeszédet, s én így értelmeztem: a szocializmusnak Magyarországon keserves és hosszan tartó harcot kell vívnia, hogy kifejlődjék és elfogadtassa magát mint a társadalmi és nemzeti lét végleges formája.”¹⁰ Harminckét évvel később, a magyar fordítás elé írt *A „boldog jövő” vége* című előbeszédében már másképpen vélekedik: „Íme, én is Sztálin nagy gonoszságának egy kicsiny, ismeretlen, veszélyes résztvevője vagyok. Ha Anna kis-leányom legalább tizenöt esztendősen lenne, most felébrészténém és elmondanám neki vétkemet, nagy emberi és kommunista bűnömet.”¹¹

Korábban már idéztük Sava Babićot, most összegzősképpen röviden foglalkoznunk kell *Mađarska civilizacija* című művével. Ez a mindössze 128 oldal terjedelmű esszé elsősorban azért jelentős, mivel a szerb olvasóközönség számára olyan átfogó képet nyújt a magyar civilizációról, amelyet alapul véve a művelt vagy művelődni kívánó szerb olvasó biztonsággal igazodhat el múltunk, sőt jelenünk értékei között is. A kép, amelyet Sava Babić ebben a társadalmi fejlődést, történelmi eseményeket, irodalmi alkotásokat, tárgyi néprajzot, folklórt, településtörténetet, képzőművészetet, filmművészetet és zenét is magában foglaló komplex esszében felrajzol, rendkívül pozitív. A magyarságot és kultúrájának főbb területeit (civili-

¹⁰ Ćosić, Dobrica: *7 nap Budapesten 1956. október 23–30.* Fordította és az utószót írta: Vujicsics D. Sztoján. Bp., 1989, 89. old.

¹¹ Ćosić, Dobrica: i. m. 12. old.

zációját) európai kontextusban jeleníti meg. Vezérgondolata, hogy a magyar kultúra egésze az európai kultúra szerves részét alkotja. Íróinkat és költőinket Janus Pannoniustól kezdve európai jelentőségűeknek ítéli. A magyar zenét — Babić véleménye szerint (is) — Liszt Ferenc, Bartók Béla és Kodály Zoltán emelte világszínvonalra, képzőművészetünket pedig Szinyei Merse Pál, Mednyánszky László és Csontváry Kosztka Tivadar. Babić osztatlan elismeréssel adózik az új magyar filmművészetnek: „A hatvanas évek magyar filmművészetében nagy alkotóművészek csillagképe jelenik meg...”¹² Név szerint Fábri Zoltánt, Makk Károlyt, Jancsó Miklóst, Kovács Andrást, Szabó Istvánt, Bacsó Pétert és Huszárik Zoltánt említi. Nem csupán azokat az írókat, költőket, képzőművészeket mutatja be, akik — megítélése szerint — kultúránk európai színvonalú reprezentánsai, hanem népeink kapcsolatát civilizációnk alakulásának tükrében úgy láttatja, hogy minden esetben azt emeli ki, ami összeköt bennünket; ami szétválasztana, vagy alkalmas lenne esetleg ellenszenv ébresztésére is, azt a történelmi valóságnak megfelelően, rövid tárgyilagossággal mutatja be, de nem tulajdonít neki az adott koron túlmutató jelentőséget. Felbecsülhetetlen érték egy ilyen megbízható, informáló és ugyanakkor értékelésirányító munka, különösen olyan esetben, ha a nyelv ismeret ritkán teszi lehetővé közvetlen információk szerzését.

Összefoglalva: az újabb korban, de különösen a 18. század végétől a magyar kultúra folyamatosan jelen van a szerb kulturális életben, sőt általuk is elismert *mintaként* szerepel. A szerb értelmiség nagy részénél a 19. században a közvetlen kulturális kapcsolatot nyelvi nehézség sem gátolta. A magyarokról ismereteket szerezhetett a szerb olvasóközönség klasszikusaink legjobb munkáinak fordításaiból is. Az egyértelműen pozitív, a magyarságban a kultúrnemzetet értékelő kép századunk első évtizedeiben sokat romlott, ennek okairól röviden már volt szó. Remélhető, hogy a bekövetkezett társadalmi és politikai változások folyamán és eredményeképpen az a magyarságkép válik majd általánossá, amelyet Sava Babić műve sugalmaz.

„Horvát és magyar egyben”

„A legrégebb és legintenzívebb kulturális kapcsolatokat a magyarság a horvát nép felé építette ki, ha az ilyen közösség elég erős ahhoz, hogy átvészelve az átmeneti... megrázkódtatásokat és a külső ellenséges támadásokat, ha elég erős ahhoz, hogy nyolc évszázadon keresztül megálljon, minden megpróbáltatás és szerencsétlenség közepette, akkor ez nem lehet véletlen, hanem logikus következménye a mélyebb és legerősebb történelmi erők működésének.”¹³ Ezeknek a mélyebb kap-

¹² Babić, Sava: i. m. 123. old.

¹³ Hadrovics László: *Magyar és déli szláv szellemi kapcsolatok*. Bp., 1944, Magyar Szemle Társaság, 6. old.

csolatoknak az alapja a nyugati kereszténység volt. „A magyaroknak, amióta mai hazájukban laknak, több száz éven át, egészen a fölvilágosodásig a jelentős szellemi javakat a kereszténység és intézményei közvetítették. Ez a megállapítás az utóbbi 200–250 évben is érvényes, bár a széles körű laicizálódás miatt egyre korlátozottabban. A szellemi javak alkotó befogadása tette európaivá a magyar műveltséget...”¹⁴ Az elmondottak nagyrészt érvényesek a horvát kultúrára is. Horvát–magyar relációban a helyzet alapjaiban különbözik a szerb–magyar civilizációs kapcsolatok jellegétől. A magyarság olyan mértékű közvetlen szerepet a horvát kultúra formálásában nem játszott, mint a szerbében, mivel a horvátok is Szent István koronája alá tartoztak, s számukra a magyarság nem „külföldi nép” volt.

A magyar–horvát kapcsolatok a 17–18. századig közismertek. 1790-ben *Matija Petar Katančić* alkalmi verset írt Erdődy János báni beiktatására, melyben a horvát–magyar közösséget a bán személyében látja megtestesülni, aki „horvát és magyar egyben”. A horvátok később II. József halálát követően a magyarokkal való szövetségben látták a biztosítékát annak, hogy Bécstől védve lesznek. A Zágráb megyei főispán, *Nikola Škrlec* (Skerlec Miklós) 1790-ben egy beszédében így nyilatkozik meg: „Denique si, quod nos in particulari attinet [...] ut nos indissolubili nexu Hungariae jungamus...”¹⁵ Smičiklas kiemeli, hogy „nemzetük jövődő boldogulását mindannyian [ti. a horvátok] abban látták, hogy a magyarokkal minél szorosabb szövetségben védekezni legyenek képesek a bécsi udvar támadásai ellen”.¹⁶ Egy államközösségen belül azonban, amelyben valláshoz vagy kultúrkörhöz való tartozást érintő döntő akadályok nincsenek, a közösségi érzés mellett persze pregnansabban kirajzolódnak az ellentétek, ellentétforrások, s így esetenként a nagy hatású alkotók közvetítette manipuláció a közvéleményt jelentősen befolyásolhatja.

Illírizmus és magyarellenesség

J. Drašković 1832-ben így nyilvánít véleményt a horvát országgyűlési követekhez intézett röpiratában: „mi [ti. a horvátok] önként léptünk régtől fogva szövetségre a magyarokkal... de ebből az is következik, hogy a magyar diétán a magunk törvényeiből ne engedjünk”. Az illírizmus korától, először főként a magyar nyelv erőszakos terjesztésének reakciójaként ez a közösségérzet nagyrészt megszűnik, s a magyarságot csak mint a nyelvművelés példáját említik. Ezt több pregnáns megnyilatkozás támasztja alá. *Antun Nagy* „*Novi is stari hrvatski kalendar*” című műve

¹⁴ Kósa László: Kereszténység és magyar népi kultúra. *Protestáns Szemle*, 1996, 4. 299–308. old.

¹⁵ Miskolczy Gyula: *A horvát kérdés története és irományai a rendi állam korában*. I. Budapest, 1927, 54. old.

¹⁶ Smičiklas T.: *Obrana i razvitak hrvatske narodne ideje od 1790 do 1835 godine*. Rad. 80. 11–72. old.

¹⁶ Smičiklas T.: i. m. 15. old.

előszavában ezt írja: „[a magyarok] nyelvüket az elmaradottságból fölemelték”, *Tomaš Mikloušić* ezt mondja: „a magyar nyelv Európa első nyelvei közé tartozik, amelyen vallási, világi és országos [politikai] dolgokat is megfelelően ki lehet fejteni”. Ugyancsak *Drašković* mondja, hogy a magyarok anyanyelvük művelését „dicsőségesen végzik”, majd így folytatja: „kötelességünk a magyarok példáját követni”.¹⁷ Hasonló véleményeket szép számmal lehetne még idézni. Ugyanakkor azonban, amikor napirendre kerül a magyar hivatalos nyelvvé tétele Szent István országában, a horvátok a latin mellett állnak ki, és az 1790-es tartománygyűlésen elfogadott kiáltványban olyan képtelenségeket írnak, hogy a magyar nem kultúrnyelv, önálló művek ezen a nyelven nem is léteznek, csak fordítások.

Amikor a nyelvi harcot szélesebb körű politikai küzdelem váltja fel, egyre több a magyarellenes megnyilatkozás. *A. Vakanović* országgyűlési követ az 1836-os országgyűlésről így panaszskodik *L. Gaj*nak: „a nemesek, az ifjúság, a tisztviselők mind ázsiaiul beszélnek...”, majd lejjebb: „a magyarok erőszakosak, igazságtalankok, lelketlenek”, ezzel szemben a szlávok „lusták, béketűrők, félénkek, szegények...” A magyarokhoz való viszonyulás tekintetében azonban nincs egység, a horvátok egy része, pl. *Varasdon* magyar orientációjú maradt, ezért panaszolja szintén *Gaj*nak *Ljudevit Ferenc*, hogy „a magyarmánia eddig az egyszerű népre volt jellemző, amint tudja, hogy az egyszerű varasdi polgárok született magyarok vagy félmagyarok. Ez a magyarmánia lassanként uralkodóvá válik, s azt mondják, ha reményünket nem vethetjük a bánba, akkor a magyar minisztériumba helyezzük.”¹⁸

A 19. századra tehát először a *testvériség* vagy közösség érzése jellemzi a horvátok magyarsághoz való viszonyát, ezt később a *példakép* képzelete váltja fel, majd a magyar nyelv terjesztése miatti *védekező félelem*. Ezt konstatálja *Szegedy Rezső* is *Zrínyi* értékelése kapcsán: „...a horvátság először magyar hőst dicsőít *Zrínyi*-ben, ki magyar vitézekkel tartóztatja fel a Bécs felé törekvő pogány hadat; majd horvát hőssé teszi a dicső védőt, aki körül horvát vitézek csoportosulnak, s lelküket az antireformáció eszméi hevítik; idővel, az illyrismus korában, a horvát költszet *Zrínyije* illyrré lesz, ki a délszláv népek egyesülésében rejlő erőt hirdeti...”¹⁹

Az ambivalencia kora

Az 1848-as forradalmi felbuzdulás rövid időre ismét a közös értékeket és érdekeket helyezi előtérbe. A 12 pontra való horvát reakcióként írja *Ivan Mažuranić*, a későbbi bán *A' horvátok a' magyaroknak. Felelet az 1848-ik Mártzius és Április magyar hírdetményekre* című röpiratát. Ebben kifejezi a horvátok egyetértését a

¹⁷ Nyomárkay István: *Ungarische Vorbilder der kroatischen Spracherneuerung*. Bp., 1989, Akadémiai Kiadó, 49. old.

¹⁸ Nyomárkay István: i. h.

¹⁹ *Szegedy Rezső: Zrínyi Miklós és a Szigeti veszedelem a horvát költészetben. Irodalomtörténeti Közlemények, XXV., 1915.*

„szabadság–egyenlőség–testvériség” eszméivel: „... látjuk, ti már nem vívtok a’ nemzetiségért, nem a nyelvért, hanem az egyenlőségért, a’ szabadságért mindenki számára”.²⁰ Félti azonban a magyaroktól a horvátság és a többi nemzetiség jogait, s felhívja a magyarságot, hogy a „teljes mértékben ösmerjék el az igazság és a természet jogait”, mint az a nemzet, amelyet a sors „egy időre a’ többi Magyarországon létező nemzetek élére tett”. Mind a hivatali ügyintézésben, mind az oktatásban biztosítandónak tartja a magyar, a tót, a horvát, a szlavonita, a szerb, az oláh és a német nyelv egyenrangú használatát. Azt a tényt, hogy ez az ambivalens érzés, illetve kép még a 19. század második felében is megmarad — egyebek mellett — a *Pozor* című napilap egyik 1867. évi számából vett részlettel is dokumentálhatjuk. Egy hosszú cikk szól a magyarokról, amelyből a következő részletet emelhetjük ki: „A magyarok távolról sem angolok, franciák stb. sőt kultúrájukat tekintve nem helyezhetők fölénk, szlávok fölé, de... a nemzeti büszkeség, öntudat mélyen gyökerezik bennük. Nézzétek akadémiájukat, múzeumukat, színházukat, gazdasági társaságaikat, bankjukat, mindenütt azt fogjátok látni, hogy a főurak és konzervatívok, a Deák-pártiak és Hon-pártiak nemcsak pénzzel, hanem összefogással is támogatják e társaságokat, s nemcsak szemre, külsőleg, hanem lélekben is nemzetiek, családi életük és gyermeknevelésük is nemzeti.”

A magyarságképet tehát egyfelől a példa, másfelől a főként nyelvi és közigazgatási erőszak által életre keltett horvát nacionalizmus táplálta félelem jellemzi, s az érzelmi alapú megítélésnek ez a sajátos elegye könnyen csap át csak negatívnak vélt jelenségeken alapuló felszínes megközelítésbe. Ez jellemzi a modern horvát irodalom egyik meghatározó egyéniségének, *Antun Gustav Matoš*nak a magyarságképét is. Matoš, művészi sorsát, pályáját, sőt magyarságostorozását is sokan Adyével rokonítják azzal az alapvető különbséggel, hogy „amíg Ady kíméletlen magyarságostorozása nemzetföltésből táplálkozik, addig Matošé a horvát nacionalizmusból”.²¹ Matoš a századelő Magyarországáról és fővárosáról lesújtó véleményekkel van: „Mit mondjak magyarországi utamról? Szaharai hőség. A parasztok horthyognak, és az orrom alá tolják kvargliszagú meztelen lábukat. A magyar kalauzok csavargók, akiket a liberális kormányzat fizet, sértegetik az utasokat, kiváltképp az idegeneket. [...] Pest a világváros karikatúrája. Ebben az országban nincs szinte semmi, ami ne sértene. Vesztegetés, svindli — ez itt az államrend. Szerbia disznókat exportál, Magyarország lányokat. A szifilisz tehát igen fontos kiviteli cikk. És milyen környezet, miféle táj — Uram Isten! — marhák és kukorica, kukorica és marhák, magyarok és szarvasmarha, szarvasmarha és magyarok! Meg kell örülni az unalomtól!”²² Lesújtó a véleménye a magyar–horvát kiegyezésről is, elsősorban annak hátrányosnak tartott gazdasági következményei miatt: „A kiegyezés óta közeledünk ahhoz, hogy koldusbotra jussunk, noha többet adunk az államnak, mint a szerbek, románok és bolgárok, noha országunkban 2 187 000

²⁰ Mažuranić, Ivan: i. m. 4. old.

²¹ Lukács István: *Antun Gustav Matoš „hungaricái”*. A „Szükséges népszövegség a művelődés történetében”. (Irodalmi-kulturális érintkezések a Monarchiában.) Szerk.: Fried István, Szeged, 1996, 69. old.

²² Matoš, A. G.: *Od Pariza do Beograda*. In *Matoš, A. G.: Sabrana djela*. V., Zagreb, 1973, 165. old.

tehetséges lakos él, van elegendő termékeny földje és tengere. [...] Mentséget csak önmagunkban lelhetünk: a nemzeti öntudatban és energiában [...] a horvát-ság egyesítésében.”²³

Az 1905. évi párizsi világkiállítás magyar pavilonjáról egyebek mellett ezeket írja: „A magyar kiállítás történelmi kiállítás, mert a történelmen kívül Magyarország egyebet nem tud Európának nyújtani. [...] A legnemesebb kultúrájú Európa nem ismeri még ezt a török komát és rokant. A magyaroknak nincs Kopernikuszuk, Boškovićuk, Mendelevjevük, Teslájuk, Csajkovszkijuk, Huszuk, Smetanájuk. A gatyá, az eke és a szalma nevét tőlünk tanulták, és újító gondolatok helyett cigányokat, új igazságok helyett huszárokat adtak Európának. Legnagyobb költőjük, Petőfi szerb volt, a klasszikus Čengić aga többet ér Jókai összes felfújt köteténél. Még Munkácsy sem magyar, aki a napokban halt meg.” Olykor vannak objektívebb megnyilatkozásai is, pl. *Mađarska kultura* című publicisztikai írásában: „Fordításban olvastam a magyarrá lett Petrović-Petőfi verseit és a mesterkélt Jókai regényeit... de mindez nem győzött meg arról, hogy a magyar kultúra felsőbbrendű a miénknél, a szerbnél és a horvátnál.”²⁴ Itt már implicite benne van a magyar kultúra legalábbis egyenrangú elismerése, sőt néhány évvel később már ezt mondja: „Petőfi hazafias rajongásait olvasva, a saját hazánk iránti szeretet támad fel bennünk”.²⁵

„A magyar nyelv a fejemben lakik”

A 20. század legjelentősebb, az értelmiség nagy részének tudatát is meghatározó horvát íróját, *Miroslav Krležát* szoros szálak fűzik a magyar kultúrához. Egy zágrábi írói körökben emlegetett történet szerint „Krežla a horvát írók zágrábi klubjának valamely összejevetelén fiatalabb pályatársakkal polemizálva megkérdezte: hányan tudnak közülük magyarul? A válasz egyhangú volt: senki. Önök, barátaim — mondotta Krleža — nem is lehetnek horvát intellektuelek a magyar nyelv ismerete nélkül. S kifejtette, miért. A nyolc évszázadot felölelő horvát–magyar szimbiózis tényével érvelt.” Másutt Krleža így vélekedik (a hungarocroatizmusról): „Ma (mondjuk) geopolitikai tényezők által diktált 700 vagy 800 éves, mondhatjuk bizarr szimbiózis, mert ha ilyen sokáig tartott — hiszen nem mondhatjuk azt, hogy nem tartott sokáig — ez körülbelül minden, amit mondhatunk, hogy sokáig tartott. Erről még senki sem írt meggyőző tanulmányokat.”

Majd a nyelvről is: „A magyar nyelv a fejemben lakik, és itt egész emeleteket foglal el erkélyekkel és korridorokkal, ablakokkal és a kilátás különféleségével.

²³ Matoš, A. G.: *Sabrana djela*. III., Zagreb, 1973, 207. old.

²⁴ Lukács István: i. m. 76. old.

²⁵ Lukács István: i. m. 77. old.

[...] Mennyit is mondtam már ki és álmodtam meg magyarul. Mennyi félelem és bizonytalanság, mennyi megaláztatás, mert egészen 1918-ig mindez többé-kevésbé gyarmati kínok és megaláztatások kálváriája volt.”²⁶ Krleža még 1947. évi magyarországi útján is — a „szocialista kulturmunkások körében” is — a magyarok „dicső múlt” utáni vágyakozását érzékeli, és szinte hallja „a híres magyar regényíró, Rákosi Viktor Harangjait, aki hazug, szentimentális könyvekben énekelte meg az államalkotó megalomániát”. Metsző gúnnyal szól a vezető kultúrpolitikusokról, akiknek halvány fogalmuk sincs arról, hogy „a magyar kultúra fényes központja”-ként emlegetett Visegrád neve valamit jelent a szláv nyelveken. Ugyanebben a művében Krleža²⁷ visszaemlékezik pécsi kadettiskolai éveire, jobban mondva 1947. évi látogatásának leírását át- meg átszövik ifjúkori élményei. Miközben a Palatinusban vesz részt „szokatlanul ostoba és félrészeg vacsorán a kultúrattasé társaságában”, felrémlenek emlékezetében egykori katonaiskolai tanárai, akikben a magyar középosztály általa jellemzőnek s egyben elítélendőnek tartott, ám azért mégis némi nosztalgiával megrajzolt vonásait jeleníti meg: „Riedel kapitány, bonviván, többszörös háztulajdonos... Döme főhadnagy, iszákos és kártyás... olyan ember, aki soha nem küzdött le szögedi dialektusát... Parniczay százados... brutális, korlátolt, hivatalos távolságot tartó... báró Kemény, igazi magyar arisztokrata, monoklis degenerált, a magyar klasszikus báró Kemény unokája, aki mindig azt mondta, hogy egy kancája fenekében több értelem lakozik, mint egy huszárezredben...” Lehetne tovább folytatni Krleža sokszor meglepő asszociációit, a kép azonban így is elég világos.

Összegzőként megállapíthatjuk, hogy a horvátok és a szerbek magyarságképére egyaránt a *magyar civilizáció értékeinek tudata* jellemző. Ez azonban — elsősorban horvát részről első ízben az illírizmus korában, majd a 19. század végétől egészen századunk közepéig — a negatívnak ítélt és általánosnak vélt tulajdonságok hangsúlyozásába, majd bizonyos „magyar tulajdonságok” túlhajszolt megjelenítésébe csap át. E megnyilatkozások háttéréből azonban kiviláglik az, hogy tisztában vannak vele: Petőfi megítélésében nem az a lényeg, hogy szerb volt, illetve hogy nem volt magyar származású, és a magyar irodalmat elsősorban nem Rákosi Viktor reprezentálja.

Századunk ötvenes-hatvanas éveitől déli szomszédaink ismét azt hangsúlyozzák, hogy közös a sorsunk, civilizációink ezer szállal kötődnek egymáshoz, s egymás megismerése nélkül nem lehetünk valóban Európa részei. Felélénkültek a kapcsolatok a kultúra valamennyi területén, és úgy tűnik, hogy ismét az kerül előtérbe, ami hasznosítható érték és példa lehet.²⁸

²⁶ Idézi Bori I.: *Tanulmányok a magyar–délszláv irodalmi kapcsolatokról*. Újvidék, 1987, Forum Könyvkiadó, 148. old.

²⁷ Krleža, Miroslav: *Izlet u Madžarsku*. 1947. Republika. God. IX. Knj. 11. Zagreb, 1953, 977–1009. old.

²⁸ A szövegben előforduló szerb, illetve horvát nyelvű részleteket saját fordításomban idézem. (Ny. I.)

A Kárpátok felől...

A lengyel és a szlovák magyarságkép változásai a 20. században

Amikor megjelent *Madame de Staël* „De l'Allemagne” című munkája (1810), az a klasszikus mű, amelyet a nemzetkép-irodalom iskolapéldájaként szoktak emlegetni, a kultúrák közötti kommunikációban jóval nagyobb volt az irodalom szerepe, mint a 20. században. Más volt a nyilvánosság szerkezete, sokkal vékonyabb rétegek vettek részt a kulturális csereforgalomban, egészen más volt az információk terjedésének a módja, mint a kötelező népiskola, a nagy példányszámú sajtó és az elektronikus tömegtájékoztatási eszközök korában. Így az egyes kulturális közösségekről alkotott képek, a pozitív és negatív előítéletek közvetítésében, terjesztésében, népszerűsítésében jelentősebb volt az irodalom funkciója, mint a modern tömegtársadalom korában. Föltehetően e tényből következik, hogy nemzetkép és irodalom (vagy irodalomtudomány, szűkebben komparatisztika) kapcsolata egészen szorosnak látszik, már-már annyira, hogy némelykor hajlamosak vagyunk eltekinteni e kapcsolat történetiségétől. Továbbá azt is világosan kell látni, hogy a nemzetekről mint kulturális közösségekről alkotott képek eleve *kölcsönös meghatározottságot* föltételeznek. Ha az egyik nemzet kollektív tudatában léteznek képek a másik nemzetről, ez rendszerint a két közösség valaminő interakciójának az eredménye, közös vagy ellentétes érdekek, konfliktusok vagy együttműködés termékei, és folyamatosan hatással vannak a két közösség kapcsolataira.

Mindebből az következik, hogy a nemzetképek vizsgálatakor az irodalmi-komparatistikainál jóval szélesebb horizontra van szükség, továbbá hogy kellő figyelmet szükséges szentelni a befogadói (történeti) helyzet változásából következő módosulásoknak. Osztom azoknak a véleményét, akik a nemzetkép-kutatás (imagológia) vizsgálatában az interdiszciplináris megközelítés fontosságát hangsúlyozzák, vagyis a közösségi tudat társadalomlélektani, nyelvészeti, történeti, szociológiai, irodalomtörténeti aspektusú kutatását. A némi egyszerűsítéssel nemzetképpnek nevezett jelenség a saját vagy egy másik kulturális közösségre vonatkozó általánosító karakterjegyeken kívül sztereotípiákat és története-

ket (vagyis mítoszokat) tartalmaz. A saját közösségről kialakított vagy kialakítandó kép mindig kapcsolatban van azzal, hogy az illető közösség miképpen akar másoktól különbözni, a nemzeti önkép így gyakran valaminő negatív tükörképe is lehet a szomszédok, a másik közösség(ek) képének.

A modern nemzetévtől közép-európai történetében jól nyomon követhető az egymásról alkotott képek kölcsönös összefüggése. A nemzeti identitás kialakulásának, megszilárdulásának és elterjedésének folyamatában fontos szerepet játszottak a nemzeti sztereotípiák. Olyannyira, hogy a képek közötti szakadatlan dialógusról lehet beszélni. Az átörökítés, rögzítés folyamatában széles körű eszköz- és intézményrendszer működött közre, valójában ezek sorában kell említeni az irodalmat. A képek, sztereotípiák többsége nem az irodalomban született, de rögzítésükben, elterjesztésükben eminens szerepe volt az irodalomnak.

E megjegyzéseket előrebocsátva szeretném az alábbiakban röviden összefoglalni a lengyelek és a szlovákok magyarságképének legfontosabb jellemzőit és változásait századunkban. Az igen nagy mennyiségű példaanyag föltárásában is vannak még föladatai a kutatásnak, ezúttal természetesen csak a fő tendenciák megrajzolására lehet vállalkozni.

„Itt egy nemzet él”

A közösségi tudat jelképeként a *Kárpátok* (vagy a Tátra) a lengyeleknek egy sajátos régió — különösen a múlt század végi tájkultusz óta —, a szlovákoknak pedig maga a haza. Kis túlzással azt mondhatjuk, a kétféle jelképi tartalomtól levezethető a jellegében és jelentőségében eltérő kép, amelyet a magyarokról a szlovákok, illetőleg a lengyelek alkottak. Vagyis a szlovákok számára a Magyarországról (mind történeti, mind pedig 20. századi értelemben) és a magyarságról alkotott kép a szlovák identitás egyik központi kérdése. Az *Itt egy nemzet él* című, sok vitát kiváltó esszéjében írta *Vladimír Mináč* (Tu žije národ, 1965), hogy a magyarok — a szlovákok sorsa. És a történelmi ország felső része, a hegyvidék elhatárolandó, elválasztandó terület. A lengyel szemléletben a Kárpátok mint országhatár inkább összekötő, mint elválasztó vonal. A lengyel kollektív emlékezetben a történelmileg rögzült szólás (Egy testvér a magyar és a lengyel — Polak–Wegier dwa bratanki) mögött ott van a középkori krónikákig (első említése a 13. század végére keltezett *Lengyel–magyar krónikában*) visszavezethető barátság-toposz, a jó szomszédság hagyománya. A magyarokról, Magyarországról alkotott kép némileg az önkép kivetítése, a pozitív sztereotípiák olyan vonásokkal ruházta föl a magyarokat, amelyek megtalálhatók a szarmata lengyel nemes tulajdonságai között. Mindazonáltal a magyarokról alkotott kép nincs a lengyel identitás központi tartalmai között.

A szlovákok és a lengyelek magyarságképe természetesen sok szállal kapcsolódik — el sem választható tőle — a modern nemzet jelképvilágának a megteremtéséhez. Ahhoz a sokrétű társadalmi-tudati folyamathoz, amelyet a modern nacionalizmus kutatói a „nemzet kitalálásának” neveznek. Így a szlovák identitás szimbólumainak megformálói, a felvilágosodás és a romantika egymásba érő két nemzedéke a múlt század húszas-harmincas éveiben a virtuális szlovák hazát akarták megteremteni. Különösen nagy erőfeszítést tettek annak érdekében, hogy az általuk elképzelt szlovák nemzet (a szlovák anyanyelvűek közössége) ne vállaljon többé azonosságot a korabeli Magyar Királyság egészével. A történelem értelmezésében megjelenik az ezeréves magyar elnyomás képe, a középkori Mag-na Moravia mint a tervezett szlovák (vagy csehszlovák) nemzetállam előképe, a régi dicsőség távoli fényével. A leigázott szlovákság ezeréves szenvedéséről kialakított képzetek jól kapcsolódtak a Herder által megrajzolt képhez a béketűrő, galamblelkű, földművelő szlávokéhoz. Amiképpen a cseh önidentifikáció a demokratikus, plebejus cseh nép mítoszát formálta meg, úgy született meg a szlovák nemzeti ideológiában az a gondolat, hogy a szlovákság a néppel, a parasztsággal egyenlő. És ez az azonosítás a társadalmi különbséget nemzeti tartalommal tölti meg, azt jelenti, hogy a paloták és kunyhók szembeállítására magyar palotákat és szlovák kunyhókat takar.

Általában véve is elmondható, hogy a szlovák nemzeti jelképrendszer megteremtésében igen erős volt a *különbséget kereső mozzanat*, az elhatárolódás szándéka, egy gyökeresen új „mi”-tudat kialakítására törekvő igyekezet. A szlovák nyelvi standard létrehozása (1843) szakítást jelentett a közös csehszlovák kultúra (és potenciális nemzet) gondolatával, ezzel egyidejűleg az identitás alapjaként a saját nyelvet meghatározó ideológia következetesen igyekezett leszámolni a hungarus patriotizmus kulturális kódjával.

„Lengyel–magyar két jó barát”

A lengyel kultúra és irodalom magyarságképének a fő vonásait a múlt század rögzítette. Meghatározó történelmi tapasztalatként az 1848–49. évi szabadságharcot kell említeni. Nemcsak a nálunk harcoló lengyelek tényét, hanem a szabadságharc későbbi kultuszát, amelynek fontos összetevője volt a lengyel hősök (Bem, Dembiński) és mártírok (Rulikowski, Woroniecki) emlékezetének számontartása a dualizmus korában. Ahogy a magyar reformkor közvéleménye az 1830–31. évi lengyel szabadságharcban szinte a saját küzdelmét látta, a lengyel fölkelők céljaival azonosult, a 19. század második felében a lengyel nemzeti identitás számára nem volt közömbös a magyar 1848–49. A leggyakrabban *Boleslaw Prus* regényének (A bábu) rokonszenves kereskedősegédjét szokták illusztrációképpen emle-

getni, aki maga is részt vett a szabadságharcban. Én most hadd hivatkozzam egy másik szerzőre. *Wladyslaw Stanislaw Reymont* „Ígéret földje” (Ziemia obiecana, 1899) című regényének azt a jelenetét idézem föl, amikor a földbirtokos és a plébános a vásárnapi ebédnél újra és újra vitát folytat arról, hogy áruló volt-e Görgey.

A lengyelek hagyományos magyarságképe elsősorban a lengyel nemesi érnnyek kaptafájára készült: vendégszerető, barátságos, nyílt természetű nép, romantikus tulajdonságokkal. A magyarok mindenekelőtt szeretik a szabadságot, büszkék és bátrak, jellemző rájuk a déli emberek heves temperamentuma, fűszeres ételeket és zamatos borokat fogyasztanak. A kép továbbörökítésében a múlt század utolsó éveiben jelentős szerepe volt a lengyelre fordított magyar irodalmi műveknek, elsősorban *Jókai Mór* gyorsan népszerűvé váló regényeinek.

Az „Élő ostor”

Milyen változások mutathatók ki a 20. század sorsdöntő történelmi fordulatai után, amikor a képeket használó, terjesztő — esetleg elfelejtő — közösségek helyzete nem egy tekintetben alapvetően különbözik a múlt századtól? Talán kissé meglepő lesz a válasz, de összegezve azt kell megállapítani: a klasszikus nemzettéválás korszakában az árnyaltan megrajzolt képek, sztereotípiák fő vonásai, értékírányultsága sem az egyik, sem a másik esetben nem változott jelentősen. Sőt — épp a 20. század technikai adottságainak következményeképpen — e képek sokkal szélesebb körben terjedtek el, nem egy elemük a népiskolai tankönyvekbe is belekerült, így hatásuk jóval intenzívebb lehetett.

A szlovák romantikus nemzeti ideológia igyekezett nyelvileg is elválasztani egymástól a történelmi országot (Hungária, Uhorsko) a szlovákok által lakott kisebb hazától (a szlovák nyelvterületet, holott nem könnyen elhatárolható, nevezik Slovenskonak, a magyarok lakóhelyét pedig *Mad’arynak*, *Mad’arskonak*). 1918 után így természetesen Magyarország neve szlovákul *Mad’arsko* lesz, ami azt is erősen hangsúlyozza, hogy Uhorsko és Mad’arsko alapvetően különbözik egymástól, közöttük nem lehet kontinuitást föltételezni. A tegnapi vízióból, a megvalósítandó tervből — ami először csak nyelvi jelként létezett, nem egyértelmű jelentéssel — új realitás született.

Ezáltal az is lehetővé vált, hogy ezt a Slovensko-fogalmat visszamenőleg szintén érvényessé tegyék a közös történelem ahistorikus szétdarabolásával, egyébként annak a romantikus szemléletnek a jegyében, amely a nemzet jelenségét a történetiségen kívül állónak tekinti. Ez a nemzetállami logika, amely a szlovákok körében az első világháború után élte első virágkorát, sok tekintetben a dualizmus korának magyar nemzetállami gondolkodásmódjára emlékeztet. Általában véve igen sok a hasonlóság a magyar és a szlovák nacionalizmus belső logikája és magatartásmintái között.

A magyarságképben továbbra is dominált az ezeréves elnyomás képe, amihez most már kapcsolódott a nemzeti felszabadulás mozzanata mint a szlovák remények beteljesülésének a pillanata. A „szegény, megalázott, lehajtott fejjel járó szlovák nép” kiléphetett a történelem árnyékából, a maga útját kezdte járni — üzenik a dualizmus korában felnőtt nemzedék versei, novellái, esszéi 1919-ből, a húszas évek elejéről (*Janko Jesenský, Martin Rázus, Štefan Krčméry* és mások írásai). Főlegyen esdedett a szlovák nép, megelégette a szolgaságot, olyan lett, mint valami *Élő ostor*, hogy *Milo Urban* nagy hatású regényét idézzem (1927): „A ráztokiak, ez a lágy, magamegadó nép, amely annyi éven át hagyta, hogy bántalom gennyesítse, hatalmas élő ostorrá változott, kifeszült a levegőben, megsuhogott, és hosszú habozás és remegés után belevágott az eleven húsba.” És ez az eleven hús a magyar jegyzőké, basáskodó hivatalnokoké, hatalmukkal visszaélő csendőröké volt.

A hagyományos szlovák magyarságkép mind a 19., mind a 20. században megkülönböztette a magyart a magyaróntól, attól a renegáttól, aki saját szlovák népétől elpártolt (*odrodilec* lett, amit talán a legpontosabban az „elfajzott” kifejezéssel lehet magyarra fordítani), s gonoszabb elnyomó, kíméletlenebb magyarosító lett, mint az egyenes, tisztességes alföldi magyar. A kétféle magyar képe újabban a magyarországi és a szlovákiai magyar alakjában jelenik meg. Amikor a hetvenes években „fölfedezi” a szlovák prózaírók fiatal nemzedéke (például *Ivan Habaj, Peter Andruška, Ladislav Ballek*) Dél-Szlovákiát, egzotikus, különös figuraként jelennek meg az ott élő magyarok. Maguknak valók, elzárkózók és kiismerhetetlenek, a civilizáció alacsonyabb fokán állnak, mint az őket körülvevő szlovák világ.

Magyar úr — szlovák paraszt

Itt kell megemlíteni a magyarságkép egyik változatát: Budapest szlovák irodalmi portréját. A századfordulótól kezdve egyre ellenszenvesebb arculattal jelenik meg a szlovák írók tolla nyomán a magyar főváros. Ez a nagyváros a szemükben olvasztótégely, amely gyorsan eltünteti az ide érkező szlovákokat — Budapest építőmunkásait —, a tiszta erkölcsű falusi népet. A bábeli metropolis egyik leg súlyosabb bűne e tükör tanulsága szerint épp a magyarosítás, hogy mindenkinek szabadságában áll megváltoztatni a nevét és a nyelvét. Ebből a perspektívából ez csalás, ami csak a magyar sovinizmust szolgálja. A szlovákok szemében nemzeti sérelem, ha nem tüntetik föl valakinek az eredeti nevét, csak Petőfit mondanak, s nem teszik hozzá a Petrovicsot. Jól érzékelhetjük a nagyvárossal szembeni szlovák attitűdöt Janko Jesenský két verssorából (Versek, 1905):

„El innen hát, itt elsorvad a lélek,
megtör a szem, elhal a mosoly és ének ...”

A történelmi emlékezet újjáértelmezésének igen jelentős kísérletét végezte el történeti esszéiben *Vladimír Mináč* (Tu žije národ, Dúchanie do pahrieb, Zobraň spory Jozefa Miloslava Hurbana).¹ Mináč a szlovák identitás legfontosabb kérdéseit teszi górcső alá, a történelemnek azt az eseménysorát, az 1848–49-es időszakot, amikor először lépett színre a politikában a szlovák mozgalom. Világosan leszögezi, a szlovákok mindenekelőtt a magyarokhoz képest, a *magyarokkal szemben* fogalmazták meg magukat. Ebben a megközelítésben a királyok, fejedelmek, az úri osztály a magyarokhoz tartozik, a szlovákok — plebejus nép. A magyaroknak erős a történelmi tudata, úgy viselkednek, mint akik eleve uralkodásra termettek. Mintha a millenniumi kép, a kacagányos honfoglalóké rögződött volna a szlovák kollektív emlékezetben, természetesen negatív előjellel. Ez az a büszke magyar, a barbár hódító, a békés szlávok leigázója. Így tárgyalják a tankönyvek a honfoglalást, ezt a képet viszik magukkal az iskolából az ifjú szlovák nemzedékek. Közismert sztereotípiát a magyarok büszkesége, hogy mélyen gyökerezik a történelmi tudatunk. Már a legújabb történelmi átalakulás után mondta egyik londoni előadásában *Ján Čarnogurský*, a szlovák kereszténydemokrácia vezető személyisége: „A legendásított magyar történelem alapozza meg a magyarokban a büszkeség érzését történelmükkel kapcsolatban, ami ilyen mértékben nincs meg a szomszédos nemzeteknél.”²

1979-ben jelent meg *Peter Jaroš* regénye, *Az ezeréves méh* (Tisícročná včela), a klasszikus realizmus konvencióinak megfelelő mű címe a szerző szándéka szerint a szlovák sors metaforája. Azt üzeni, hogy a szlovákság a szorgalom és a kitartás népe, önmaga tudott maradni végig az ezredév során. *Miroslav Kusý*, a kitűnő politológus és közíró így fogalmazott 1985-ben Brűnnben egy illegális találkozón tartott előadásán: „...a 19. századi magyarosító törekvések ellenére ez a kultúra csak gyér nyomokat hagyott a szlovák nemzeti tudatban: megállapítható, hogy az ezeréves együttélés után gyakorlatilag nem maradt benne semmi abból, ami a nemzeti kultúrára jellemző, s hogy tőle szinte »érintetlenek« maradtunk. A szlovákság eme immunitásának kialakulásában nagyon fontos szerepet játszott a nyelvi korlát.”³

Úgy tetszik, a kommunista korszak több évtizedes indoktrinációja lényegében nem befolyásolta a magyarságkép alakulását a szlovákok körében. Amihez persze hozzá kell tenni, a Husák-rendszer — főleg a hetvenes évek utolsó harmadától — legitimációjának szélesítése érdekében szívesen fordult a klasszikus, múlt századi szlovák nacionalizmus érvkészletéhez, mítoszaihoz és előítéleteihez.

¹ Magyarul megjelentek az *Összefüggések* című kötetben, Pozsony, 1981, Madách Kiadó.

² Megjelent a *Dunáról nézvést* című kötetben (Videné od Dunaja). Pozsony, 1997, Kalligram Kiadó, 139. old.

³ Kusý, Miroslav: A szlovák jelenség. In *Szlovák vagyok, szlovák leszek*. Pozsony, 1993, Kalligram Kiadó, 105–106. old.

A romantikus sztereotípiá

Ami a lengyeleket illeti, érdemes kapcsolataink jeles kutatóját, *Andrzej Sierozewskit* idézni, aki 1993-ban állapította meg egy nemzetközi konferencián: „...a 19. és 20. század lengyel irodalmában a magyar sztereotípiája egy romantikus sztereotípiá, amely jelentős mértékben aktuális politikai szükséglet következménye. E korok lengyel irodalmában a magyar szereplők a leggyakrabban olyankor jelentek meg, amikor alkalmasak voltak idealizálásra, arra hogy kitűnjenek hősi tulajdonságaik, ezzel pedig nemegyszer a lengyelek szabadság iránti igényét elégitették ki; erre a magyarok — tekintettel a közös függetlenségi harcok hagyományára — kiváltképpen megfelelőek voltak. És ilyen maradt a magyar alakja mindmáig a lengyel irodalomban.”⁴

Két nagy történelmi esemény erősítette meg a lengyeleknek ezt a magyar-képét. Az egyik a második világháború kora, a másik 1956. Ismeretes, hogy 1939 szeptemberében lengyelek tízezrei menekültek Magyarországra, a befogadás megerősítette, és hatékonyan terjesztette el a régi barátság és jó szomszédság megújult hagyományát. Bőven lehetne idézni azokat az egykori menekülteket, akik irodalmi művekben, visszaemlékezésekben állítottak emléket a második világháborús éveknek. Csak azt a *Stanislaw Vincenzet* említem most meg, aki a 20. században a leginkább árnyalt és sokrétű képet készítette el esszéiben és visszaemlékezéseiben hazánkról. Sajnos a mai napig sem olvasható magyarul az a könyve,⁵ amelyben megérkezését és a nálunk átélt 1944-es eseményeket, a szovjetek bevonulását mutatja be. Ezt a könyvet 1955-ben kezdte el írni Franciaországban, s először francia ismerőse és kiadója sokallta benne a magyar vonatkozású részeket; mire elkészült az átdolgozással, a magyar forradalom gyökeresen megváltoztatta Magyarországról a vélekedést. Nemrégiben olvashattuk Vincenz feleségének 1956. évi naplójegyzeteit, október 28-án némi malíciával állapította meg az író: „Kíváncsi vagyok, eszükbe jut-e az embereknek, hogy én folyton-folyvást beszéltem, meséltem az embereknek Magyarországról, ám az embereket, legkevésbé a franciákat, nem érdekelte Magyarország. Most már érdekli őket.”⁶

1956 lengyel irodalmi emlékezetét majdnem teljes egészében földolgozta a szakirodalom. Nincs még egy olyan irodalma a világnak, amelynek annyi kitűnő írója szólalt volna meg a magyar forradalomról, mint a lengyel. És nem elsősorban a nyilatkozatokra gondolok, hanem versekre, műalkotásokra; hosszú a sor *Czeslaw Milosztól* *Jaroslav Iwaszkiewiczig* és *Zbigniew Herbertig*. Néhány olyan reagálást szeretnék még érinteni, amelyek eddig elkerülték a kutatók figyelmét, vagy ebben az összefüggésben nem gondoltak rá. Stanislaw Vincenz említett ref-

⁴ In *Narody i stereotypy*. Kraków, 1995, 62. old.

⁵ Vincenz, Stanislaw: *Dialogi z Sowietami*. London, 1966.

⁶ In Irena Vincenzova: *Rozmowy ze Stanislawem Vincenzem* — 1956. *Regiony*, 1933. 4. sz. 102. old.

lexiói kívül meg kell említeni *Gombrowicz* Naplójának azokat a mondatait (a magyar forradalmat eltipró szovjet tankokról), amelyek évtizedekig megakadályozták a *Napló* megjelentetését Lengyelországban. A jeles emigráns író végrendeletében (1969-ben halt meg) úgy határozott, hogy e műve csak csonkítatlan változatban láthat otthon napvilágot. Erre végül csak a kommunista rendszer végnapjai után kerülhetett sor. A nagy lengyel emigránsok közül Czesław Miłosz nemcsak egy korábban töredékben maradt versét ajánlotta a magyar fiataloknak és munkásoknak (Antigoné-töredék), hanem a párizsi Lengyel Irodalmi Intézet kiadásában Magyarország címmel (Wegry, 1960) egy válogatást jelentetett meg a Nyugatra menekült fiatalok írásaiból és az otthoni illegalitásban terjesztett röpiratokból. Ennek a kötetnek az előszavában a lengyel író hitet tesz a magyar forradalom igazsága mellett, dióhéjban azt is összefoglalja, mit tudhatott egy lengyel a magyar kultúráról. „Ennek a könyvecskének az összeállítására egy különös helyzet bízott: a lengyelek, éljenek bárhol, legyenek bármilyen felfogásúak, hagyományosan szeretik a magyarokat, de Magyarországról majdnem semmit sem tudnak.”

A lengyelek Magyarország-képében meghatározó szerepe van az 1956-os forradalomnak. A lengyel kollektív emlékezetben évtizedeken át jelen volt a magyar '56. Jelen volt a szóbeli hagyományban, és számon tartották, hogy a lengyel társadalom a szolidaritás mennyi jelével (segélyakciók, gyógyszer- és élelmiszerküldemények) mutatta ki érzelmeit. A lengyel sajtó 1957 októberéig viszonylag sokat és objektíven foglalkozott a magyarországi eseményekkel. A kommunizmus elleni küzdelem évtizedeiben a független kiadványok rendszeresen ápolták a magyar forradalom emlékét. Azt kell mondani, Lengyelországban jóval jelentősebb volt a magyar '56 kultusza, emlékezete, mint Magyarországon.

Magyarország változó képe Nagy-Britanniában

Századunk nagy történetfilozófusa, *Arnold Toynbee* „Acquaintances” című emlékiratában azt írja, hogy Magyarország brit megítélésében az utolsó százötven évben rendszeresen váltakozott a rokonszenv és az ellenszenv, a magyarbarát és a magyarellenes szakértők törvényszerűen váltották egymást. Valóban, az 1848–49. évi szabadságharc és Kossuth Lajos személye iránti széles körű lelkesedést felváltotta Scotus Viator, azaz *Robert William Seton-Watson* élesen elítélő, bíráló hangneme, majd az 1930-as években teret nyert *C. A. Macartney*-nek a magyar problémákat megértéssel megközelítő és a trianoni békeszerződés felülvizsgálatát az európai béke érdekében szükségesnek tartó felfogása. Toynbee szerint a második világháború után *A. J. P. Taylor* munkássága jelenti a magyarellenes előítéletek feltámadását, de biztosra vette, hogy készülődik már egy fiatal történész vagy publicista, aki ismét a magyarok iránti barátságáról lesz ismert.

Az alábbiakban e változásoknak történeti és politikai szempontból egyaránt legfontosabb korszakát, a múlt század végétől az első világháborúig terjedő negyedszázadot tekintem át — azt a kérdést, amiről *Az elveszett presztízs* című könyvemet megírtam.¹

A történet összefoglalása

1849. július 21-én zajlott le a brit Alsóházban „a magyar kérdés” vitája, ahol *Palmerston* külügyminiszter a hatalmi egyensúlyra hivatkozva erőteljesen kiállt a Magyarországot is magában foglaló Ausztria megőrzése mellett: „Európa politikai függetlensége és szabadsága elválaszthatatlanul kapcsolódik Ausztria európai nagyhatalomként való fennmaradásához és integritásához...” Ugyanakkor olyan „baráti megegyezést” javasolt a harcoló felek között, ami „kielégítené a magyarok nemzeti érzelmeit.”² A kiegyezés elfogadásában és helyeslésében azonban már

¹ Jeszenszky Géza: *Az elveszett presztízs. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában (1894–1928)*. Bp., 1986, Magvető Kiadó, 2. kiad.: Bp., 1994, Magyar Szemle Kiadó.

² Jeszenszky Géza: i. m. 1994, 46–47. old. Vö.: Egy viszonzatlan szerelem történetéből. A brit–magyar kapcsolat 150 éve. *Kortárs*, 32., 1988/7., 111–112. old.

három brit irányzat találkozott egymással: a monarchikus szolidaritásra épülő konzervatív hagyomány, a teljes magyar függetlenséget nemzetközi megfontolásokból nem támogató, de a magyarokkal rokonszenvező „whig” felfogás, valamint e kettő 1849-es radikális ellenzéke. 1867 után a kérdést Angliában megoldottnak tekintették, a magyar szabadság egykori rajongóinak utódai inkább a kisebb szláv népek pártfogóivá váltak, és firtatni kezdték a magyarországi nemzetiségek helyzetét. A magyarok iránti szimpátiát megőrző liberális arisztokraták és középosztálybeli polgárok — az emigrációból hazatért barátaik, így a Pulszky család példáját követve — a Deák-párt, majd a Szabadelvű Párt „reálpolitikáját” helyeselték, a „67-eseket” 1848, az alkotmány védelmében folytatott jogos és törvényes küzdelem igazi örökösének tekintették.

A Kossuth halálakor, majd az egyházpolitikai törvények elfogadása kapcsán megjelenő számos elismerő írást követően a millennium ünnepei és alkotásai adtak alkalmat arra, hogy újra felfedezzék Magyarországot. „Magyarország egészében véve azoknak a liberális eszméknek a sikerét jelképezi, amelyekről [az osztrák reakciós pártok] leginkább iszonyodnak. Ezek szemében Magyarország még azzal is súlyosbítja vétkét, hogy bizonyítja, ezeknek az eszméknek a segítségével a növekvő népesség és a növekvő jólét útján tud haladni.”³ „Magyarország csodálatra méltó fejlődését látni kell, hogy az ember elhiggye. Ez egy remek nép, és minden bátorítást megérdemel.”⁴ „Mérsékelt hangú szabadelvű és kivételesen tehetséges államférfiak által vezetve [...] Magyarország mintaszerű alkotmányos állammá fejlődött.”⁵

Aktuálpolitikai oka is volt a lelkes szavaknak: Angliában a béke és a hatalmi egyensúly megőrzése szempontjából továbbra is elengedhetetlennek tartották a közép-európai nagyhatalom fennmaradását, ezért a Monarchiát veszedelmesen legyöngítő, esetleg felbomlással fenyegető nemzeti mozgalmakat aggodalommal fogadták. Az elhúzódó ausztriai alkotmányos válság miatt mindkét politikai oldalon megújult rokonszenvvel fordultak az alkotmányosságot megőrző és a stabilitást biztosító Magyarország felé. Ennek tudható be, hogy 1904-ig Magyarország presztízse határozottan növekedett. Tetézte az angol rokonszenvet, hogy a búr háború idején a magyar kormány az európai kórusból kilógva támogatta Londont, talán nem csupán a lőszállításokból adódó kedvező üzlet miatt. A Foreign Office-ban és a sajtóban még évekig emlegették *Széll Kálmán* miniszterelnök kiállását, aki egy erdélyi szász képviselő interpellációjára válaszolva 1901. december 11-én visszautasította a brit politika bírálatait. A *The Times* vezércikke szerint Széll szavaiból „a magyar lovagiasság csendül ki”, ő az első európai államférfi, „akiben megvolt a bátorság szembeszegülni a kontinensen dühöngő, mesterségesen fölszított anglofóbiával. [...] A brit nép, amelynek szíve

³ *The Times*, 1896. május 8., vezércikk, 1897. december 5.

⁴ William Lavino, a *The Times* bécsi tudósítója levele Moberly Bell lapigazgatónak, 1896. május 30. Printing House Papers, Archives of The Times.

⁵ *The Times*, 1897. december 2. 5. old.

Kossuthért dobogott, amikor az őáltala képviselt nagy ügy még végzetesen kudarcra ítéltnek tűnt, nem fogja elfeledni a nagylelkű magyar nép érzelmeinek nyilvános kifejezését.”⁶

A század elején kezdődő németellenes politika exponensei is felkarolták a magyarokat. A *National Review* havilapban 1901–02-ben több tanulmány jelezte ezt, és a jóslat: „Eljön az idő, amikor a magyarok teljesen valóra tudják váltani legnagyobb uralkodójuk, Mátyás király ambícióját, s országukat Délkelet-Európa vezető hatalmává teszik.”⁷ Sokat mondó volt azonban a lap tanácsa: a magyarok támogassák a Monarchia szláv mozgalmait, fogadják el Ausztria föderalizálását. Kossuth Ferenc és a függetlenségi ellenzék mintegy 1907-ig játszott is ezzel a gondolattal, Béccsel szemben a csehekkel, esetleg a horvátokkal barátkozni, de komoly politikai alternatívává ez sosem vált.⁸

Magyarország egész külföldi megítélésében egyfajta tetőpontot képvisel egy 1903 őszen megjelent írás: „A Magyar Királyság mellett országunkban megnyilvánuló erős rokonszenv a tények elfogulatlan mérlegelésén alapul. Az angolok az 1848-as események által támasztott mély együttérzéstől függetlenül is kiváló tulajdonságokat ismertek meg a magyarokban. Hála ezeknek Magyarország magatartása általában a szabadság ügyét szolgálja. Már legalább egy generációnyi idő óta liberális állam. Alkotmányához szenvedélyes állhatatossággal ragaszkodik, viszont semmi jelét nem mutatja, hogy túl kívánná lépni annak keretein. Egyedülálló módon mentes minden területi ambíciótól, kizárólag Horvátország megtartásához ragaszkodik, mert nélküle el volna vágva a tengerektől. A kelet felé irányuló terjeszkedést inkább ellenzi, mintsem támogatná. Szilárdan antiklerikális, de semmi jelét nem mutatja a pogány érületnek, amely pedig oly gyakran kíséri a kontinensen a papságtól való függetlenné válást. Végül mindig is polgári [civil] államnak mutatkozott, arra törekedve, hogy kormánya kezében tartsa a hadsereget, s anélkül készül föl a jövődő harcokra, hogy barbár [uncivilized] engedményeket tenne a militarizmusnak. Ezért az angolok nem csupán baráti érzelmekkel viseltetnek Magyarország iránt, de bíznak is a jövőjében.”⁹

A presztízs megrendülése: az 1904–06. évi alkotmányos válság

Erős politikai érdekek hiányában a művelt, újságolvasó brit közönség rokonszenv nem eresztett mélyebb gyökereket a társadalomban. A Magyarországon 1904 után kibontakozó politikai válság, az erősödő sovíniszta hangnem, a Függetlenségi

⁶ Jeszenszky Géza: i. m. 1994, 146–147. old.

⁷ Sir Rowland Blennerhassett: A British tribute to Hungary. *National Review*, 1902. február, 896–907. old.

⁸ Jeszenszky Géza: A koalíció és Anglia. Angol orientációs kísérletek a magyar külpolitikában. *Századok*, 1981. 5. sz.

⁹ *Spectator*, 1903. november 7. 755–756. old.

Párt által vezetett, a világpolitikai összefüggések megértésére képtelennek mutatkozó koalíció politikája néhány év alatt megváltoztatta a magyarokkal kapcsolatos brit közhangulatot, s a több évtizeden keresztül megszerzett és megtartott presztízs elvesztését eredményezte. Angliában értetlenül szemlélték a függetlenségi ellenzék retorikáját és még inkább következetlenségeit. *Tisza István* házszabály-reformját szükségesnek tekintették, hiszen Angliában már több mint egy évtizeddel korábban bevezették a beszédidő korlátozását. Magától értetődőnek vették, hogy az erős hadsereg elengedhetetlen a nagyhatalmi állás megőrzéséhez és a délkelet-európai stabilitás megőrzéséhez. Széles körben úgy vélték, hogy Magyarország számára politikai és gazdasági tekintetben egyaránt kifejezetten előnyös az osztrák–magyar dualizmus. A magyar szupremácia ellen ekkor még nem támasztottak kifogásokat, amennyiben az nem sérti meg az egyéni szabadságjogokat. A függetlenségi, azaz a dualizmus helyett perszónáluniót követelő politikai irányzatra Angliában kezdetben Habsburg-ellenessége miatt tekintettek bizalmatlanul. A „nemzeti” követelésekkel, a katonai programmal szemben nem voltak elvi kifogások, de az uralkodó álláspontjával szembeni merevség, a kompromisszum elutasítása az angolok szemében cáfolta a magyarok sokat emlegetett jó politikai érzékének meglétét.

A *The Times* ez időszakban megjelent vezércikkei jól tükrözik az értetlenséget. A londoni szerkesztőség, elsősorban *William Chisolm* külpolitikai szerkesztő évtizedes hagyományt követve próbálta visszatartani a magyarokat attól, hogy a veszélyesnek tartott útra lépjenek. Bécsi tudósítójuk (és az írások inspirálója) az a *Wickham Steed* volt, aki később, az első világháború kitörése után kulcsszerepet játszott az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlasztására irányuló politika elfogadtatásában, de ekkor még egészen másként gondolkozott. „Az európai kontinensen nincs még egy nép, amely állandóbb jelleggel bírta volna az angolok rokonszenvét és tiszteletét, mint Magyarország népe. Kívívták csodálatunkat és élvezték erkölcsi támogatásunkat azokban a küzdelmeinkben, amelyeket az Osztrák–Magyar Monarchia keretei közötti alkotmányos szabadság ősi jogáért és azoknak az intézményeknek a kifejlesztéséért vívtak, amelyek szabályozott szabadságjogaiknak bástyái és egyben szervei. Régi barátságot és őszinte figyelmet érzünk a lovagias nép iránt, amely hitünk szerint a miénkhez hasonló politikai eszméket vall, éppen ezért figyeljük rendkívüli aggodalommal és nyugtalansággal a budapesti nagy alkotmányos válság menetét. [...] Reméljük, hogy rövidesen felülkerekedik náluk az a gyakorlati ösztön, amely az önkormányzatra való hagyományos képességgel született népeket megkülönbözteti az ilyen örökséggel nem rendelkezőktől, s a magyarok olyan működőképes kompromisszumot kötnek királyukkal, amely érintetlenül hagyja szabadságjogaikat és biztosítja számukra azokat a komoly előnyöket, amelyek együtt járnak azzal, hogy az egyik legrégebb és legnagyobb európai állam integráns elemét alkotják.

Valamennyi párt államférfiai részéről, akiknek szívügye Magyarország mint egy szabad és haladó [progressive] királyság tartós jóléte és annak a hírnévnek a

megőrzése, hogy az ország az alkotmányos kormányzat modellje, ideje tettekkkel bizonyítani azt, hogy céljaik elérését — elveik fölládozása nélkül — alá tudják rendelni a pillanatnyilag biztosítható praktikus megoldásnak. [...] A pusztán dinasztikus kapcsolat nem tudná sokáig együtt tartani Ausztriát és Magyarországot, ha Magyarország saját nemzeti hadsereggel, külön vámterülettel és hitelrendszerrel rendelkezne. Ausztriától leválva Magyarország azonnal egy másod- vagy harmadrangú hatalom szintjére süllyedne, amely ugyan rendelkezhetne a kedvére való nemzeti intézményekkel, de nemzeti függetlensége és helyzete azoknak az erős és agresszív szomszédoknak az irtalmától függene, akik éhesek a területekre és a kereskedelemre, miközben sem otthon, sem határaikon túl nem becsülik sokra az alkotmányos szabadságjogokat.”¹⁰

„Magyarország kövérré hízott a dualizmus időszakában. [...] Politikai túlsúly a kettős monarchiában, sőt szinte az egész Balkánon, a nemzeti ipar fokozatos kifejlődése és versenyképessé válása, növekvő befolyás a hadsereg fölött — s ezen keresztül Magyarország nem magyar népei fölött — mindez egy karnyújtásnyira volt a nemzettől, s mindezt készek elvetni a vezényleti nyelv fantomjának a kedvéért.”¹¹

„Mi angolok büszkék vagyunk arra, hogy a magyar nemzet legjobb és legrégebb barátai közé számítjuk magunkat, ezért örömmel figyeltük, hogyan nőtt befolyásuk a kettős monarchiában. Az 1867-es paktum óta mind nagyobb szerepet vittek Ausztria–Magyarország ügyeiben, sőt, ha különbséget kell tennünk a császárkirály két országa között, úgy elmondhatjuk, hogy az osztrák–magyar politika kialakításában nekik volt több részük. Az anyagi bőség terén hatalmas előrehaladást tettek, és most igen erős gazdasági pozícióval rendelkeznek a birodalom belül. [A válság előidézéséért minden tényezőt felelősség terhel, de mindez másodlagos ahhoz képest, hogy a Monarchia] olyan pótolhatatlan helyet tölt be Európában, magával a létével oly sok ellentétes elemet tart nyugalomban, hogy csak a legsúlyosabb aggodalommal lehet szemlélni minden olyan irányzatot, amely fenyegeti egységét, vagy akár csak gyöngítheti befolyását.”¹²

Magyarország és a magyarság angliai képének a megváltozása négy tényező egybeeső hatásával magyarázható. A 20. század elején Magyarországon megállt a korábban követett jogkiterjesztő politika és elmaradtak a mind sürgetőbb szociális reformok. A nemzeti kisebbségek, a munkásság és a parasztság jogainak kibővítése helyett a nemzetiségi politikusok elleni sajtóperek, a magyar nyelvhasználatot mesterséges eszközökkel terjesztő közigazgatási intézkedések és iskolatörvények, a sztrájkolókkal szembeni erőszakos föllépés, s mindezt betetőzve Ausztria-ellenes retorika jellemezte a koalíció 1906 és 1910 közötti kormányzását. Ezzel egy időben Angliában a kormányra került liberálisok (köz-

¹⁰ *The Times*, 1905. április 27. 9. old., vezércikk.

¹¹ Wickham Steed tudósítása. *The Times*, 1905. június 23. 5. old.

¹² *The Times*, 1905. szeptember 28. 7. old., vezércikk.

tük az ifjú miniszter, *Winston Churchill*) radikális szociális törvényeket hoztak, egész Európában terjedt a demokrácia eszméje, Ausztriában is bevezették az általános választójogot. Így Magyarország és Nyugat-Európa között *jelentős különbség alakult ki* a politikai elvek és a gyakorlat területén. Mindezzel egybeesett a nemzetközi politikában bekövetkezett radikális átrendeződés: 1904-ben és 1907-ben Nagy-Britannia kibékült és németellenes élű egyezményt kötött két hagyományos riválisával, Franciaországgal és Oroszországgal. Európa két szemben álló szövetségi blokkra oszlott, jórészt ennek volt betudható, hogy az 1878 óta osztrák–magyar igazgatás alatt álló Bosznia-Hercegovina 1908. évi annexiója nyomán nagyon megromlott Anglia Ausztria–Magyarországhoz fűződő viszonya is.

Mindez kedvező atmoszférát teremtett ahhoz, hogy az ekkor színre lépő két tehetséges brit írónak a *magyar politikát kemény hangon bíráló kampánya* hatá- sos legyen. Steed a magyarországi válság során előbb csak jóindulatú tanácsokat fogalmazott meg lapjában. Hasonló szándék vezérelte az 1905-ben Kossuthra emlékezve a magyarok barátjaként Pestre érkező ifjú skót történetkutatót, Robert William Seton-Watsont is. A magyar közvélemény azonban rendkívül éles hang- nemben reagált első, kritikát tartalmazó írásaikra, s ez mindkettőjük érzelmeit is rövid idő alatt megváltoztatta.

Az általános választójog javaslata irányította rá Steed figyelmét Magyarország társadalmi elmaradottságára, a politikai rendszer fogyatékoságaira és a nemze- tiségek politikai súlyának a megnövekedésére. „Habár fővárosa és nagyobb váro- sai kívülről a 20. század arculatát viselik, a nép szelleme ötven évvel elmaradt a nyugati nemzetek mögött, a közigazgatás ruházata pedig durva szövésről árulko- dik. Száz sürgős probléma vár megoldásra, köztük a kivándorlás és ennek okai. A választójog kiterjesztése önmagában nem oldhatja meg a nehézségeket, de új vért, új energiát, új szellemet vihet a törvényhozásba mindezeknek a kérdéseknek a megoldásához, és megtörheti annak a tudatlan és önző kasztnak a végzetes uralmát, amely ma szinte kizárólagos képviselőt élvez a parlamentben, és mos- tanáig mindenható volt az országban. Szinte kilátástalannak tűnik azt remélni, hogy e kaszt pöffeszkedő uralma békés úton megszüntethető, hacsak fölvilágoso- dottabb elemei föl nem ismerik azokat a veszélyeket, amelyek őket fenyegetik, és nem vállalják a kezdeményezést a kapuknak a kirekesztettek előtt való megnyitá- sában. De akár megteszik ezt, akár nem, a kirekesztettek előbb vagy utóbb áttörik a korlátokat.”¹³

A brit külpolitika „liberális imperialista” vonalát képviselő Steed számára az ún. „pángermanizmussal” szemben a magyaroknál megbízhatóbb erőt kínáltak azok a nemzetiségek, a szlávok és a románok, akiket az általános választójog a Monarchia mindkét felében rövidesen túlsúlyhoz fog juttatni — hangzott Steed érvelése. De ekkor még nem szívesen jutott Steed erre az álláspontra, a *Ferenc Ferdinánd* trónörökös által képviselt politika elfogadására: „Ez a legjobb esetben

¹³ Wickham Steed: *Austria-Hungary: At the Parting of the Ways*. *The Times*, 1905. október 7. 13. old.

is veszedelmes és reakciós ügy lesz, és mindig sajnálni fogom barátainkat, a magyarokat, akinek végül is van némi érzékük a haladás és a liberalizmus általunk vallott felfogása iránt.” Ezt a lap külpolitikai rovatvezetőjéhez, *Chiro*hoz írott magánlevelében fejtette ki, amikor a lap hasábjain három hosszú cikkben foglalta össze a magyarországi politikai válság tanulságait, és a szerkesztőség figyelmeztette, hogy megállapításai túl élesek és az angolok régi barátait, a magyarokat, elidegeníthetik.¹⁴

Scotus Viator és „meggyőző vádirata”

R. W. Seton-Watson, egy szigorú presbiteriánus gondolkodású skót fiatalember¹⁵ mint Kossuth és a magyar függetlenségi gondolat lelkes híve érkezett 1906 májusában Magyarországra, de itteni élményei, beszélgetései, az éppen kormányra került koalíció politikája, nem utolsósorban pedig az első, jóindulatú kritikát megfogalmazó írásai után rázúduló támadások nyomán a magyarországi nemzeti-ségek részrehajló barátjává és a magyarok elfogult ellenfelévé vált. „Célom nem annyira a magyarországi rezsim leleplezése, hiszen annak reakciós és oligarchikus jellege ma már jól ismert külföldön, inkább azoknak a honfitársaimnak a meggyőzése, akik hajlamosak Britanniát a magyar klikk iránti szimpátia mellett kötelezni el, ezzel elősegítve a Habsburg Monarchia elpusztítását és egy európai tűzvész kirobbanását. Be akarom bizonyítani nekik, hogy a magyar szabadság csak legenda, legfőljebb a magyarokra vonatkozik, de még ők is csak akkor részesülnek belőle, ha nem teszik magukévá a szocializmus vagy a munkásság ügyét. Amit a magyar uralkodó osztályok képviselnek, az anatómát jelent a mi országunk fölvilágosodott politikusai számára, legyenek azok konzervatívok, liberálisok, munkáspártiak vagy [ír, skót, walesi] nemzetiek” — írta 1908-ban megjelent, azonnal „meggyőző vádirat”-nak minősített s azóta nemzedékek ismereteit meghatározó könyve bevezetésében,¹⁶ majd megállapította: „A nem magyar nemzeti-ségek a civilizált Európában példa nélkül álló elnyomó politika áldozatai.”¹⁷ 1906-tól a világháború kitöréséig a jobbra *Scotus Viator* (Vándorló Skót) írói nevet használó politikai író több tucat újságcikkben, röpiratban és könyvben foglalkozott az Osztrák–Magyar Monarchia nemzetiségi viszonyaival, de ekkor még erősen bízott abban, hogy a Monarchia belső reformokkal, a trializmus és a föderalizmus

¹⁴ Jeszenszky Géza: i. m. 1994, 184–185. old. Vö.: *The History of The Times*. Vol. I–IV., London, 1935–1952, Vol. III., 476–477. old.

¹⁵ Jeszenszky Géza: A „vándorló skót” és Magyarország. *História*, 1982/4–5. 26–28. old. *Magyarok a Kárpát-medencében*. Szerk.: Glatz Ferenc, 2. kiad., Bp., 1989, Pallas, 207–210. old. Uő.: Seton-Watson és a magyar-ellenesség. *História*, 1987/1. 20–21. old.

¹⁶ R. W. Seton-Watson: *Racial Problems in Hungary*. London, 1908, 1. old.

¹⁷ R. W. Seton-Watson: i. m. 204. old.

révén fennmaradhat. Steed és legtöbb kortársa erősödő németellenességét sem osztotta. Ezért tévedtek azok a világháború után megjelent magyar írások,¹⁸ amelyek Seton-Watson és Steed tevékenységében a Monarchia tudatos rombolásának, felosztásának tervét látták.¹⁹

1908 után már a külpolitikai kényszerpálya fogsága határozta meg a brit–magyar viszonyt és Magyarország egész nyugat-európai megítélését. Ezt tömören egy rokonszenves brit kortárs, *Esme Howard* budapesti brit főkonzul 1910. évi jelentése foglalta össze: „A magyaroknak a külvilághoz fűződő viszonyát két megfontolás irányítja: félelem az őket körülvevő szlávoktól és félelem az ügyeikbe való osztrák beavatkozástól. Az első tényező a közelmúltban a magyarok politikai szimpátiáit Franciaországtól és Angliától Németország felé terelte, noha az értelmiségi és a felsőbb osztályok érzelmei vitathatatlanul a két előbbi felé hajlanak. Az Oroszországgal kötött angol *entente* és a magyarországi nemzetiségekkel szemben követett politikájuk éles bírálata, különösen pedig Seton-Watson könyve a magyarokat újabban némileg elidegenítette Angliától. Tulajdonképpen azt hiszik, és nem is ok nélkül, hogy Nagy-Britannia most a szlávok oldalán áll, s ezért szemben áll a magyarokkal. A szláv veszedelem mindent elnyomó félelmétől vezérelt Magyarországot komolyan aggasztja, hogy Nagy-Britannia, amelynek Oroszországgal szembeni ellenségeségére eddig mindig számított, megegyezett ezzel a hatalommal. A magyarországi szláv nemzetiségekkel az uralkodó magyarok ellenében rokonszenvező, újabb keletű angliai publikációk csak olajat öntöttek a tűzre. Magyarországon közvetlenebbül érzik a szláv–teuton ellentétet, innen úgy látszik, hogy ez az a kikerülhetetlen végzet, amely az egész cselekmény menetét irányítja, s amely elől egyetlen szereplő sem menekülhet. E két szemben álló erő között Magyarország olyan, mint a repedt dió. Mindig azt az oldalt fogja választani, amely pillanatnyilag kevésbé fenyegeti. [...] Seton-Watson vádjainak többsége valószínűleg megalapozott, bár előszeretettel dramatizálja a helyzetet, és szereti kiszínezni a történeteket. A magyarok, a nemzetiségiek és »Bécs« hármasságával foglalkozó külföldiek általában magukévá teszik az általuk támogatott oldal előítéleteit, és ez megnehezíti a külföld tárgyilagos véleményformálását. A magyarok kétségkívül szeretik a szabadságot, készek érte komoly áldozatokat is hozni, de mint sok más szabadságszerető nép, amikor mások szabadságáról van szó, és az némileg csökkentené saját tekintélyüket és hatalmukat, már nem akarnak róla hallani, s a szabadságot követelő nem magyar honfitársaikat hűtlennek tekintik. Úgy érzem azonban, hogy nem vetheték rájuk követ, hiszen ugyanarra törekednek, mint a világ annyi nemzete: saját biztonságukat a lehető legszilárdabb alapra helyezni és nemzetük nagyságát növelni. Csupán remélhetjük, hogy jön majd egy kor, új nemzeti célokkal, amikor többre fogják becsülni mások sza-

¹⁸ Jeszenszky Géza: The Hungarian reception of Scotus Viator. *Hungarian Studies*, 5/2. 1989, 147–165. old.

¹⁹ Ennek az alaptalan feltételezésnek ad hangot legújabbán Nemeskürty István: *Meddig várjunk? Számvetés az új évezred küszöbén*. Bp., 1996, Szabad Tér, 68–69. old. (Miközben joggal bírálja a századeleji függetlenségi ellenzék retorikáját, felelőtlen magatartását és a társadalom beszűkült látásmódját.)

badságának a tiszteletben tartását, mint a fegyverrel történő birodalomalapítást, amikor jobb híre lesz annak, aki úgy cselekszik, ahogy másoktól magával szemben elvárja, mint annak, aki a nagyság csúcsát mások kárára éri el. Amikor eljön ez az idő, Magyarország problémája meg fog oldódni.”²⁰

Bármennyire is alaposan dokumentált volt Scotus Viator érvelése, bármennyire is a brit külpolitikai érdekek motiválták Steed cikkét, ami tartóssá tette kettőjük hatását, az a világháború volt. Teljes joggal írta C. A. Macartney egyik fő művében: „Steed és Seton-Watson csak egyedi esetek voltak, továbbra is jelentek meg a Monarchiáról meglehetősen barátságos szemléletű írások. De e két ember álláspontjának már akkor is kivételes súlya volt, a későbbi események pedig olyan helyzetbe hozták őket, hogy nézeteiknek nagyobb volt a hatása, mint az összes többi megfigyelőnek együttvéve.”²¹

Félrevezető és leegyszerűsítő lenne a Monarchia és vele együtt a történelmi Magyarország elpusztulását néhány írás hatásának tudni be. De az angliai magyarságkép megváltozása és a világháború alatti francia, román, cseh és délszláv propagandaírások nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy az ellenséggé vált Magyarország fölött a háború végén korábbi brit és francia barátai is könnyű lelkiismerettel mondták ki az ítéletet: *bűnös nemzet, földarabolatik*. Abban pedig személyesen nagy volt Seton-Watson és Steed felelőssége, hogy hová csapott le a bárd, hol húzták meg Trianonban a határokat.

Néhány történeti és politikai tanulság

Az itt csak vázlatosan és elsősorban egykorú dokumentumok révén bemutatott megítélésváltozás kapcsán számos tanulság kínálkozik. Itt csupán néhányat kívánok fölillantani.

1. Az első világháború előtt Nyugat-Európa, ezen belül is Nagy-Britannia nemcsak az egész Osztrák–Magyar Monarchia, de kiemelten Magyarország iránt élénk érdeklődést tanúsított. Egyedül a *The Times*ban 1894 és 1906 között, 13 év alatt kerekén 80 vezércikk foglalkozott magyar politikai témákkal — a szinte mindennap megtalálható, magyar vonatkozású bel- és külpolitikai hírek mellett. 1890 és 1918 között a százat is megközelíti a Magyarországgal foglalkozó angol kiadványok száma.²² Akkoriban nemcsak a világ volt „kisebb”, mint ma, de Magyarország fontosabb volt, mint az egyik nagyhatalom része, politikáját sok tekintetben meghatározó fele. Egy nagyobb egység részeként Magyarország súlya

²⁰ Esme Howard budapesti brit főkonzul 1910. évi jelentése, 1911. január 12. Public Record Office, London, Foreign Office, 371/1046, 33–34. old.

²¹ C. A. Macartney: *The Habsburg Monarchy 1790–1918*. London, 1968, 784. old.

²² Jeszenszky Géza: Magyarország az első világháború előtti negyedszázad angol nyelvű kiadványaiban. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1970–1971*. Bp., 1973, Országos Széchényi Könyvtár, 405–431. old.

sokkal nagyobb volt, mint azt nagysága és ereje indokolta volna. (Ennek késői bizonyítékát az 1991-ben létrehozott „visegrádi csoport” esetében is tapasztaltam.) Ameddig Magyarország betöltötte a neki szánt stabilizáló és liberalizáló szerepet, addig a kisebbségi kérdés nem volt ügy. 1905 után Magyarországnak ez a szerepe megszűnt, ekkor lett a külpolitikai konstelláció foglya a „magyar kérdés”. (Az már nem tartozik ide, hogy ez a külpolitikai felállás elkerülhető volt-e, hatása vajon tompítható lett volna, illetve hogy más külpolitikával elkerülhető lehetett volna a világháború és annak a magyarságra nézve tragikus kimenetele.)

2. Az 1904–05. évi válság külpolitikai jelentőségét, a külföldi Magyarország-képre a mai napig gyakorolt hatását sem a kortársak, sem az utókor nem érzékelték. De maga a válság csak következménye volt annak a légvárakat építő és a valódi problémákat elhessegető közszellemnek, ami a századfordulótól uralkodóvá vált Magyarországon, amit a történetírástól az irodalomig oly sokan, olyan sokféle hangsúllyal megörökítettek. Ez a „harmadik nemzedék” játszotta el Magyarországot.²³

3. Az 1904 és 1914 között követett brit politika vizsgálata egyértelműen cáfolja, hogy valamiféle nemzetközi összeesküvés létezett volna Magyarország felosztására. Az a tétel sem állja meg a helyét: „a világháborút nem a harctéren vesztette el a magyarság, hanem a nyugat-európai közvéleményben: a magyarnak azzal a képével szemben, amelyet ellenfelei állítottak a világ elé, nem tudott olyan képet vetíteni, amely meggyőző erővel védhette volna meg jogait.”²⁴

4. Balszerencse volt, hogy e sorsdöntő években, amikor az adott külpolitikai helyzetben jelentős hatást lehetett gyakorolni nemcsak a közvéleményre, de azon keresztül a politikára is, két tehetséges, agilis és elszánt brit figyelt a rivális táborhoz tartozó Magyarországra, és hogy olyan tekintélyes lapok álltak előttük nyitva, mint a *The Times*, a *Spectator*, a *Manchester Guardian* és a *Morning Post*. Ráadásul Seton-Watsonnak volt annyi pénze, hogy minden idejét és energiáját a Monarchia elemzésére és az írásra tudta fordítani. Az itt leírtak is igazolják, mennyire fontos a külföldre figyelni, hogy a kritikus hangokat nem szabad haraggal fogadni, hanem keresni kell igazságtartalmukat, ahogy a *Magyar Csillagban* a nemzeti önismeretről 1943–44-ben folytatott vitában *Illyés Gyula* javasolta. E két férfi eredetileg melegen rokonszenvezett a magyarokkal, barátunk volt, majd jóindulatú tanácsaikon a kortársak megsértődtek, ezután mindkettőjüket megsértették becsületében, azzal vádolták őket, hogy bértollnokok, Bécs vagy a csehek eszközei, s így mindkettőt sikerült elvadítani, ellenségévé tenni.

²³ Hadd villantsak fel néhány szót egy kevésbé ismert látleletből, egy nagy magyar író, művész és politikus, Bánffy Miklós korrajzából: „Lassacskán csupa fikció lép a valóságok helyébe, önámítás és nagyzolás. [...] A jogászias és türelmetlen közvélemény [...] már csak hízlelő frázist fogad el, és minden bírálatot hazafiatlanságnak tart. [...] Most elpusztul az ország és vele az a nemzedék, aki mindent fontosnak tartott, ami formula, paragrafus vagy frázis. Aki az államélet valóságait el tudta feledni és délibábok után futott, akár a gyermek. Aki tudatlanságában élt mindannak, ami a nemzetek talpköve: erő, önbírálat és összetartás.” Bánffy Miklós: *Erdélyi történet*. Kolozsvár, 1934–1941, Erdélyi Szépművés Céh; Bp., 1993, Szabad Tér Kiadó, 824. old.

²⁴ Balogh József: A nemzeti önismeret eszközei. *Magyar Csillag*, 1943, II. 620. old.

5. A Magyarország-kép akkori megváltozása különleges jelentőséggel bírt, mert a világháború alatt és 1919-ben, a békekonferencián *politikaformáló* tényező lett. De ezt követően is meghatározta a Nyugat gondolkodását, mert a legfontosabb írásokat más nyelvekre is lefordították, mert az utódállamok propagandája és politikája tudatosan épített e munkákra és e két személyre, nem utolsósorban pedig mivel az angol nyelv jóvoltából az Egyesült Államok politikai szakértői és akadémiai körei gondolkodását is nagyban befolyásolta ez a kép. Látszólag ugyan 1956 és 1989 helyreállította a presztízst, Magyarországot népszerűvé tette, de a régi előítéletek 1990 után ismét jelentkeztek és jelentős mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a magyar külpolitika kisebbségvédelmi törekvéseit és szomszédsági politikáját — kivált a boszniai, mindenkit súlyos aggodalmakkal eltöltő borzalmak után — kétséggel, fenntartásokkal fogadják. A kiegyensúlyozott hiteles ország- és nemzetkép a politikától is és a történetírástól is függ.

Kossuth Lajos Amerikában

1848 előtt a fiatal Egyesült Államok neve kevesse érdekeltette Magyarországot iránt. „Hazánk neve ritkán fordul elő a külföldi Újságokban” — panaszkodott Boloni Ferenc Sándor 1834-ben, az *Újraszínek Amerikában* zárólapján, amikor feledezte szegényét és megbetráncolását, hogy „ennyi örömeinket egy kedvetlen újság meg nem zavarta”.¹ S idézte a philadelphiai *Pennsylvania Inquirer* Londonból írt tudósítását: 1831-ből „a Cholera kúrája alkalmával felkelt Magyar Országban folyó tudva-félt történetekről”. „...ezen remélt néhány esetet is elégségesek megfogatni azt, mire vetemedhetik a barbárság és baromti állapotban tartott nép, ha bódult dübében néhány pillanatra lerázhatták lánczait”. A magyarországi kolerajárvásról adott hír az egyik legrészletesebb példája a nagy társadalmi megmozdulások körül kristályosodó, azokra adott reflexiókból szerveződő magyar nemzetkép amerikai építőkövének.

¹ Boloni Ferenc Sándor: *Újraszínek Amerikában*. Kolozsvár, Tündér Társ. 1834. 235–236. old. Vö. Gergely András: A magyar reformok első kudarca és megújulása (1830–1849). In: Márta Erőss (szerk.): *Magyarország utolsó 1700 éve*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993. II. kötet. 674–678. old.

Az amerikai Magyarország-kép színeváltozásai

Első pillantásra kétségesnek látszik, hogy egy olyan hatalmas országban, mint amilyen az Egyesült Államok, lehet-e valamilyen értelemben egységes, összefüggő képről, képzetről beszélni egy távoli és amerikai szempontból sokdrangú szerepet játszó ország vonatkozásában, mint amilyen Magyarország. Hazánk újabb kori történetének drámai fordulópontjai mégis meglepő pontossággal rögződtek a mértékadó amerikai politikai elit köreibben, a sajtóban és olykor még a legtágabb közvéleményben is. Magyarország amerikai képének százötven esztendő története e drámai fordulatok érzékelésének jobbra illékony, olykor mara-dandó tükrözéseinek, elhúzódó, sokszor elkésett hatásmechanizmusainak és gyakran tragikus áttűnéseinek sorozata.

Kossuth Lajos Amerikában

1848 előtt a fiatal Egyesült Államok népe kevésbé érdeklődött Magyarország iránt. „Hazánk neve ritkán fordul elé a’ külföldi Ujságokban” — panaszkodott Bölöni Farkas Sándor 1834-ben, az „Útazás Észak Amerikában” zárólapjain, amikor felidézte szégyenét és megbotránkozását, hogy „ennyi örömeinket, egy kedvetlen ujság meg nem zavarta.” S idézte a philadelphiai *Pennsylvania Inquirer* Londonból átvett tudósítását 1831-ből: „a’ Cholera kiütése alkalmával Felső Magyar Országban folyt lévő történetekről”. „...ezen rémítő néhány esetek is elégségesek megfogatot adni, mire vetemedhetik a’ tudatlanság ’s baromi állapotban tartott nép, ha bodult dühében néhány pillanatra lerázhatja lánczait.”¹ A magyarországi koleralázadásról adott hír az egyik legelső, jellegzetes példája a nagy társadalmi megmozdulások körül kristályosodó, azokra adott reflexiókból szerveződő magyar nemzetkép amerikai építőköveinek.

¹ Bölöni Farkas Sándor: *Útazás Észak Amerikában*. Kolozsvár, Tilsch János, 1834, 336–337. old. Vö.: Gergely András: A magyar reformellenzék kialakulása és megszilárdulása (1830–1840). In Mérei Gyula (főszerk.): *Magyarország története 1790–1848*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1983, II. kötet, 674–678. old.

A magyar nemzetkép kialakulása az Egyesült Államokban az 1848–49-es forradalom és szabadságharc mindinkább odafigyelő, noha hangsúlyozottan óvatos követésével kezdődött. Ekkor lép ki az ország a kuriózumok távoli világából és válik reális tényezővé az Egyesült Államok számára is. Az Egyesült Államok bécsi követé már 1848–49 fordulóján szívesen vállalt volna szerepet az Ausztria és Magyarország közötti fegyverszünet közvetítése ügyében, ám az Egyesült Államok külügyminisztere és későbbi elnöke, *James Buchanan* óva intette a diplomatát minden olyan lépéstől, amely Amerikát az európai hatalmakkal szembeállíthatta volna.² Pedig ahogyan a magyar szabadságharc kibontakozott, sokasodtak a rokonszenvező *meetingek* és az amerikai sajtó mind részletesebben foglalkozott a magyar fejleményekkel.³ Jelentős hatása volt annak a magyarbarát propaganda-kampánynak, amelyet a magyar származású *Breisach Lipót* professzor fejtett ki, demonstratív rokonszenv-nyilvánításokra sarkallva a kisszámú, de 1849 nyarán már egyre lelkesebb magyar–amerikai kolóniát. *Breisach* valószínűleg sikerrel befolyásolta az amerikai kormányköröket, érvei között felsorakoztatva Fiume megnyitását is az amerikai kereskedelmi hajózás számára.⁴ A hangulatváltásban jelentős szerepe volt annak is, hogy a konzervatív *Buchanan* külügyminiszter helyét 1849 márciusában a liberális *John M. Clayton* foglalta el.

Magyar részről ekkoriban még egyáltalán nem voltak általánosan meggyőződve az Egyesült Államok jelentőségéről. Amikor 1849 áprilisától Kossuth széles körű erőfeszítéseket tett a független Magyarország diplomáciai elismeretéseért, *Teleki László* így összegezte véleményét: „Az amerikai konzullal szólhatok, de — úgy hiszem — ennek elismerése részint igen későn érkezne, részint pedig nem nagy hatással volna: úgy gondolom, most, midőn megérdemeltük egész Európa bámulását, veszélyes hatást tenne, hacsak egy más világrészi hatalom által ismertetnénk el, mely nekünk anyagilag oly keveset használhat.”⁵

Magyarország amerikai elismerésének elkésett bizonyítékeként az Egyesült Államok kormánya *A. Dudley Mann* személyében 1849. június 18-án követet küldött Magyarországra,⁶ s határozottan felmerült egy washingtoni magyar követ kinevezésének gondolata is. A világhi katasztrófa után, 1850-ben amerikai szenátorok hevesen bírálták kormányukat, amiért az nem támogatta a magyar szabadságharcot és Magyarország függetlenségét a kellő időben nem ismerte el. *Lewis Cass* szenátor és elvbarátai a szenátusi vitában egyenesen úgy ítélték meg,

² William H. Stiles: *Austria in 1848/49*. New York, 1852. II. kötet, 404–406. old. Vö.: De la Cour bécsi francia követ *Jules Bastide* francia külügyminiszterhez, 1848. december 14. Wien: HHStA, Berichte aus Paris. Mindkettőt idézi *Waldapfel Eszter*: *A független magyar külpolitika 1848–1849*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1962, 81. old.

³ A sajtóvisszhangra ld. *Dezsényi Béla* gyűjtését, OSZK Hírlaptár, 1848/49-es hírlapmások.

⁴ *Waldapfel Eszter*: i. m. 245. old.

⁵ *Teleki László*–*Kossuth Lajos*, 1849. május 14. OL: *Kossuth Gyűjtemény*, II, V, I. b. 369–371. old. Közli: *Waldapfel*: i. m. 243. old.

⁶ *Pivány Jenő*: *Mann Dudley Ambrus* jelentései. *Századok*, 1910, 377. old. uő.: *Amerika és Magyarország követei* 1849-ben és a *Hülsemann*-levél története. *Budapesti Szemle*, 1907, 321–346. old.

hogy az amerikai kormány késlekedő politikájának szerepe volt a magyar összeomlásban, s hozzá a magyar ügy határozott támogatásának elmaradása ellentétben is állt az Egyesült Államok létevel és politikai filozófiájával.⁷

Ha Kossuth és Batthyány Kázmér külügyminiszter diplomáciai erőfeszítéseit nem is koronázta a remélt siker, Amerika irányában tett lépéseik közvetett formában hamarosan mégis jelentős eredményeket hoztak. Az Egyesült Államok gesztusa Kossuth törökországi kiszabadítása érdekében, és a kormányzó-elnök amerikai fogadtatása egyenes folytatása volt a diplomáciai elismerés elkésett és megszakadt folyamatának,⁸ sőt bizonyos értelemben jóvátételnek is szánhatták. (E tekintetben kínálja magát az 1956-ban elmaradt amerikai politikai és katonai segítségnyújtásnak és az '56-os magyarok ünneplő és hódoló fogadtatásának nyilvánvaló párhuzama.) Magyarország helyett, *pars pro toto*, Kossuth Lajos jutott elismeréshez, s közéleti személyiség a magyar történelemben talán soha azelőtt és soha azóta nem azonosult és azonosított olyan tökéletesen hazájával, mint ahogyan ez Kossuth esetében történt az Egyesült Államokban töltött fél esztendeje alatt. Talán nem tűnik elfogult túlzásnak: *Magyarországot a modern nagyvilág politikai térképére, s különösen az amerikaiak politikai világtáblájába Kossuth Lajos rajzolta föl*. Amikor az amerikai Kongresszus felhatalmazása alapján az Egyesült Államok elnöke az U. S. S. Mississippit azzal a megbízáttal küldte a Dardanellák bejáratához, hogy „a nemzet vendégét” „az előzékenység minden jelével” törökországi internálásából az Újvilágba szállítsa, valójában a magyar szabadságharcosban inkarnálódott nemzete került amerikai rivaldafénybe.⁹ Megkockáztathatjuk, hogy soha magyar embernek ilyen nyilvánosság, ekkora ünneplés, ehhez fogható reverencia nem jutott, s nem csak az Egyesült Államokban nem. E páratlan fogadtatás Kossuthot a szabadságáért és függetlenségéért küzdő magyar nemzet, illetve magának a szabadságnak és a függetlenségnek a jelképévé avatta. „Mi a magyarországi Kossuth kormányzóban a kontinensen a polgári és a vallási szabadság ügyének a legérdemesebb és legkiválóbb képviselőjét látjuk” — deklarálta az az Illinois állambeli Springfieldben tartott gyűlés, melynek határozatát többek között, vagy talán főként *Abraham Lincoln* fogalmazta. „Amiért ő és nemzete harcolt mindaddig, amíg egy idegen zsarnoknak a természeti és a nemzeti törvények legszentebb elvein erőszakot elkövető fegyveres beavatkozása le nem tiporta, az a szabadság barátai által mindenütt, de legki-

⁷Waldapfel: i. m. 242–248. old.

⁸Waldapfel: i. m. 248. old.

⁹Jánossy Dénes: *A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában, 1851–1852*. Bp., 1940–48. I. kötet, 206–387. old.; John H. Komlos: *Louis Kossuth in America 1851–1852*. Buffalo, N. Y., East European Institute, 1973; Laslo E. Tako: *Louis Kossuth, Hungary's Advocate, and the American Response*, Phil. Diss., 1972.; Frank Tibor: Az emberiségnek közös sorsa van. Kossuth az Egyesült Államokban, 1851–52. *Rubicon*, 1992/2. 33–36. old.; Tibor Frank: Give Me Shakespeare: Lajos Kossuth's English as an Instrument of International Politics. In Holger Klein and Péter Dávidházi (eds.): *Shakespeare and Hungary*. Shakespeare Yearbook, Vol. 7. Lewiston, N. Y., The Edwin Mellen Press, 1996, 47–73. old.

vált az Egyesült Államok népe által drágának tartott alapelvek ügye.¹⁰ Kossuthnak még magyar kritikusan is elismerték, hogy amerikai fogadtatása mindennek előtt a magyar ügynek használt. „Folyvást sokan látogatják Kossuthot” — jegyezte 1851 végén naplójába Perczel Miklós ezredes. — „Az ország minden északi és nyugati államából jönnek küldöttségek, hoznak üdvözlő adresszeket, telve rokonszenvenyilatkozatokkal ügyünk iránt. A legtöbbje hoz pénzadományt is a magyar ügy felsegíllésére.”¹¹ Néhány nap múlva azonban Perczel fontosnak tartotta hozzátenni: „Sanford tábornok üdvözölte Kossuthot, és feltűnően hangsúlyozva bennünket is, mint dicső harcunk részeseit és tényezőit. Kétségtelenül célzatos figyelmeztetés volt, hogy mind ez, mint a többi demonstráció nem csupán Kossuthot illeti meg, hanem bennünket is, de főleg ügyünket.”¹²

A kormányzó látogatásának hírért a sajtó szétvitte az egész országban, s még ahol személyesen sosem járt, a Csendes-óceán partján is lelkesülve olvastak róla az amerikaiak. Los Angelesben a *Star*, Sacramentóban a *Daily Union*, San Diegóban a *Herald*, Oregon Cityben az *Oregon Spectator*, Portlandban a *Weekly Oregonian*, Salt Lake Cityben a *Deseret News* rendszeres és meglepően részletes tudósításai révén kísérhették állandó figyelemmel a legendás magyar vendég fogadtatását a keletebbre fekvő államokban.¹³ Kossuth Magyarország tartós szimbóluma maradt: amikor *Kecskeméthy Aurél* 1876-ban „Éjszak-Amerikába” látogatott, Cincinnatiiban *Kossuth Street*-et talált és ezt fűzte hozzá: „Híres hazánkfia nagy tiszteletben áll Amerikában, több nagy városban neveztek el róla utcákat, Saint-Louisban is van Kossuth Avenue; Californiában van Kossuth-bánya is; s pedig a Kossuth-mine a kiválók egyike.”¹⁴ Kossuth Magyarország jelképeként kapott szobrot előbb Clevelandben, majd New Yorkban, legújabbán pedig, immár napjainkban, a Kongresszus washingtoni épületében.

A magyar szabadságharc képének amerikai szemmel különösen értékes vonásait húzta alá az a tény is, hogy hősei az amerikai polgárháborúban mindannyian az unió zászlaja alatt harcoltak. Ezt egyenesen a *The New York Times* hangsúlyozta 1864. november 26-án, amikor nyilvánosságra hozta a hadvezetés köszönetét az aktív szolgálattól sebesülései miatt megváló *Asbóth Sándor* altábornagynak.¹⁵ Az Észak oldalán küzdő volt magyar honvédtisztek jelentős száma, személyes bátorsága és odaadása alig másfél évtizeddel a szabadságharc után megerősítette a szabadságért és a társadalmi egyenlőségért mindig harcolni kész, hős magyar nemzet romantikus amerikai vízióját.

¹⁰ *The Collected Works of Abraham Lincoln*. Ed.: Roy P. Basler, New Brunswick, N. J., 1953–1955, Vol. II., 115–116. old.; Idézi Szabad György: Kossuth az Amerikai Egyesült Államok politikai berendezkedéséről. *Századok*, 1975/3–4. 560. old.; Vö.: Ács Tivadar: *Magyarok az észak-amerikai polgárháborúban 1861–1865*. Bp., Pan-nónia, 1964, 8. old.

¹¹ Perczel Miklós: *Naplóm az emigrációból*. II. (Amerikai napló.) Bp., 1979, Tankönyvkiadó, 83. old. (1851. december 9.)

¹² Perczel Miklós: i. m. 89. old. (1851. december 16.)

¹³ University of Nevada-Reno PhD-diákom, Eric Moody dolgozatának adatai alapján (1990).

¹⁴ *Kecskeméthy Aurél: Éjszak-Amerika 1876-ban*. Bp., Ráth Mór, 1877, 76. old.

¹⁵ Ács Tivadar: i. m. 125. old.

„Alacsonyabb rendű” faj

Az amerikai magyar nemzetkép történetének furcsa, de nem egyetlen fintora, hogy a még Kossuth életében az Egyesült Államok partjain nagy számban megjelenő magyar kivándorlók (mai terminológiával gyakran inkább vendégmunkást kellene mondanunk) alapján milyen rossz fogadtatásra találtak. Amerika bizalmatlan, elégedetlen és végső fokon elutasító volt a cári Oroszországból, Közép-, Kelet-Közép- és Dél-Európából érkező „új bevándorlókkal”, közöttük a magyarországiakkal és a magyarokkal szemben is.¹⁶ A századfordulós Amerikának szüksége volt az olcsó tengerentúli munkaerőre, s ezért kezdetben bátorította a tömeges „új” bevándorlást. Ám politikai vezetői és hangadó ideológusai eközben egyre inkább úgy érezték, hogy meg kell védeniük az „isten küldetésű” „angolszás fajt” a tanulatlan és asszimilálódni nem is akaró, nem is képes bevándorló hordák, többek között a magyarok ellenében. A századforduló éveiben a szociáldarwinizmus amerikanizált társadalompolitikai jelszavainak jegyében valóságos keresztesháború bontakozott ki a szláv, zsidó, délolasz és magyar jövevények ellen, s ebben vezető szerepet játszott a Harvard Egyetem és körülötte Boston „brahminjainak” szellemi közege. Henry Cabot Lodge massachusettsi szenátor (Henry Adams tanítványa) és barátja, Theodore Roosevelt elnök már az 1890-es évek elejétől figyelmeztettek arra, hogy az Egyesült Államok eredeti államalkotó csoportjainak folyamatos bevándorlása egyre inkább csökken azon „fajokhoz képest, amelyek gondolkodásukat, nyelvüket és vérüket tekintve messze elmaradnak azoktól, akik ezt az országot azzá tették, ami.”¹⁷

Az „alacsonyabb rendű” népcsoportok elleni küzdelemnek számos formája volt.¹⁸ Idetartozott a bevándorlókat értelmi képességeik szerint, az ún. írás-olvasási teszttel szelektálni törekvő törvényjavaslat.¹⁹ Ezt ugyan csupán az első világháború már-már hisztérikus idegengyűlöletének légkörében, 1917-ben (szinte csak hetekkel az amerikai hadba lépés előtt) sikerült a Kongresszusnak — a harmadszori elnöki vétót „felülírva” — keresztülvinni, de e törvény nyitánya lett az 1921. és 1924. évi ún. „kvóta-törvényeknek”, melyek az „új” (s e keretben a magyar) bevándorlást a fajvédelem jegyében úgyszólván leállították.

¹⁶ A „nagy” magyar kivándorlás amerikai fogadtatásáról ld. Puskás Julianna: *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1982, 156–163. old.; Tibor Frank: „Race” as Value: Social Darwinism and U. S. Immigration. In Tibor Frank (ed.): *Values in American Society*. Topics in American Studies, Vol. 2. Bp., Eötvös Loránd University, 1995, 125–148. old.

¹⁷ Immigration: Speech of Hon. Henry Cabot Lodge of Massachusetts in the House of Representatives. Thursday, February 19, 1891, Washington, D. C., 4. old. Idézi Mark H. Haller: *Eugenics. Hereditarian Attitudes in American Thought*. New Brunswick, N. J., 1963, Rutgers University Press, 2nd printing, 1984, 56. old. Vö.: Tibor Frank: „Race” as Value. i. m. 128. old.

¹⁸ Tezla Albert (szerk.): *Valahol túl, meseországban...* Az amerikai magyarok 1895–1920. Bp., Európa, 1987, 15–16. old.

¹⁹ Tibor Frank: From Nativism to the Quota Laws: Restrictionist Pressure Groups and the US Congress 1879–1924. In A. F. Upton (ed.): *Parliaments, Estates & Representation*. Vol. 15. Variorum, 1995, 146–152. old.

A bevándorolni igyekvő magyar „faj” tehát „angolszász” nézőpontból szinte egy emberöltőn belül elvesztette korábban oly sok elismeréssel hangsúlyozott kvalitásait: szabadságszerető, nemzeti függetlenségéért harcolni kész, nobilis, lovagias jellemvonásait, és szegény bevándorló *hunkyvá* vált. Ennek rossz amerikai hírnevét az egykorú magyar megfigyelő is rögzítette 1905-ben: „...az amerikai ma már gyűlölettel nézi éppen az olaszországi és magyarországi bevándorlókat, kik közül legtöbb akad olyan, kik minden szaktudás nélkül, csak a jó szerencsében bízva jönnek Amerikába, hol azután *bármely munkára, bármely* árért vállalkoznak. [...] A világ minden rétegéből Amerikába, az Egyesült Államok kereskedelmi emporiumaiba tódulók becsületes, tisztességes munkát keresők, kenyerükért küzdők seregéhez kullancsként tapadó *salakja az emberiségnek* ott is gyarapítja azoknak a hitványoknak seregét, kik a tisztességes alkalmazottak rovására garázdálkodnak. Sajnos, éppen Magyarországról nagyon sok ilyen kétes alak jut el Amerikába.”²⁰

Mindeközben ki kell emelnünk, hogy az amerikai kormánynak az európai „új” bevándorlási folyamatról készített különféle szociológiai és antropológiai felméréseiben Magyarország népe általában igen kedvező értékelést kapott. Az Egyesült Államok kormánya a századforduló során, 1891 és 1907 között három alkalommal küldött Magyarországra bevándorlási biztosokat, azzal a szigorúan bizalmas utasítással, hogy tanulmányozzák a magyar kivándorlás szociológiai feltételeit, az emigráció konkrét magyarországi okait és megvalósulásának módját. Az amerikai megfigyelők világosan látták, hogy a kivándorlást az Osztrák-Magyar Monarchiából a rendkívül alacsony munkabér és — főként Galíciában — az irtózatosszegénység okozza, s hogy mindez — leginkább Kelet-Magyarországon, Romániában és Szerbiában — „morális és szellemi degenerálódáshoz” vezet. A hozzánk látogató amerikai tisztviselők ugyanakkor egyáltalán nem „a magyar faj” valamiféle inherens, veleszületett antropológiai tulajdonságait tették felelőssé a magyarországi kivándorlás „minőségéért”.

Terence V. Powderly, egyike az Egyesült Államok legmagasabb rangú bevándorlási tisztségviselőinek, magyarországi látogatása nyomán Washingtonba küldött jelentésében egyenesen támadta az írás-olvasási törvénytervezet alapeszméjét. „Magyarországon, Ausztriában és Olaszországban belenéztem azoknak az embereknek a szemébe — írta 1906 körül — akik egyetlen nyelven, egyetlen sort sem tudnak olvasni vagy írni. Őszinte tekintetűek, tiszták, egészségesek és aktívak voltak. Par írástudatlanok, éppannyira — ha nem még inkább — értelmeseek, mint azok, akik tudnak olvasni és írni. [...] Egy iskolázottsági teszt épp a legérdeesebb emberekkel szemben igazságtalan, és az lehet saját országunkkal szemben is, ha beengedi azokat, akik öt vagy hat nyelven tudnak bűnöket elkövetni, mindegyiken olvasnak és írnak, és bizonyítványukat vérrel állítják ki. [...] Bár sose

²⁰ Zerkowicz Emil: *Amerikai kereskedők*. Bp., Singer és Wolfner, 1905, 101–102. old.

voltam híve az iskolázási tesztnek, most, hogy találkoztam Olaszország és Magyarország népével, még jobban ellene vagyok.”²¹

Az európai helyszíni vizsgálatokat követően az amerikai kormányzat 1907 és 1911 között kongresszusi bevándorlási bizottságot állított fel, amely *William P. Dillingham* szenátor elnökletével az Egyesült Államok történetének legnagyobb komplex társadalomtudományi vizsgálatát végeztette el és tette közzé a 42 kötetes ún. Dillingham-jelentésben. Ennek talán legérdekesebb kötetét a nagy német-amerikai antropológus, *Franz Boas* vizsgálatának ismertetése töltötte meg, aki mintegy 18 ezer „új” bevándorló — köztük több száz magyar és szlovák — részletes antropometriai leírása alapján arra a következtetésre jutott, hogy az „új” bevándorlók leglényegesebb fej- és testméreti adatai az Amerikába érkezést követően már egy generáción belül egy új, amerikai jellegű „faj” irányában mozdulnak el. E megdöbbentő és az antropológiai szakirodalomban évtizedeken át vitát provokáló (ám ismételten független adatokkal igazolt) tudományos eredmény azt sugallta az amerikai politikai vezetésnek, hogy nincs miért tartania az „új” bevándorlóktól, s így a magyaroktól se. A partraszállás után az új higiéniai, étkezési és lakásviszonyok, a megváltozott természeti és társadalmi klíma, a demokratikus politikai feltételrendszer átalakító hatással van jószerivel még a bevándorlók csontozatára is.²²

Romló Magyarország-kép: kétféle magyar?

Magyarország amerikai képének szélsőséges „elromlásához” tehát nem az amerikai kormányzat nagyszámú, eredendően szkeptikus vizsgálódása, hanem döntően az *első világháború* járult hozzá. Kezdetben ugyan *Wilson* elnök elnézőbben ítélte meg az Osztrák–Magyar Monarchia szerepét Németországnál, melyet egyedül tett felelőssé a világháborúért. Különbséget tett az Egyesült Államokban dolgozó osztrák–magyar, illetve német állampolgárok között, az előbbieknek megadva a lehetőséget az Amerika iránti lojalitás kifejezésére, s így a bevándorlási folyamat sikeres befejezésére. Bár a diplomáciai kapcsolatok a Monarchia és az Egyesült Államok között már 1917. április 18-án megszakadtak, az osztrák–magyar hadüzenet egészen december 11-ig váratott magára. Ebben a fontos periódusban különösen tevékenyvé váltak a Monarchiából bevándorolt szláv csoportok, ame-

²¹ Terence V. Powderly–F. P. Sargent, d. n. National Archives, Washington, D. C.: RG 85, 51411/26. 55. old. Idézi: Frank Tibor: *Genius Welcome: Patterns of Intellectual and Professional Immigration to the United States before World War II*. Akadémiai doktori értekezés, 1996, 142–143. old.

²² Frank Tibor: Amerikai „új bevándorlók” antropometriai vizsgálata, 1908–1911. *Anthropológiai Közlemények*, Vol. 36. 1994, 69–77. old.; uő.: *Franz Boas és a közép- és dél-európai kivándorlás antropológiája*. *Ethnographia*, 106. évf., 1995, 155–193. old.

lyek igen erőteljesen befolyásolták az amerikai kormányt a Monarchia szétbomlasztásának irányában.²³ Az elnök és környezete különösen 1918 tavaszán vált fogékonnyá erre a gondolatra, amikor kudarcot vallottak a legkülönbébb békeközvetítési kísérletek (többek között *Fiorello LaGuardia* kongresszusi képviselő, később New York város főpolgármestere, egykori budapesti, triesti és fiumei amerikai konzul, *gróf Károlyi Mihály*, *IV. Károly* és *Julius Meinl* tettek erőfeszítéseket a béke érdekében).²⁴ A Monarchia elnyomott népeinek *Tomáš G. Masaryk* által szervezett római konferenciája (1918. április 1–11.) és a *House* ezredes által 1917 szeptemberében felállított *Inquiry* nevű, elnöki tanácsadó csoport egyaránt a Monarchia egybentartása ellenében igyekezett befolyásolni Wilson elnököt.²⁵ *Robert Lansing* külügyminiszter június végén, az amerikai Monarchia-kép e drámai fordulópontján megállapította: „Az Osztrák–Magyar Monarchia a hódítás s nem az önrendelkezés elve mentén szerveződött. Megalkulásától kezdve főként az Orosz Birodalom erejétől és mohóságától való félelem tartotta össze. Midőn a cárt megfosztották hatalmától, eltűnt a rettegés a moszkvai hatalom által történő felszippantástól és dominálni kezdett a nemzeti függetlenség vágya.”²⁶ Lansing hozzátette: az új Magyar Királyság a „magyar nyelvet beszélők” hazája lesz.

Ha elfogadjuk azt az amerikai történetírói ítéletet, mely szerint „Csehszlovákia az Egyesült Államokban készült,”²⁷ akkor azt a tételt is megkockáztathatjuk, hogy Horthy admirális magyar királysága is Amerika támogatásával született és maradt fenn csaknem mindvégig. Az új Magyarország erős emberének hatalomra kerülését az Egyesült Államok a maga eszközeivel tevékenyen segítette, és hatalmon maradását gyakorlatilag mindvégig támogatta.²⁸

Horthy pártfogása 1919–20-ban elsősorban egy Habsburg-restaurációval szemben nyert értelmet. Erre tette a hangsúlyt fél éves magyarországi politikai működése során *Harry Hill Bandholtz* tábornok, a szövetséges katonai tanács amerikai megbízottja is. Bandholtz Horthyt is, hadseregét is egyre pozitívabban ítélte meg, és ilyen értelemben tájékoztatta a szövetségesek párizsi központját. Bandholtz minden alkalmat megragadott, hogy a magyarországi Habsburgokat

²³ Sándor Taraszovics: *American Peace Plans and the Shaping of Hungary's Post-World War I Borders*. In Béla K. Király, Peter Pastor, and Ivan Sanders (eds.): *War and Society in East Central Europe. Vol. VI: Essays on World War I: Total War and Peace Making. A Case Study on Trianon*. New York, Brooklyn College Press–Columbia University Press, 1982, 232–234. old.

²⁴ George Barany: *The Magyars*. In Joseph O'Grady (ed.): *The Immigrants' Influence on Wilson's Peace Policies*. University of Kentucky Press, 1967, 149–165. old.

²⁵ Sándor Taraszovics: i. m. 237. old.; Laurence Emerson Gelfand: *The Inquiry: American Preparation for Peace, 1917–1919*. Yale University Press, 1963.

²⁶ Robert Lansing: *Memorandum for the President*, 1918. június 24. In *The Papers of Woodrow Wilson*. Vol. 48. Princeton, N. J., Princeton University Press, 1985, 436. old. Vö.: George Barany: i. m. 166. old.

²⁷ Carl Wittke: *We Who Built America. The Saga of the Immigrant*. New York, Prentice Hall, 1939, 417–418. old.

²⁸ Tibor Frank: *Isolationism and US Immigration Policies: The Case of Pre-War Hungary*. In Daniella Rossini (ed.): *From Theodore Roosevelt to FDR: Internationalism and Isolationism in American Foreign Policy*. European Papers in American History, Vol. 2. Ryburn Publishing–Keele University Press, 1995, 134–137. old.

groteszk és anakronisztikus színekben tüntesse fel, közülük senkit sem tartva alkalmasnak a trianoni Magyarország vezetésére. A Horthyról, a „rend embe-
réről” szerzett, Bandholtz tábornoktól származó, kedvező amerikai benyomásnak
biztosan szerepe volt a tengernagy kormányzóvá választásában, napokkal az
amerikai tábornok Budapestről való távozása után.²⁹

De pozitív maradt Horthy képe az egymást követő amerikai diplomaták tükrö-
zésében a két világháború közötti egész időszakban. Jellemző *Nicholas Roosevel*t
kapitánynak, Franklin D. Rooseveltnak unokatestvérének budapesti vissza-
emlékezése. Az amerikai követ világosan látta az 1930-as évek roppant szociális
feszültségeit, a döbbenetes „egyenlőtlenséget a magyar parasztok nyomorúságos
életkörülményei és a birtokos nemesség százszobás kastélyai között”. Rooseveltnak
követ a magyar arisztokráciát „egy gyorsan haldokló társadalmi rendszer túlélője-
nek” találta, az egyik *Czernin* grófot idézve beszédes példaként, aki halottas
ágyán, az Úr előtti számadásra készülve állítólag így foglalta össze földi ténykedé-
sét: „Nyulakat lőttem, Uram. Nyulakat lőttem. Nyulakat lőttem. Nyulakat lőt-
tem.”³⁰ Horthyt és testvérét ezzel szemben Rooseveltnak „az erő, az energia és a jel-
lem embereinek látta — egyszerű, praktikus és intelligens férfiaknak, akik ugyan-
akkor jól neveltek és udvariasak.”³¹ Mindazonáltal a Horthyval folytatott gyakori
beszélgetés is két örök témakör körül forgott, emlékezett vissza Rooseveltnak 1953-
ban: „az egyik a vadászat, a másik az oroszok szörnyű veszélye Magyarország szá-
mára”. Rooseveltnak az 1930-as évek elején „főbiának” tartotta Horthy oroszfélel-
mét, s csak a hidegháború éveiben, utólag látta meg szavaiban a próféciait.³²

A második világháború előtt a leghosszabb ideig (1933–1941) Budapesten élő
amerikai követ csatlakozott elődeihez Horthy glorifikálásában. *John F. Montgo-*
gomery komoly munkát végzett a kormányzó amerikai elismertetése, az ottani saj-
tóban történő népszerűsítése, Rooseveltnak elnökkel való személyes kapcsolatának
kiépítése érdekében. Irathagyatékának és 1947-ben publikált visszaemlékezései-
nek összevetéséből ugyanakkor kitűnik, hogy Magyarországról e nevezetes köny-
vében kedvezőbb képet igyekezett festeni, mint amilyet ő maga korábban, buda-
pesti tartózkodása során voltaképpen alkotott.³³

(Érdekes és nem közismert mozzanata Montgomery későbbi életrajzának és
Horthy háború utáni amerikai percepciójának, hogy az egykori budapesti követ

²⁹ Harry Hill Bandholtz: *An Undiplomatic Diary*. New York, Columbia University Press, 1933, magyarul: *Napló
nem diplomata módra*. Bp., Magyar Világ Kiadó, 1993. Felhasználtam Bandholtz tábornok iratait is, melyeket
a Bentley Historical Library, Michigan Historical Collections, The University of Michigan gyűjteményében,
valamint a chicagói Szathmáry Lajos-gyűjteményben kutattam.

³⁰ Az anekdota először Henry Wickham Steednél, a londoni *The Times* első világháború előtti bécsi tudósítójánál
jelenik meg. In *The Habsburg Monarchy*. London, Constable, 1913, 133. old.; Innen veszi át Nicholas Roose-
velt: *Front Row Seat*. Norman, University of Oklahoma Press, 1953, 201. old.

³¹ Nicholas Rooseveltnak: i. m. 200. old.

³² Nicholas Rooseveltnak: i. m. 193. old.

³³ John Flournoy Montgomery: *Hungary; the Unwilling Satellite*. New York, Devin-Adair Co., 1947; magyarul:
Magyarország, a vonakodó csatlós. Bp., Zrínyi, 1993. Felhasználtam Montgomery követnek a családja által
megőrzött iratait is, melyeket az Országos Széchényi Könyvtár számára biztosítottam.

szervezte meg az estorili száműzetésben élő, volt magyar kormányzó rendszeres, havi anyagi támogatását, melyben három másik családdal, így az az Egyesült Államokba költözött Weiss Manfrédékkal együtt személyesen járt elől.³⁴)

Nem szabad ugyanakkor elfelejtenünk, hogy az amerikai Horthy-kép csaknem minden egykorú és visszaemlékező tanú érzékelése szerint az országlásra tökéletesen alkalmatlannak tartott és kivétel nélkül mindig ironikus színekkel festett magyarországi Habsburgok (előbb József főherceg, utóbb Ottó) ellenében alakult már-már hízelgően kedvezővé.³⁵ S az is tény, hogy a baloldali magyar–amerikai sajtó hiába követett el mindent, hogy „lerántsa a leplet” a Tanácsköztársaságot megtorló Horthyról, a félf feudális Magyarország méltán bírált társadalmi-politikai szerkezetéről, és bemutassa Magyarország árnyékait is.³⁶ Ez a zömmel magyar nyelvű üzenet ugyanis aligha érte el amerikai célközönségét, aminthogy a magyar–amerikai politikai csoportok (Eckhardt Tibor, Vámbéry Rusztem, Jászi Oszkár és mások által vezetett) belső vitája is kevésbé érdekelte, s nemigen befolyásolta a Magyarországgal kapcsolatos amerikai kormánypolitikát a két világháború között.

Ebben az időszakban felerősödött az a századfordulós tendencia, hogy az Egyesült Államokban — szinte egyedülálló módon — *megkettőződik a magyar-ság képe*. Horthy-Magyarország néhány jellemző, bár közvetlenül ritkán és kevesek által érzékelt vonása mellett egyre markánsabban jelennek meg az Amerikában élő magyarok sok amerikai által észlelt és már-már tömeges élményként rögzített jellemzői is: *elválík egymástól a magyarországi magyar és az amerikai magyar képe*. A korszak amerikai magyarjáról ekkoriban kezd kialakulni az az *image*, amely „a magyarban” különleges módon tehetséges, rendhagyóan gondolkodó, magát mindig feltaláló embert lát, olyat, aki a sokat citált amerikai mondás szerint „a forgóajtón mögötted jön be, és előtted távozik”. Itt indul el a hollywoodi magyarok: producerek, rendezők, színészek, szövegkönyvírók, zeneszerzők (Kertész Mihály, Korda Sándor, Lugosi Béla, Putti Lya, Rózsa Miklós, Szőke Szakáll, hogy csak mutatóban idézzünk a híressé vált magyar–amerikai nevek közül) közismert sikertörténete és ennek legendája.³⁷ A korszak végén, már a második világháború forgatagában jelennek meg az ámuló amerikai kortársak szemében emberfeletti képességűnek tetsző, s így inkább *marshlakóknak*, nem pedig evilági lényeknek

³⁴ Amerikai bizalmas magánközlemény.

³⁵ Tibor Frank: *The American Perception of Interwar Hungary 1919–1941*. In Waldemar Zacharasiewicz (ed.): *Images of Central Europe in Travelogues and Fiction by North American Writers*. Tübingen, Stauffenberg Verlag, 1995, 204–205. old.; Vö.: Tibor Frank in Daniella Rossini (ed.): i. m. 137–143. old., illetve L. Nagy Zsuzsa: *Amerikai diplomaták Horthy Miklósról 1920–1944. Történelmi Szemle*, 1990/3–4. 173–196. old.

³⁶ Kovács József: *A szocialista magyar irodalom dokumentumai az amerikai magyar sajtóban 1920–1945*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1977.

³⁷ Vö.: Kézdi-Kovács Zsolt (főszerk.): *Magyar filmesek a világban*. Bp., 1996, Magyar Filmunió. Victor Varconi-Eb Honeck: *It's Not Enough To Be Hungarian*. Graphic Impressions Inc., 1976.

tűnő, magyar származású természettudósok és matematikusok, Neumann János, Szilárd Leó, Teller Ede, Kármán Tódor, Wigner Jenő és a többiek.³⁸

Cinkos vagy áldozat?

Az amerikai értékelés utolsó, itt érintendő kérdése az a dilemma, hogy vajon Magyarország cinkos vagy áldozat volt-e Hitler szörnyű európai rendteremtésében. Amint az amerikai külügyminisztérium egy titkos dokumentuma a második világháború végén leszögezte: „A magyaroknak nem sikerült semmiféle reális lépést tenni a háborúból való kiugrásra, bár többször tettek hitet e mellett a kívánságuk mellett. A gond abban rejlett, hogy azt remélték, az angolok és az amerikaiak majd megvédik őket Szovjet-Oroszországgal szemben. Valamint abban, hogy nem voltak hajlandók lemondani a német segítséggel megszerzett területekről.”³⁹ Kévesen voltak a háború után Amerikában, akik maradéktalanul egyetértettek a vesztes Magyarországgal együttérző Montgomery követtel, aki szerint „koalíciók háborújában [...] a hadviselő felek mindegyike egyszerre harcolhat a jó és a rossz oldalon. Amint most lelepleződnek a szovjet imperialista tervek — tette hozzá Montgomery 1947-ben — akár akarjuk bevallani, akár nem, nyilvánvaló, hogy amikor Magyarország kis létszámú katonaságot küldött Oroszország ellen, a rossz oldalon harcolt mint Hitler szövetségese, de ugyanakkor a jó oldalon is mint Szovjet-Oroszország ellenfele. Mindaz, ami Magyarországon történt azt követően, hogy a szovjet csapatok felszabadították az országot, teljes mértékben igazolja mindazt, amit Magyarország tett.”⁴⁰

A sztálinizmus térhódításával ez a kép azonban megerősödött és 1956-ban különös hangsúlyt kapott, amikor az Egyesült Államok kormánya és népe egybehangzóan a kommunizmusellenes harc bajnokaként üdvözölte, és ünnepelte, *ha nem is támogatta* kellőképpen Magyarországot. Ekkor újra megerősödnek a magyarsággal bátor, szabadságszerető vonásai, s a forradalmi Magyarországot James A. Michener 1956-os regénye, a *The Bridge at Andau* teszi maradandóan ismertté és vonzóvá, az amerikai sajtó jelentős orgánumaival együtt évtizedekre megerősítve a kommunizmus áldozatává vált magyar nemzet erkölcsi piedesztálra

³⁸ Marx György: A marslakók legendája. *Fizikai Szemle*, 1997/3. 77–83. old.; George Marx: *The Voice of the Martians*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1997, 2nd ed. A témakörhöz ld. a *Fizikai Szemle* „Marslakók” c. tematikus számát, 1997/3.

³⁹ Romsics Ignác (szerk.): *Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról. Az Egyesült Államok Külügyminisztériumának titkos iratai 1942–1944.* Gödöllő, 1992, Typovent, 245. old. A dokumentum eredetije: *Foreign Relations of the United States. The Conference of Quebec*, Washington, 1972. 214–215. old.

⁴⁰ John F. Montgomery: i. m., 128. old.

emelt amerikai képzetét.⁴¹ Nem véletlen, hogy Kossuth Lajos képmása is ekkor, 1958-ban jelenik meg amerikai bélyegen, a *Champion of Liberty* sorozatban, összekapcsolva a közgondolkodásban 1848–49 és 1956 eszméit, hőseit, és áldozatait.

Befejezésül óvni szeretnék attól az illúziótól, hogy a vázolt magyarságkép akármilyen értelemben tartósan benne élne az amerikai közgondolkodásban. *Charles à Court Remington* szavai jutnak eszembe *A háború után* [After the War] című, Bostonban, 1922-ben megjelent naplójából: „Szívszagató, hogy valamenyi magyar mennyire bízik Anglia [és Amerika — F. T.] legendás pártatlanságában és a dolgok helyreigazítására való képességében. Azt mondom nekik, hogy a mi embertömegeinket túlságosan is lekötik olyan ügyek, amelyek fontosabbak annál, hogy a kis Magyarország miatt aggódjanak, és hogy biztos vagyok benne, hogy a hivatalos körökön kívül kevesen vannak tisztában az őket érintő intézkedések mértékével, s mindazzal, ami ebből következik.”⁴²

⁴¹ Tamás Magyarics: James A. Michener's *The Bridge at Andau*: Michener's Fictional Representation of the Revolution in Hungary in 1956 and the „Reality” of the Memoirs and Studies on the Topic. In Waldemar Zacharasiewicz (ed.): *Images of Central Europe in Travelogues and Fiction by North American Writers*. Tübingen, Stauffenberg Verlag, 1995, 212–225. old.

⁴² Charles à Court Remington: *After the War*. Boston, 1922. 168. old. Idézi: Fritz-Konrad Krüger, Harry Hill Bandholtz *Napló nem diplomata módra* c. feljegyzéseihez írott „Bevezetés”-ében. Bp., Magyar Világ, 1993, 11. old. 5. jegyzet.

Történelmünk nemzetközi jelenlétének alternatívái

Az új évezred küszöbén semmit sem vezetett a nemzetiségekben Theodore Roosevelt gondolata, az új század első felében a II. Rákóczi Ferenc háborúját tárgyaló, angol nyelvű, 1897-ben vetett papírra: „ha a nyugati világ át akarja hódítani Európát, akkor töltsön ki tőle elválasztó távolságokat, akkor jobban megértjük a történetét, hiszen az Átlagos angol vagy amerikai diák semmit sem tud róla”.

TÖRTÉNELEM ÉS MAGYARSÁGKÉP

Csak hogy már akkor is régi gondja volt a hazai történettudománynak, hogy a világ népei kevéssé, vagy egyáltalán nem ismerik Magyarországot történetét. Most pedig nem csak érthetné lenne sokadszor újra elismételni az előtűnő tényeket, főleg az úrra felemondani a megoldásért. Égőbbes is hiába elhangzó szavakat. Egyszerű lenne annyit hangsúlyozni, hogy ahogyan erősödik az igény az európai egység megteremtésére, úgy lesz egyre sürgetőbb, hogy ismerjék tárgyismerően Magyarországot történetét, egyetemes összefüggéseivel együtt. Tudjanak róla, hogy a Duna-táji ország Európa szervező része volt a régi évezredek alatt.

Most azonban többről, sőt minőségében másként van szó. Századunk végén nemcsak rendezni kellene végre régi tartozásainkat, hanem új fogalomrendszerre, új logikára, európai múltunk újragondolására van szükség ahhoz, hogy Magyarország történelme jelen lehessen a jövő század Európájában.

„Európa születése” és a magyarok

A lényegét tomorra Jean-Baptiste Duroselle, a Sorbonne emeritus professzora foglalta össze. Európa népeinek történetéről 1990-ben kiadott reprezentatív könyvében: „... az első világháború után Európa nem létezett többé. [...] 1914–1945 között Európa elpusztította önmagát [...] s vajon fel lehet újra építeni?” A kérdésre az utóbbi években válaszok sora született. Az egyik ilyen válasz az *Európa-Születése* címet viselő történeti sorozat, ahol az öt különböző nyelvű és nemzetiségű kiadó közös vállalkozásának programját Jacques Le Goff a következőkben fogalmazta meg: „Európa épül. B nagy kihívásnak — önmagának — csak így felelhet meg, ha számot vet történelmével, mely nélkül elárvult és

Történelmünk nemzetközi jelenlétének alternatívái

Az új évezred küszöbén semmit nem veszített időszerűségéből *Theodore Roosevelt* gondolata, amit századunk utolsó békeévében, 1913-ban a II. Rákóczi Ferenc háborúját tárgyaló, angolul megjelent mű bevezetésében vetett papírra: „ha a nyugati világ át akarja hidalni a Közép- és Kelet-Európát tőle elválasztó távolságokat, akkor jobban meg kell ismernie ennek a régiónak a történetét, hiszen az átlagos angol vagy amerikai diák semmit sem tud róla”.

Csak hogy már akkor is régi gondja volt a hazai történettudománynak, hogy a világ népei kevésbé, vagy egyáltalán nem ismerik Magyarország történetét. Most pedig nem sok értelme lenne sokadszor újra elismételni az előttünk járókat, főleg újra felmondani a megoldásért régebben is hiába elhangzó szavakat. Egyszerű lenne annyit hangsúlyoznom, hogy ahogyan erősödik az igény az európai egység megteremtésére, úgy lesz egyre sürgetőbb, hogy ismerjék tárgyyszerűen Magyarország történetét, egyetemes összefüggéseivel együtt. Tudjanak róla, hogy a Duna-táji ország Európa szerves része volt a régi évszázadok alatt.

Most azonban többről, sőt *minőségében másról* van szó. Századunk végén nemcsak rendezni kellene végre régi tartozásainkat, hanem új fogalomrendszerre, új logikára, európai múltunk újragondolására van szükség ahhoz, hogy Magyarország történelme jelen lehessen a jövő század Európájában.

„Európa születése” és a magyarok

A lényegét tömören *Jean-Baptiste Duroselle*, a *Sorbonne* emeritus professzora foglalta össze, Európa népeinek történetéről 1990-ben kiadott reprezentatív könyvében: „...az első világháború után Európa nem létezett többé. [...] 1914–1945 között Európa elpusztította önmagát [...] s vajon föl lehet újra építeni?” A kérdésre az utóbbi években válaszok sora született. Az egyik ilyen válasz az *Európa Születése* címmel indított történeti sorozat, ahol az öt különböző nyelvű és nemzetiségű kiadó közös vállalkozásának programját *Jacques Le Goff* a következőkben fogalmazta meg: „Európa épül. E nagy kihívásnak — önmagának — csak úgy felelhet meg, ha számot vet történelmével, mely nélkül elárvult és

boldogtalan lenne." A számvetés tehertételeit és roppant nehézségeit jól érzékelteti Davies Normannak az *Oxford University Press* kiadásában tavaly megjelent másfél ezer oldalas Európa-története és a körülötte fellángoló vita. Mindjárt 1996 végén a *The New York Times* hasábjain Theodore Rabb, a princetoni egyetem kontinensünkkel is sokat foglalkozó történésze nagyobb esszéiben vázolta az új igényeket és a roppant feladatokat. Eszerint az Európa történetét írók defenzívában vannak, mert nemcsak több mint két tucat nyelven írt történelemmel, ezzel a tudományterületünkön a legnagyobb hegygyel kell szembenéznük — „de még azt is el kell túrnunk, hogy valamiféle halott professzorok társasága legyünk, ám éppen Norman Davies Európa-történetét a vitalitás bizonyosságaként kell fogadnunk”. Különösen azért, mert a szerző olyan terület — Közép- és Kelet-Európa — szakértője, amely ilyen áttekintésekben, vagyis az Európa-történetekben ritkán kerül előtérbe. A londoni egyetem professzora ugyanis 1989-ben Lengyelország történetéről kiadott, *Európa szíve* című, nagy sikerű áttekintése után Európa történetének összefoglalásába már szervesen beépítette a lengyel történelmet.

Vajon Magyarország történelme mennyiben és hogyan kerül be a jövő európai tudatába? Biztos válasz ma nincs. De vannak prognózisok. Írásom célja nem lehet több, mint hogy érzékeltesse: reális a veszély, hogy a magyar történelem kiesik, eltűnik az új évszázad Európájának történetéből. De az ellenkezőjére is van lehetőség.

Először szeretném röviden vázolni a problémát. Majd példákkal ismertetem, hogy mit ér a magyar történelem, ha európai — vagyis egyfajta diagnózist adok. Végül néhány konklúziót vonok le az együttgondolkodás reményében.

A jövő Európájának múltjáról évtizedünkben megjelent művek számunkra két szempontból érdemelnek különös figyelmet. Egyrészt Magyarországról nagyon kevés szó esik bennük. Lényegében nem vagyunk jelen, vagy *nem jól* vagyunk jelen ezekben az Európa-történetekben. Ugyanakkor valamennyi új összefoglalásra jellemző, hogy Európa történetét nem az egyes országok egymás mellett futó históriájának tekinti, hanem új fogalmi készlettel a kontinens történetének esszenciális többletét kívánja megragadni. Ez a korábbiaknál más, gazdagabb Európa-fogalom tág keretet kínál más nemzetekkel együtt a magyar történelem számára is.

Európa mindig is többet jelentett, mint földrajzi területet. Lényegét a történelem évszázadaiban különbözően fogalmazták meg. A középkorban tűnik fel az „európai” fogalom használata, ekkor indul évszázados útjára az Universitas Christiana képzete, s a földrész hivatásaként megjelölt program, a dialógus, a stabilitás és a béke. Majd a kora újkor változásai idején, a 15. században a neoplatonista filozófus, Marsilio Ficino úgy fogalmazott, hogy „Európa addig tart, ameddig a reneszánsz ér”, s ezzel az „Európa”-képzet a megújulás készségével gazdagodott. A vesztfáliai béke a hatalmi egyensúly jegyében fogalmazta meg a nyugalom, a gyarapodás stratégiáját, a háborúk pusztításai után a túlélés feltételét. Montesquieu szerint: Európa lényegét a változatosság fejezi ki és az, hogy nem tűri a nagy birodalmakat.

Az 1990-es években megjelent Európa-történetek fogalmi készletére jellemző, hogy Európa kialakulásának esélyeit és nehézségeit kívánja megragadni. A virtuális jövő múltbeli építőköveit. Európát az egységet és a sokféleséget ötvöző, kulturális örökségnek tekintik. Az újabb gondolatmenetekre jellemző, hogy igyekeznek „lesegíteni” Európát a régi-új talapzatról, miszerint Európa valami közelebbről meg nem határozott, 20. századi „nyugati civilizáció”-val lenne azonos. Kreativitásának, alkotóképességének forrását, egész területét egységben tekintve, múltbeli kultúrájában látják. A kultúra fogalmát teljes dimenziójában fogva fel. A kontinens népeinek régi konfliktusait kívánják jobban, teljesebben feltárni és megérteni, hogy lássák ezekkel szemben az egységtörekvések működését, a belső viszályokat kezelni és feloldani képes készségeket, s többek között például megismerjék a társadalom együttélési szokásait a természettel és a katasztrófákat túlélő megoldásokat...

Duroselle idézett, szép kiállítású könyvének koncepciója szerint az európai egység jövője Európa önazonosságában, az európaiság múltjában rejlik. Az európaiság fogalma pozitív értékek együttese. Ezek: a kereszténység, az államalkotás, a humanizmus, a reneszánsz, a reformáció, védelem az oszmán expanzióval szemben, a vallási tolerancia, az iskolázás, az irodalom, művészet, tudomány, polgárosulás, a nemzeti eszme, a tájékoztatás, a liberalizmus, a demokrácia, a környezetvédelem. Ezek mentették át az európaiságot a romboló erők ellenében, a barbárság, a militarizmus, a nacionalizmus, a fasiszmus, a háborúk, a kirekesztések s a zsarnoki rendszerek pusztításaival szemben. Méltán kérdezzük, hogy ebben a koncepcióban, a brüsszeli bizottság támogatásával a világnyelveken és több kisebb nyelven, sőt 1990 óta több kiadásban is megjelent Európa-történetben vajon hogyan van jelen a magyar história.

Bemutatásunk ugyan majdnem lebilincselő: „Ez a csodálatos nép — nevez meg minket, a honfoglalást és az államalapítást az *Európa ostrom alatt* fejezetben *A szlávok* cím alatt ismertető néhány sor, majd így folytatja — 900 és 950 között csaknem egész Közép-Európát rémületben tartotta kalandozó hadjárataival.” A következő elismerő szó 1989: a magyarok törték át szimbolikus értelemben az Európát megosztó falat. Ami a közbeeső ezer évben történt Európában, abból Magyarország kimaradt. A hosszú évszázadok alatt a magyarság legfeljebb elmosódó árnyék a statiszták között, vagy említést sem kap, s évszázadokra kiesik, eltűnik Európa történetéből.

Ide nem jutott el a humanizmus, a reneszánsz, a rendi államszervezet, a felvilágosodás. Hiába keressük a szerzetesrendeket, az írásbeliséget vagy Mátyás király udvarát. Nincs diplomáciánk és nincsenek békekötéseink. És nem volt a múltban iskolarendszerünk sem. Az európaiság értékrendjében kiemelt hangsúlyt kap az oszmánok ellen vívott harc, és elismerésre méltó áttekintést a keresztény országok összefogását sürgető nemzetközi irodalom. Az *Európa a török veszéllyel szemben* című fejezetben érvek sokasága olvasható spanyol, francia, itáliai és német szerzők tollából, miszerint az oszmán világ expanziójával „Európa

sorsa forgott kockán". Találóan emelte ki a szerző *Enea Silvio Piccolomini*, a későbbi *II. Pius pápa* szavait: a törökök azzal, hogy elfoglalták Konstantinápolyt „Európában voltak, vagyis a mi hazánkban, saját házukban, a mi földünkön”. Nyugat fiai mind megfogalmazták a török veszélyt, követelték, hogy fogjanak fegyvert az oszmánok ellen. A magyarokról nincs szó, ha az olvasónak mégis eszébe jutna, hogy vajon mit csinált ez a „csodálatos” és harciasnak bemutatott nép, akkor megállapíthatja, hogy legfeljebb mint néma levente lehetett jelen. Ha egyáltalán még létezett, mert a másfél évszázados török háborúról a szép kötetben ennyi olvasható: „A Habsburgok ádáz harcot folytattak a török ellen a Duna és a Száva mentén.”

Nem járunk jobban a *Vallások Nyugat- és Közép-Európában* című fejezetben sem. Kálvin hitvallását „demokratikus és szociális törekvésnek” jellemzi a szerző, s kiemeli, hogy „nem ítélte el a kapitalizmust sem... és Skóciában, Hollandiában, Csehországban, Magyarországon és Lengyelországban lett a legnépszerűbb”. Indokoltan állapítja meg, hogy a reformáció nem írható le reálsan a vallásharcok nélkül, és az európaiság legszebb teljesítményei közé tartozik, hogy a szélsőséges ellenségeskedésekkel szembeszállva kikísérletezte a különböző egyházak együttélési technikáit, és kivívta a lelkiismereti szabadságot. Közöl minden vallási megkülönböztetést eltörlő törvényt, a lengyel és a potsdami edictumokat is, bezárólag az 1787. évi francia türelmi rendelettel, s ez — mint írja — „lényeges haladást” hozott. Hiába keressük azonban az Erdélyi Fejedelemséget, a szabad vallásgyakorlatot és a lelkiismereti szabadságot 1568-ban Európában elsőként törvénybe iktató tordai országgyűlést. S nincs mit csodálkoznunk, hogy a vallások egyenjóságát biztosító 1705. évi szécsényi országgyűlési törvény sem kapott említést.

Az *Európa, a romantika és a nemzetek (1815–1870)* című fejezetből hiányzik a magyar reformkor, a magyar politikai elit harca. Nem találom Széchenyit, az Akadémia, a jobbagyságot — bármely nyelven beszélt, és bármely nemzetiségű volt — felszabadító és tulajdonhoz juttató országgyűlést. A *nacionalizmus a forradalom hidrája* című fejezetben kap *Magyarország* külön címszót, s itt csupán arról van szó, hogy ebben az országban milyen nagy volt a nacionalizmus, Vörösmarty Mihály — az egyetlen név szerint megemlített magyar költő — is ezt táplálta. „Magyarországon a nacionalizmust elsősorban a nemesség képviselte, mely a Habsburg-házban ellenséget látott, és minden erővel azon volt, hogy visszaállítsa »Szent István királyságát«. A költő Vörösmarty Mihály 1825-ben megjelent epója is táplálta ezt a nemzeti érzést. A nacionalizmus az oly vezető politikusok tevékenysége nyomán, mint Eötvös József és Deák Ferenc mérsékeltebb, de az ügyvéd Kossuth Lajosén erőszakos formát öltött, igazi háborúra került sor.” Nem kell részleteznem, mi minden hiányzik. Elsikkadt a sajtószabadság, a népképviselői kormány, a polgári átalakulás, az európaiság minden értéke.

Hazánk „terra incognita”

Mivel kirekesztődtünk Európa történetéből, nálunk sok minden rossz sem volt. Nem volt pestis, éhség, szegénység, háborús nyomorúság, nem voltak vérpadok, nem volt alkoholizmus, és nem rendezhettünk boszorkánypereket. Csakhogy nem részesültünk az asztal örömeiben sem. Ez talán a legkülönösebb. Az *Európa Születése* sorozat egyik különösen érdekes kötete, a neves középkorkutató, Massimo Montanari bolognai professzor remek, tartalmas műve. Az európai táplálkozás kultúrtörténete 1993-ban jelent meg, és sikere joggal járta be a világot. Mindent megtudunk Európa konyhájáról. Mit, mikor, mennyit és hogyan ettek. Milyen társadalmi változások rejlenek az egész, a szerző által áttekintett Európa húsfogyasztása mögött, és hogyan határozta meg a kereskedelem, a fűszerek behozatala az étkezési szokások változásait. Európa asztalánál azonban e szerint a fontos könyv szerint a szó szoros értelmében nem volt helyünk sohasem. A hatalmas szakirodalomban nincs érdemi magyar szerző. Nyoma sincs a nagy múltú és újabb étkezéstörténeti, bortermelési hazai kutatások eredményeinek.

Montanari igazi ínycenc módjára idézi a forrásokat. Bizonyára méltányolta volna mondjuk Széchy Mária ebédmeghívó levelét: „Utálom a jó ízű falatokat, sok különb-különb féle galóczát, pisztrángot, halat és ahoz járandó szép császár fogoly húsos madarak ételét Kegyelmed nélkül költeni.” Különösen szép és kidolgozott fejezete Montanari kötetének a kenyér. Az olvasók megismerhetik, hogy mennyi kenyeret fogyasztottak naponta Genfben, az itáliai városokban és a francia vidéken. Hogyan változott a búza minősége a 16–17. században. Városaink, tájaink nevét azonban hiába keressük. Ennek ellenére Magyarországon is kellett hogy egyenek és igyanak ezer éven át az emberek, és erre a kötet tavaly megjelent magyar fordítását támogatók között a Gundel étterem neve is figyelmeztet. És a címlapon a Krúdy-filmből egy jelenet: Latinovits Zoltán a kisvendéglő terített asztala előtt.

Az európaiság történetében nagy hangsúlyt kapott a *kultúra*, mégpedig úgy, mint a jövő záloga, a különböző vallások, nemzetek kultúrájának együttélése, összessége, mint páratlan európai jelenség. Magyarország azonban ebben a tekintetben is *terra incognita*. Művészetünket Duroselle kötetében először és utoljára a honfoglaló magyarok tarsolylemeze reprezentálja. Az egyetemek hosszú sorában említést kapunk, mint Budapesten, Davies Normannál mint „Pesten azaz Tyrnauban” 1635-ben, tehát még a török hatalom alatt felállított universitással. A felvilágosodás térképén Magyarország helye üres. Csupán a fertődi kastély képe tudósít a korról, „a magyar Versailles”, mivel ott „Haydn három évtizeden át volt karmester”. Irodalmunknak és tudományunknak Duroselle kötetében nincs nyoma. Davies Norman viszont elismerő szavakkal emlékezik meg a „román származású” Mátyás könyvtáráról, hangsúlyozva, hogy a firenzei Medici-könyvtárral vetekedő Corvinát „az írástudatlan magyar nemesek” hagyták szét-szóródni, mivel a művelt Corvin János helyett Jagellót választottak királynak.

Végül néhány szó az új Európa-történetek talán legérthetlenebb — szívesen mondanám, különösen fájdalmas — hiányáról. A zenét mindkét kötet az európaiság legszebb jelenségének írja le. A *zene Európája* címmel Duroselle elmondja, hogy a hangszereket, a zenei formák sokféleségét az európaiak nyújtották az emberiségnek. Méltán lehet európaiságunk nemzeti büszkesége *Bartók Béla*. Zenéje a BBC adásaiban és szerte a világon rendszeresen hallható. Duroselle kötetéből azonban még a neve is hiányzik. Davies Norman sem említi. Magyarországot sem az *opera történetét* összefoglaló, külön kiemelt keretben.

Duroselle professzor a 20. század szakértője avatottan vette számba az első világháborút lezáró béke, ahogy írja a „látszat”, a „bosszú békéjé”-nek következményeit: az új gyűlöletek viharvetését, „Közép- és Kelet-Európában éhínség, nyomor és káosz, a sok utódállam balkanizálta Közép-Európát. [...] Ausztria–Magyarország felbomlása szétrombolta az európai egyensúlyt. Túlhajtott nemzetiségi elvek, erős nemzeti kisebbségek miatt Európa lóporos hordóhoz lett hasonlatos.” A közép- és kelet-európai országok kiszolgáltatottak lettek, kegyetlenül kifosztották őket, és „csatlós szerepük” különböző módokon jutott kifejezésre. De nem vesz róla tudomást, hogy nemcsak Nyugaton, hanem itt is voltak civilek és egyháziak, írók, költők, értelmiségiek, akik harcoltak a romlás ellen.

Szeretném, ha mindezt annak értené az olvasó, aminek szántam. A legnagyobb tiszteletadásnak az új Európa-történetek szerzői teljesítményével szemben, megbántódás, sértődöttség és panasz nélkül. Csupán hűvös diagnózist próbáltam adni történelmünk nemzetközi jelenlétéről. Nem a szakkonferenciák világában, hanem az összefoglaló művekben. Mégpedig elsőrangú szakemberek által, neves nemzetközi szakértők közreműködésével készült, színvonalas munkákban. A mérleg vázlatos, de elég lesújtó. Keveset tudnak rólunk, azt is tévesen és rosszul.

Múltunk és jövőnk Európában

Mindebből két kérdés következik. Mi történelmünk kedvezőtlen jelenlétének az oka és melyek a kilátásaink?

Nincs egytényezős történelem. Az okokról szólva az első kérdés, hogy mennyire állja ki történelmünk az így értelmezett európaiság próbáját? Beleértve a kreativitást is. Mellőzve minden öndicséretet és hízalgést.

Térségünk országai önmagukat, helyüket Európában fogalmazták meg az én szűkebb szakterületemnek számító kora újkorban, a legnehezebb időkben is. A dubrovnikai 16. századi költő szerint: „Európa a mi kedves házunk.” *Comenius*, aki méltán érdemelte ki az Európa tanítómestere címet, s Davies Norman külön keretben emelte ki, azt írta — történetesen éppen sárospataki évei alatt —, hogy az európai béke feltétele a népek egymás közötti szóértése és műveltsége.

Bethlen János fejedelmi kancellár szerint: „Erdély Európának abban a részében fekszik, amelynek biztonsága szorosan összefügg a többi Európa biztonságával.” Mikes Kelemen Rodostóban helyzetünket így határozza meg: „Az is való, hogy Európának éppen a szélén vagyunk.”

Nincs itt rá lehetőség, hogy társadalomtudományaink jelentős eredményeit ismertessem. Elnézést kell kérnem azoktól a történészekről, akik a magyar történelem, a magyar nép európai beágyazottságának számos összefüggését tarták már fel az utóbbi időben. Sőt kimutatták azt, ami az új Európa-történetek íróit különösen érdekli: hogyan működik az együttélés a kultúrák találkozásának területén, miként történik a művelődési folyamatokban, történetiszemléletekben a nemzeti identitások megőrzése. Ismertebb, mint hogy szólni kellene róla, hogy a harcok dúlta ország milyen gyorsan befogadta a gótikát, a reneszánszt, a reformációt, a katolikus reformot, kialakította az anyanyelvi műveltséget, kiépítette iskola-rendszerét. Otthont adott menekülteknek és külföldi mestereknek, beépült a nemzetközi gazdaságba, kereskedelmi mérlege pozitív volt. Amint a 16. század közepén Oláh Miklós, Erasmus barátja kifejtette: Magyarország látta el hússal a német és az észak-itáliai városokat. Az oszmán és Habsburg világbirodalmak ütközőterületévé lett ország új értékeivel tudta gyarapítani a sokoldalúbbá lett Európát. Majd a többhatalmi pólusú kontinensen lehetőségeihez képest építette ki kulturális, tudományos és diplomáciai kapcsolatait. Sőt, nemcsak magyar történészek állapították meg, hogy esetenként a fejlemények meghatározói között is jelen volt. Az pedig tény — és most hosszú seregszemle következhetne —, hogy sok mindent tett hozzá kreatívan ahhoz, amit Duroselle az „európaiság” fogalmán ért.

Kérdések sokaságát tehetnénk fel. Miért esett ki az emlékezetből, hogy V. Károly császár II. Lajos királyt a kereszténység hőisének mondta? Miért felejtették el legalább a barcelonai világkiállítás alkalmával megemlíteni, hogy a híres váradi béke (1538) alappéldányát Toledóban írták alá? Hogy 1566 nyarán, amikor Szulejmán ostrom alá vette Szigetvárt, a vár védőinek neveivel mondtak közös imát a nyugati világ templomaiban? Másfél évszázadon át Róma, London, Párizs, Brüsszel terein a magyarok tetteivel együtt morvák, csehek, horvátok és más, itt élő népek harcait is hírlevelek, képesújságok röpítették világgá másfél évszázadon át. Miért esett ki az európaiság történetéből az, hogy gróf Zrínyi Miklós horvát bánról 1664-ben — amikor a rajnai szövetséggel összefogást szervezett az oszmánok ellen — Londonban (angolul) megjelent életrajzában ez olvasható: ő az, „akire a Gondviselés Európa sorsát bízta”, az ő „sikerén vagy kudarcán áll vagy bukik a nyugati világ”? A 16–17. század fordulóján Giovanni Botero, Bodin kortársa, Montesquieu előfutára Világtörténetében arányaiban többet ír a Magyar Királyságról és az Erdélyi Fejedelemségről, mint a mai művek. Míg most Bethlen Gábor fejedelem nevét sem említik meg, úgy sem, mint a harmincéves háború résztvevőjét, vagy a hágai szövetség tagját. Az 1630-as kiadás nemcsak azt írja meg, hogy Gyulafehérvárott az ország javára akadémiát-főiskolát létesített, hanem közli: Váradon, Kolozsvárott és a német egyetemeken számszerűen hány

ösztöndíjas diákokat taníttatott. A 17. század beszélő, szegélyképes térképein még Európa legfontosabb népei között ott van a magyar is.

Ha arról kellene szólnom, hogy Magyarország népeivel hogyan vett részt azoknak az értékeknek a kialakításában — de azt is mondhatnám kigyötrődésében —, amelyekben a jövőért felelősséget érzők Európa önazonosságát keresik, akkor szólnom kellene a községi, városi, mezővárosi önkormányzatokról, arról hogy kis falvakban is elfordult, hogy három-négy felekezet temploma állt, hogy az egykori pénzügyi fegyelem forrásai nagyrészt még ma is beporosodva várják a feltárást és még sok egyébről. Montanari is több példát hoz a kora újkori Európa egyik legnagyobb gondjáról. A városokat és az országutakat elárasztották a szegények, s Európának — mivel a középkori rendszer már elégtelennek bizonyult — új módszereket kellett kialakítania a szegénység kezelésére, és az egyházak, államok, közösségek különböző megoldásokat kerestek. Az egyik módozatot, a nincsteleneket bűnözőknek tekintő, városokból őket elűző eljárásokat *Fernand Braudel* „polgári kegyetlenségnek” nevezte. A másik út hosszú és keserves, a mentalitás átalakítása, a szegényügy intézményeinek megteremtése. Az egyik ilyen megoldást először a 16–17. század fordulóján *Hollandia* találta meg. A három részre szakadt Magyarországon is sokféle próbálkozás történt. Az egyik *Dobó Ferenc*, a híres várkapitány fiának 1606-ban a sárospataki szegényházat, ispotályt tőkésített alapítvánnyal működtető megoldása. A bevezetésben is idézett Theodore Rabb nagy sikerű könyvének alapelve: a kora újkori Európa küzdelme a stabilitásért az európai hatalmi egyensúly, a jó béke megteremtése körül forgott. Ebben a kérdéskörben is kiderül, hogy Európa története csonkul, ha nem tudnak *Zrínyi Miklós* konföderációs terveiről, a különböző reformokról, Rákóczinak és kormányzókörének az európai hatalmi egyensúly megteremtését is szolgáló próbálkozásairól. Tudjuk jól, hogy a „kereszténység védőbástyája” eszme más országok önmeghatározásának is fontos megfogalmazása volt, tehát e tekintetben sem voltunk magányos hősök — testvéreink vannak. De az már különös, hogy a török kiűzése után II. Rákóczi Ferenc tollán kiformalódik a „Magyarország Európa védőbástyája” gondolat. Nem minden előzmény nélkül, és ekkor ez nem jelentett többet, mint hogy az ország stabilizáló tényező lehet a térségben. A határaink közé zárkozó történetírás sokáig úgy vélte, hogy a *Querela Hungariae* magyar sajátosság, mondhatnám kiváltság. Ma már nyilvánvaló, hogy általános nemzetközi gondatforma, a kora újkorban minden országnak, minden városnak, sőt magának Európának is van panaszja. S mi ebben is a nemzetközi körusba kapcsolódunk, hallattuk sajátos hangunkat. A környezet történetéről tények sokasága tudósít. A katasztrófák és a természetvédelem múltbeli tényei nélkül megint csak az európaiságból hiányzik valami a teljességhez, ha nem tudják, hogy például a középkori Duna menti fokos vízgazdálkodási rendszer más víz melletti népek megoldásaival rokon változat. Megkezdjük összegyűjteni az itt járt külföldiek tájélményeit a régi évszázadokban, és öndicséretnek hatna, ha most idézgetni

kezdenénk belőlük. De van sok figyelmeztető felismerés is környezetünk múltbeli évszázadairól. Az a tény, hogy *Bél Mátyás* egészen korán jelezte a Kárpát-medence ökológiai sérülékenységét, nagy figyelemre tarthat számot az európai-ság történetét vizsgálók körében.

Nyugat- és Közép-Európa végvidékeinek közös történelmében a nehézségek, válságok is az egység és az egymásra utaltság emlékei. A nyugati egyetemek szét-sugárzó hatása, a kultúra áramlatai egyaránt a századunkban elválasztott régiók közös történelmét őrizték. Az újkor hajnalán a „Főnix” Petrarca és Zrínyi sorai-ban, Raguzában, Londonban, Erdélyben és a katalánok között egyaránt az újjá-születés jelentését hordozta.

Történelmünk *egyetemes beágyazottsága* sokszor bizonyított valóság. Az új Európa történetírói aligha tölték volna félre a magyar műveket. Ha eljutottak volna azok hozzájuk. Hiszen például *Duroselle* könyvének gondolati tengelye az, hogy Európa egységét a különböző népek, országok, nemzeti kultúrák sajátos-ságaiban megmutatkozó közös értékrend alkotja.

Nehezen érthető, hogy a magyar történettudománynak régen volt, ma pedig nincs világnyelven megjelenő folyóirata. Hogy könyvtárainkban az utóbbi évek-ben egyre kevésbé jutnak el a külföldön megjelent művek. Hogy pénzhiány miatt nem jelenthetnek meg magyar művek más nyelven, hogy könyvkiadásunk és könyvterjesztésünk tehetetlen. (Lásd az angol *Erdély népei* album kiadásának sorsa 1980–1989, 1990.) Mindez nem ad felmentést rá, hogy ha történelmünk kiesik Európából. A nemzeti történelem egyetemes fogalomkincse további elmé-leti tisztázásra vár. Társadalmunk történelmi érzékenysége több figyelmet és gondot érdemel. Tudomásul kellene vennünk, hogy szomszédaink frissebben és nagyobb gonddal törődnek történelmük nemzetközi jelenlétével, hiszen tudják jól, hogy ez szerves része az ország megítélésének, európai arculatának. Szá-munkra viszont ebből további nehézségek következnek.

Mindemellett egyre gyakrabban halljuk, hogy Európa helyzete törékeny, európai-sága veszélybe került. Ahogy az egységének építőköveit múltjában kereső Európa-történetben gondolkozók megfogalmazzák: a világ gyors változásai és problémái egyaránt hozzájárulnak, hogy Európa elvesztheti régi lényegét. Karakterisztikus jegyeit új szemléleti irányok értelmezik át. Nagyon jellemző közvetlen szomszédunkból, Ausztriából *Erhard Busek* megállapítása: „Túl könnyen és gyorsan találunk ki olyan szlogeneket, amelyek azt a látszatot keltik, mintha egy adott prob-lémát már megoldottunk volna. Az egyik ilyen, Európára vonatkozó szlogen úgy hangzik, hogy »sokféleség az egységben«. A valóságban azt állapíthatjuk meg, hogy bár ez a sokféleség valóban adott, a különböző részek azonban nem ismerik elég jól egymást, és még előttük van az a szellemi folyamat, amelyben ezt a sokfé-leséget megélhetnénk, felvállalhatnánk, és így valóban egységként foghatnánk fel.” Növekvőben van az érdeklődés az egzotikumok, a távoli kultúrák iránt, s ez rendben is lenne, de tudomásul kell vennünk, hogy Magyarország ebben a „múlt nélküli” mivoltában nemigen lesz érdekes.

Nyilvánvaló, hogy Európa önazonossága századunk háborúival leszakított térségei nélkül csonka, az európaiság múltja ezek nélkül az országok története nélkül egyoldalú és torz marad.

Történelmünk deficitjeit és várandóságait, történetírásunk tartozásait és lehetőségeit vázoltam. Visszatekintve majd Európa új évezredéből a múltra, Magyarország vagy jelen lesz ebben a múltban, vagy nem. Vagy olvashatnak róla tárgyszerűen a jövő generációk történelemkönyveikben, vagy nem lesz több, mint pusztta név földrészünk országai között. Esetleg mint egzotikum vagy a történelem pusztító erőit kiszolgáló és annak kiszolgáltatót nép kap némi figyelmet. Vagy eltűnik majd teljesen, mint egy autószerződés nyomvonalába esett egykori erdő. S beteljesednek Babits szavai: „ha meghalunk lelkünk velünk hal meg, és a kutya sem ugat, a varjú sem károg utánunk”.

Viszont van arra is esély, hogy Magyarországot a múltjából most építkező Európa alkotói között tartsák számon. Csak meg kellene érteni az Akadémia egykori titkárának, Szalay Lászlónak a kijelentését: „A tudomány Magyarországon életkérdés”. S ha mégsem, akkor abban bízhatunk, amiben a kevesek sorában is elsők között voltunk mindig, a túlélő képességünkben. Ottlik Géza Iskola a határon című művében 1966-ban megjelent, és azonnal szinte minden világnyelvre lefordított szavait idézhetjük: „A mohácsi csata négyszázadik évfordulója közeledett éppen, dehát aki a győzelmét ünnepelhette volna itt most, a hatalmas ottomán világbirodalom, már nem volt meg. A tatároknak is nyomuk veszett, sőt időközben szinte szemünk láttára a szívós Habsburg-császárságnak is. Megszoktuk hát, hogy egyedül ünnepelhessük vesztett nagy csatáinkat, melyeket túlélünk...”

Idézett művek

Ladislav Baron Hengelmüller: *Hungary's Fight for National Existence or the History of the Great Uprising Led by Francis Rakoczi II. 1703–1711*. London, 1913.

Jean-Baptiste Duroselle: *L'Europe Histoire de ses peuples*. Une initiative européenne de Frédéric Delouche. Conseillers scientifiques: Juan Antonio Sanchez Gracia Sanco, Sergio Romano, Keith Robbins, Karl Dietrich Erdmann. Perrin, 1990. (*Európa népeinek története*. Előszó: Habsburg Ottó. Ford.: Adamik Lajos, Zalán Péter. Bp., 1996, Officina Nova.)

Norman Davies: *Europe, a History*. 1996, Oxford University Press.

Theodore K. Rabb: *Europe a History by Norman Davies*. *The New York Times*, december 1. 1996, Sunday, Late Edition.

Theodore K. Rabb: *The Struggle for Stability in Early Modern Europe*. 1975, Oxford University Press.

Norman Davies: *Heart of Europe*. Oxford, 1984.

Massimo Montanari: *La fame e l'abbondanza. Storia dell'alimentazione in Europa*. Róma, 1993. (*Éhség és bőség. A táplálkozás európai kultúrtörténete*. Ford.: Kövendy Katalin.) Bp., 1996, Atlantisz Könyvkiadó.

Erhard Busek–Emil Brix: *Projekt Mitteleuropa*. Bécs, 1986.

Erhard Busek: *Az elképzelt Közép-Európa*. Tanulmányok. Bp., 1992, Századvég Kiadó.

Robert Schuman: *Pour l'Europe*. Geneve, 1990. (*Európáért*. Ford.: Tóth Éva. Pannónia Könyvek, 1991.)

Az 1956-os forradalom szerepe a magyarságkép változásában

Amikor a magyarságképről és annak változásáról beszélünk külföldi vonatkozásban, ajánlatos tisztázni, hogy *kinek a magyarságképéről van szó*: a kormányzati tényezőkről vagy a közvéleményéről, netán a sajtóról. Ezek természetesen eltérhetnek, és időnként el is térnek egymástól. Az 1956-os forradalmi Magyarország, majd a szovjet erőkkal levert nemzet magatartásának és helyzetének megítélésében is megfigyelhetők nem is lényegtelen különbségek a korabeli külföldi közvélemény és ugyanazon országok hivatalos szerveinek főként intern (bizalmas) felfogása között. Mindamellett 1956–57-ben és a következő években alapjában véve ritkaságszámba menő összhang uralkodott a kormányzati megnyilatkozások, a közvélemény-formáló sajtó és a közfelfogás túlnyomó része között. Az itt következő vázlatos áttekintést éppen ezért nem korlátozom az egyik vagy a másik véleményre, hanem egymás mellett idézem és vizsgálom a kormányfőriak nyilatkozatait, a diplomaták jelentéseit, a publicisták elemzéseit és — amennyiben megőrződtek — az „utca emberének” megnyilatkozásait.

Egy további előzetes megjegyzés arra vonatkozik, hogy amikor a „külföld” magyarságképét próbáljuk vizsgálni, természetesen elsősorban a Nyugatról van szó, de kísérlet történik a szovjet tömb országaiban élő vagy módosuló kép rögzítésére is.

Ha néhány sorban kellene összefoglalni a címben szereplő témát, legszívesebben *Timothy Garton Asht*, Oxford kiváló Kelet-Európa-szakértőjét idézném, aki 1996 végén a *The New York Review of Books*-ban közölt szép cikkében a következőket írta: „Orwell egy ízben megjegyezte, hogy minden forradalom kudarc, ám nem mind ugyanaz a kudarc. A következmények más-más időben eltérőnek tűnnek, némelyik pedig csupán évtizedek múltán jelentkezik. 1956-ot egy vereség diadalaként jellemezni, miként a magyar értelmiségi *Molnár Miklós* tette 1968-ban megjelent könyvében, nem csupán romantikus hiperbola vagy ábrándozás. A talán legegyszerűbb és legközvetlenebb következmény azonnal érzékelhető volt, és tartósnak is bizonyult. Világszerte szimpátia ébredt Magyarországra iránt olyan emberekben, akik korábban a létezéséről is alig vettek tudomást, vagy pedig meglehetősen negatív képet őriztek róla, mint a kisebbségek elnyomójáról 1914 előtt, illetve mint Németország szövetségeséről a két világháborúban. Az alap-

vetően pozitív megítélés, mely a nem létező, illetve az elmarasztaló helyébe lépett, azóta sem rendült meg, és valós nemzeti kincset — illetve, az 1990-es évek szóhasználatával, inkább vagyont [asset] — jelent most, amikor az ország EU- és NATO-csatlakozásra törekszik.”

Magyarország 1945 után

Timothy Garton Ash e néhány tömör mondata pontosan jellemzi a folyamat távoli kiindulópontját és irányát, nem árt azonban közelebről is megvizsgálni, miként alakult s változott-e a háború és az 1947-ben aláírt magyar békeszerződés utáni években a *nyugati nagyhatalmak* véleménye Magyarországról. Úgy tűnik, hogy az ország ottani hírét és hitelét rontó korábbi elemekhez ez időben újabb elkedvetlenítő tények vagy látszatok járultak. A rövid életű koalíciós demokrácia s annak legtöbb vezető, nem kommunista politikusa nem keltett nagy benyomást. A nyugati vezetők és diplomaták vagy túlságosan engedékenynek tartották őket szovjet és kommunista irányban, vagy — ellenkezőleg — túl kevésé reálpolitikusnak. A *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században* címet viselő bloomingtoni konferencián *Borhi László* is ilyen végkövetkeztetésre jutott: „Magyarország ellenséges ország volt, és bár Amerika szimpatizált vele, nehéz lett volna nyíltan kiállni mellette egy volt szövetséggel szemben. Ráadásul a magyar vezetőkről sem alakult ki különösen jó vélemény. A magyar politikai elit, kis kivétellel, alig tett valamit az amerikai támogatás elnyerésére.”

Nem különbözött ettől lényegesen a brit magatartás sem — legalábbis a sztálini politika által meghatározott, kemény hidegháborús időszakban. 1953–54-ben, azaz *Sztálin* halála és *Nagy Imre* első kormányalakítása után is csak igen lassan és csekély mértékben módosult, amint ezt *H. Haraszi Éva* a brit követjelentések alapján a *Világtörténet* egyik számában kimutatta. Nagy Imre újszerű hangütésében és reformjaiban a nyugati hatalmak, sőt a sajtó s ennek nyomán a közvélemény is csak késve (Nagy Imre 1955. évi bukása után) és vonakodva ismerte fel a taktikainál jelentősebb, azaz tartalmi változást. *Békés Csaba* az 1956-os Intézet *Évkönyvében* a 1955. évi genfi csúcstalálkozó utáni hónapokra teszi azt a brit törekvést, hogy kissé módosítsanak a kelet-európai országokhoz, köztük a Magyarországhoz való merev viszonyon. Ebben tehát nem befolyásolta őket az a körülmény, hogy időközben *Rákosi Máttyás* jórészt visszaállította az országot a sztálini vágányra.

A Sztálin halálát követő feszült hónapokban sajátos módon a világ egyetlen pontján fogalmazódott meg pregnánsan a magyarság nemzeti karakteréről alkotott vélemény: a *moszkvai Kremlben*. Sztálin örökösei 1953 kora nyarán két „csatlós” országban, az NDK-ban és Magyarországon tartottak robbanástól, ezek

vezetőit rendelték magukhoz, intették józan mérsékletre, s ekkor mondta Hrus-csov Rákosinak: ha így folytatják, a magyar nép vasvillával fogja elkergetni magukat! A szovjet vezetők helyesen mérték fel, hogy a birodalomban a magyaroknak van a legkevesebb vesztenivalójuk, s az itteni pártvezetés az, amely a legkevésbé tudta elfogadtatni a maga hatalmát a társadalommal.

Három évvel később, 1956 nyarán, a viharos írószövetségi taggyűlések és a Petőfi-köri viták idején a nemzetközi sajtó érzékenyebb része már kezdett felfigyelni a magyarországi mozgásokra. De a nagy lapok még igen óvatosak voltak. A *Hungarian Quartely* 1996-ban két folytatásban jelentette meg *Simon Bourgin* amerikai újságíró 1956 májusa és augusztusa között készített budapesti riportjait, amelyeket a *Time* magazin nem volt hajlandó közölni. Bizonyára nem hitték el neki, hogy az ország az intellektuális lázadás állapotában van, s a változás igénye olyan erős, hogy Rákosi után *Gerő Ernő* is távozni lesz kénytelen, hogy Nagy Imrének vagy legalábbis *Kádár János*nak adja át a helyét. A helyzet reális megítélésében természetesen könnyebb dolga volt néhány olyan jól informált magyar emigránsnak, mint a Párizsban élő s az AFP hírügynökségnél dolgozó *Fejtő Ferenc*nek, aki nyomban megértette, milyen jelentősége van annak, hogy létrejött — amint írta — „a magyar írók független köztársasága”.

A francia reagálás

1956 októberének és novemberének közvetlen nemzetközi („nyugati”) visszhangja oly hatalmas, olyan egyöntetű és olyannyira ismert, hogy feleslegesnek érzem a lelkes politikusi szózatok, a patetikus vezércikkek és az izgatott riportok sorát idézni. Kevésbé ismert viszont, de annál jellemzőbb e novemberi napok hangulatára s Magyarország akkori népszerűségére a szolidaritási nyilatkozatoknak az a tömege, amely a különböző országok tucatjaiban és a különféle szervezetek, intézmények százaiban megszületett. A párizsi *Combat* című lap 1956. november 9-i száma egyetlen oldalon több tucat olyan nyilatkozatot idéz, köztük a francia Akadémiáét, a frontharcos írók szövetségét, a belügyminisztérium munkatársaiét, a különböző szakszervezetekét, a veterán harcosok, az állampolgári jogok, a főszerkesztők szövetségét, a repülőtéri dolgozók szervezetét és így tovább. (A kommunista vezetésű CGT természetesen nem volt közöttük, de jellemző a közhangulat nyomására, hogy számos helyi és szakmai szervezete szembehelyezkedett a hatalmas szakszervezet vezetésével, és rövid szolidaritási sztrájkot hirdetett, vagy külön kommunikét adott ki.)

Franciaországnál maradván, amely a maga erős baloldali hagyományai és értelmisége révén különösen fogékonynak, sőt érintettnek mutatkozott a magyar drámában, érjük be itt néhány nagy szellemének különösen értékes megnyilatkozásával.

Bernard Michel, a Sorbonne tanára 1996 őszén a budapesti Francia Intézetben rendezett 1956-os konferenciára hozta el s ott olvasta fel azt a levelet, amelyet feleségéhez, akkor egy ifjúsági szervezet titkárához intézett 1956. november 23-án egy meghívásra Albert Camus. „Bevallom — írta —, az utóbbi időben már kezdek kétségbeesni a szabadság ügyét illetően. [...] De a magyar ifjúság s vele Spanyolország, Franciaország és valamennyi ország ifjúsága ma bebizonyítja, hogy semmi sincs veszve, és hogy soha senki le nem győzheti ezt a tiszta és hatalmas erőt, amely az embereket és a népeket arra készíti, hogy visszahódítsák becsületüket és ismét kiegyenesedve éljenek.” Pár hónappal később, március 15-i Wagram-termi beszédében azt mondta: „Ugyanaz lesz most számunkra Magyarország, ami húsz évvel ezelőtt Spanyolország volt...” A magyarok „királyi örökséget hagytak ránk, melyet majd ki kell érdemelnünk: a szabadságot, melyet nem választottak, hanem megszereztek, s egyetlen nap alatt visszaadtak nekünk”.

A kor másik nagy írója, François Mauriac, akkori naplójegyzeteiben gyakran foglalkozik Magyarországgal s az ellene — szerinte — Szuoznál elkövetett angol-francia árulással. Az 1956-os év végén a naplójegyzetek ezzel zárulnak: „A megtörhetetlen Magyarország megmutatja a világnak, hogy a történelem irányát a gyengébb akarata is megszabhatja, ha az erősebb embertelen. [...] A harang Magyarországon szól, persze, de kiért?”

Szerencsére volt szerző, aki megmagyarázhatta a franciáknak a magyar szabadságszeretet történeti hátterét. Fejtő Ferenc, aki könyvek és tanulmányok egész sorát írta a magyar forradalomról, már 1956 novemberében kimutatta az Esprit című folyóiratban, hogy a most megcsodált „magyar nemzeti jelleg” több mint ezer éve létezik, s olyan történelmi alakok képviselték, mint a lázadó Rákóczi fejedelem, Kossuth Lajos és Petőfi Sándor, Liszt Ferenc, Bartók Béla és Kodály Zoltán, Ady Endre és Jászi Oszkár.

1956 a szomszédságból

Szólni kell ezen a ponton Magyarország közvetlen szomszédairól is, akik — legalábbis a maguk módján és szemszögéből — ismerték ezt a történelmet. A szovjet blokk országainak kormányzata és sajtója természetesen készségesen visszhangozta a magyar „ellenforradalmi lázadás”-ról szóló propagandaszólamokat. Az egykori kisantant államokban — elsősorban Csehszlovákiában és Romániában — ezt még kiegészítették a magyar revansizmus feltámadásáról szóló rémtörténetekkel, amelyek a jelek szerint nem bizonyultak teljesen hatástalannak a közvéleményre. Ez utóbbira vonatkozólag természetesen nem rendelkezhetünk adatokkal, csupán egyes helyi megmozdulások (pl. a temesvári diákoké) jelzik a társadalom egy kisebb részének határozott rokonszenvét a felkelt magyar nemzet iránt.

Általános, sőt viharos rokonszenv jelentkezett ezzel szemben *Lengyelországban* és *Ausztriában*. A lengyel társadalom szemében a magyar magatartás megerősítette a két nemzet történelmi sorsközösségének és rokonságának régi érzetét és felfogását, s ezt még fokozta az enyhe büntudat amiatt, hogy a lengyel megújulási mozgalom nem ment el a forradalomig. A vérző szabadsághős Magyarország képe jelentős társadalmi szolidaritási és segélyakciókra serkentette a lengyeleket a viszonylagos szólásszabadság légkörében. A megszállás alól 1955-ben felszabadult Ausztria pedig kormányzati óvatossággal, de őszinte társadalmi szolidaritással, a menekültek nagylelkű megsegítésével fejezte ki megváltozott véleményét a múltban sokat szidott magyarokról.

1956 „Nyugaton”

A forradalom és annak eltiprása által keltett sokkhatás természetesen csak néhány hétig vagy hónapig tarthatott. Az igazi kérdés az, hogy a magyar népről a világban kialakított új kép mennyire bizonyult tartósnak, illetve átalakult-e vagy szétfoszlott és visszaadta helyét a réginek?

Az első évforduló mindenestre a nagy „történelmi” megállapítások ideje lett. De a már többször idézett Albert Camus *A magyarok vére* című írásában a magasztalás mellett immár a Nyugat politikai közönyét is ostorozta: „A legázolt, bilincsbe vert Magyarország többet tett a szabadságért és az igazságért, mint bármelyik nép a világon az elmúlt húsz esztendőben. Ahhoz, hogy ezt a történelmi leckét megértse a fülét betömő, szemét eltakaró nyugati társadalom, sok magyar vérnek kellett kiömlenie — s ez a vérfolyam most már alvad az emlékezetben.”

Kevésbé ismert, hogy ugyancsak az 1957. októberi első évfordulón J. F. Kennedy, ekkor még massachusettsi szenátor így beszélt: „1956. október 23. olyan nap, amely örökké élni fog a szabad emberek és szabad nemzetek emlékezetében. A bátorság, az öntudat és a diadal napja volt ez. Az emberiség egész történetében nem volt még nap, amely világosabban mutatta volna az emberek elfojthatatlan vágyát, hogy bármilyen kockázat és bármekkora áldozatok árán is — szabadokká legyenek.”

Az emigráns magyar diákmozgalomról szóló kitűnő könyvében Várallyai Gyula leírja, hogy „a világszerte szétszóródott magyar egyetemisták ennek az igen kedvező hatásnak a rivaldafényében kezdték vándorútjukat. Nyugati pályájukat, amit rögtön kezdeti sikerek koronáztak, a forradalom iránt tanúsított tisztelet kísérte mindenütt. Hősökként fogadták őket, de legalábbis a hősök testvéreiként, azok kiváltságos képviselőiként.”

Ez a fogadtatás, mutatis mutandis, valamilyen mértékben kijárt minden magyar menekültnek, sőt, kicsit a hatvanas évektől fogva lassan meginduló magyar turizmussal legalísan, útlevéllal kiutazóknak is.

„A külföldön élő magyarok, s különösen az 1956-os kivándorlási hullámhoz tartozók — írta a még emigráns *Kende Péter* — tapasztalatból tudják, hogy nemzetük dicsőségéből valami kis fény mindenkire egyénileg is kisugárzott, akár megérdemelte az illető, akár nem. Még a hivatalos Magyarország külföldön járó képviselőivel is megesett, hogy egy-egy naivan jóindulatú nyugati ember egyszerre csak megveregette a vállukat: — Hát igen, ti jó fiúk vagytok, ti megmutattátok... S az érintett zavarában azt sem tudta, hogy most tiltakozzék-e, vagy kínos mosollyal úgy tegyen, mintha cinkosan ő is egyetértene. Továbbmegyek — folytatja Kende —: a magyarság '56-ban újrateremtett jó híréből valami a Kádár-rendszerre is visszasugárzott. A nyugatiak szemében egy ilyen próbatételt kiálló nemzetnek joga volt a békés megalkuvásra, s mindaz, ami a Kádár-Magyarországban jó volt, mindaz, amiben az a szovjet valóságtól különbözött, a valamikori fegyveres kiállítás javára írandó.”

A Kádár-rendszer mint haszonélvező

Itt érkezünk el a tartósnak nevezhető hatás ama pontjához, amelyről nehéz ironia és önironia nélkül szólni. Amint azt Kende már 1977-ben észrevette, az 1956-os presztízs összevegyült a fokozatosan liberalizálódó Kádár-rendszer keltette jó benyomással, s a nyugati átlagpolgártól, de még a gyengébb újságíróktól vagy politikusoktól sem lehetett elvárni, hogy a kettő között éles különbséget tegyenek. Ennek következtében nemcsak kádárista diplomatákat vagy emisszáriusokat dicsérték meg a forradalomért, hanem '56-os emigránsokat vagy — később — a kiutazó börtönviselteket és az ellenzékieket is megdicsérték a „legvidámabb barakk” újításaiért és gondosan kidekázott engedményeiért.

A „magyarságkép” fogalmi rendszerére lefordítva ez annyit jelent, hogy a külföld egyszerűsítő és egyben szintetizáló felfogásában a magyar nép szabadságharcos romantikus erényeihez az élni akarás, az életrevalóság, a realizmus, a józan kompromisszumkésztség pozitív vonásai társultak — de anélkül, hogy ezekkel 1956 világrengető gesztusát és ennek sokrétű nemzetközi hatását elhalványították volna. Jól illusztrálja ezt korunk egyik legnagyobb áttekintésű politikusának, *Henry Kissinger*nek az a két mondata, amelyeket tavaly megjelent emlékiratainak a magyar forradalommal foglalkozó fejezete végén a hosszabb távú hatásokról ír: „a kezdeti véres leszámolást követően Kádár fokozatosan a Nagy Imre által felvázolt célok elérésére törekedett, kivéve a Varsói Szerződésből való kilépést. Egy emberöltő elteltével a látens szovjet gyengeség a magyar forradalmat a kommunista rendszer végső csődjének előhírnökévé tette. A történetek ellenére tíz évvel később Magyarország belpolitikailag szabadabb volt, mint Lengyelország, s külpolitikájában is függetlenebbé vált a Szovjetuniótól.” Hasonló gondolatmenetre

épül a magyar–amerikai politológus, *Rudolf Tőkés* „Hungary/s Negotiated Revolution” című, ugyancsak 1996-ban megjelent munkája is.

Kissinger számos megállapítása természetesen téves. Kádár céljai éppen a lényegét illetően tértek el Nagy Imre törekvéseitől. Túlbecsüli őt alighanem a tekintetben is, hogy az országot akár bel-, akár külpolitikailag szabadabbnak ítéli ez időben Lengyelországnál. De a leírásban mégis benne rejlik a módosult magyarságkép, amelyet nem tudnék pontosabban és tömörebben összefoglalni, mint ahogy Kende Péter teszi idézett írásában: „1956-tal Magyarország megint történelmi nemzetté vált, amelyre Európa (a Lisszabontól Varsóig terjedő Európa) úgy tekint, mint önálló politikai cselekvésre képes, civilizált közösségre, s nem mint eltaposott, névtelen tömegre. Ez a jó hírű nemzet azzal írta be magát a 20. század történetébe, hogy egy látszólag reménytelen helyzetben valami meglepően eredetit cselekedett: színre vitte a kommunizmus utáni korszak drámájának első felvonását.”

Valóban ez történt. Az pedig, hogy a kommunizmus utáni korszak további, 1989 utáni felvonásaiban mennyire sikerült megőrizni, illetve tovább erősíteni ezt a megítélést, vagy ellenkezőleg: megingatni az „önálló politikai cselekvésre képes civilizált közösség” képét, már nem tartozik ennek az írásnak a keretébe. Annyit talán mégis megelőlegezhetünk, hogy ha ma nem vagyunk is Európa példaadó nemzete, Magyarország 1989–90 óta is megőrizte a józanul és önállóan határozó és cselekvő felnőtt nemzet képét, s erre remélhetőleg a jövőben is képes lesz.

Nem véletlen, hogy pl. a német tankönyvek könyv- és alapszámaival bemutatják a magyarországi német telepítések, a német anyanyelvű és lakosságú magyarországi városokat a közép- és minden esetben a határakon keresztülvezető olyan kereskedelmi utakat, amelyeken német árut szállítottak, de kevesebb érdekli őket a Szent István-i állam szerkezete, pl. a várnagyverendék, a tatárjárás vagy a török európai terjeszkedése szempontjából nem közismert vagyati tény, hogy csak néhányat említsék a felborultak nagyon sok példa közül. Így van ez más országoknál is, a velünk nagyon rokonszenves lengyelknél is. Az 5 tankönyvekben is különös helye van a hozzájuk menekült magyar hercegeknek, főidőseiknek, az 5 szeretett Jeddigájának, Béghának vagy a különböző háborúk során hozzájuk menekült lengyel katonáknak. Egy ország minél távolabb van tőlünk, annál inkább halványul és tűnik el a tankönyv horizontjából Magyarország története. A Rajnán túl már alig vannak, sőt pl. a Rajnán lenn a sváboknál sem tanítanak többet Magyarországról. Tankönyveikben még a Saint Gallen-i kaland sem kap helyet bár a helyszínben ma is emléktábla őrizi a magyar kalandosok emlékét.

Aki ismeri az iskolai tananyagot, veres és a tankönyvek helyzetét nem is nagyon csodálkozik ezen. A legnagyobb gond mindig az, hogy a történelmet hogyan lehet a nagyon is szűkre szabott iskolai keretek közé szorítani, s az összetett történelmi folyamatokat az adott iskolás korosztályok fel fogóképessége szintjén bemutatni. Mindig alapvető kérdés a tanítási idő megszabása, az elvárás és a tanuló

A külföldi történelemkönyvek magyarságképe

A külföldi országok kisdíákjai nem sokat tudhatnak Magyarországról. Legalábbis az iskolai történelemtankönyvekből nem. Mint ahogy a magyar fiatalok sem a hozzánk hasonló nagyságrendű országok történetéről, pl. Dánia, Portugália vagy Finnország múltjáról. Csak legfeljebb ott valamit, ahol a honi história találkozik a világ, vagy legalább Európa történetének nagyobb áramlataival, eseményeivel. Ez kis népek esetében ritka alkalom. Azt pedig a nemzetközi tankönyvirodalom kevéssé veszi figyelembe, hogy egy ország valaha más nagyságrendbe tartozott. A tankönyvi szerepeltetés gyakorisága és mennyisége tekintetében általában a *jelenlegi* és nem pedig a múltbeli nagyságrend és megítélés dominál, illetve még egy tényező, a történelmi kapcsolatok, kapcsolódások.

Sajátos jelenség, hogy minden ország *tükörnek* tekinti a tankönyvet, a másik ország történetében is leginkább önmagát kívánja látni és láttatni a tanulókkal. Nem véletlen, hogy pl. a német tankönyvek kényes alaposággal bemutatják a magyarországi német telepítéseket, a német anyanyelvű és lakosságú magyarországi városokat a közép- és minden korban, a hazánkon keresztülvezető olyan kereskedelmi utakat, amelyeken német árut szállítottak, de kevésbé érdekli őket a Szent István-i állam szerkezete, pl. a vármegyerendszer, a tatárjárás vagy a török európai terjeszkedése szempontjából nem közömbös végvári lánc, hogy csak néhányat említsek a felsorolható nagyon sok példa közül. Így van ez más országoknál, még a velünk nagyon rokonszenvező lengyeleknél is. Az ő tankönyveikben is különös helye van a hozzájuk menekült magyar hercegeknek, Hedvignek, az ő szeretett Jadvigájuknak, Báthorinak vagy a különböző háborúk során hozzánk menekült lengyel katonáknak. Egy ország minél távolabb van tőlünk, annál inkább halványul és tűnik el a tanulók horizontjából Magyarország története. A Rajnán túl már alig valamit, sőt pl. a Rajnán innen, a svájciaknál sem tanítanak többet Magyarországról. Tankönyveikben még a Saint Gallen-i kaland sem kap helyet, bár a helyszínen ma is emléktábla őrzi a magyar kalandozók emlékét.

Aki ismeri az iskolai tananyagtervezés és a tankönyvírás helyzetét nem is nagyon csodálkozik ezen. A legnagyobb gond mindig az, hogy a történelmet hogyan lehet a nagyon is szűkre szabott iskolai keretek közé szorítani, s az összetett historiai folyamatokat az adott iskolás korosztályok felfogóképessége szintjén bemutatni. Mindig alapvető kérdés a tanítási idő megszabta *szelekció* és a tanuló

felfogóképességéhez szabott egyszerűsítés. A szelekció rostáján pedig általában nem a saját történetünk, hanem a másiké, elsősorban a kis népeké hullik ki. Ami marad, az pedig meglehetősen leegyszerűsödik, sovánnyá és csontvázszerűvé zsugorodik. Ezt tudnunk kell, mielőtt megítéljük más országok történelemtanítását.

A tananyag rostáján általában a világ történetére is kiható nagy események, folyamatok maradnak fenn, ez pedig jórészt a hatalmi viszonyokban döntő, nagy országok története. Görög, római, majd német, angol, francia, orosz történelem a váz, s egyszer-egyszer megjelennek, majd eltűnnek a többiek pl. spanyolok, olaszok, svédek, portugálok, dánok, törökök.

Az Európán kívüli, nagy ókori népek is feltűnnek egy-egy korban; azután semmi folytatás. Még a kínai történelemnek is ez a sorsa. A tankönyvekben szinte csak európai történelmet találunk, és a 19. századtól észak-amerikait. És hogy ez nemcsak európai elfogultság, hanem az iskolai történelemtanítás egyetemesebb csontváza, azt a kubai vagy japán tankönyvek is mutatják. Ők is elsősorban európai történelmet tanítanak.

A történelem az iskolai tankönyvekben nem egyes népek múltjának folyamatos bemutatása, hanem egyes korok története, amelyben azok szerepelnek, akik a tankönyvszerző megítélése szerint rányomták bélyegüket az adott korra. Ezek is nem annyira korabeli, hanem inkább a mai megítélés szerint.

Én csak európai tankönyveket vizsgáltam, különös tekintettel az 1960–1990 közötti időszak 30 esztendeje alatt megjelentekre, csak ezekről tudok bővebben szólni. Azt tapasztaltam, hogy a tankönyvek tartalmi arányai rendkívül *lassan változnak*, felfogásuk sem sokkal gyorsabban. Ezért feltételezem, hogy az utóbbi fél évtized tankönyvei magyarságképük tekintetében nem térnek el lényegesen az előző évektől. Ezt támasztja alá az a néhány új tankönyv is, amit alkalmam volt átnézni.

A honfoglaló magyarokról

Az európai tankönyveket magyarságképük szempontjából négy csoportba lehet sorolni. Az elsőbe azoknak az országoknak a történelemtanítása tartozik, amelyek huzamosan *szoros történelmi kapcsolatban voltak velünk*, részben a régi Magyarországból nyerték jelenlegi területüket, vagy legalább annak egy részét. Ezek közvetlen szomszédaink. Az ő tankönyveikben — bár változó mértékben — de bőségesebben találunk magyar történelmet, hiszen ez részben saját történetük is. A második csoportba az ún. *germán kultúrkör* országai, Ausztria és Németország — bizonyos mértékig Svájc — tartoznak. Itt kimondatlanul a kapcsolat-történet kerül előtérbe. A harmadik csoportba sorolhatók a velünk különleges történelmi, lelki kapcsolatban állók, a valós, megálmodott vagy megszerpített közös

múltat átélők; az irányunkban pozitív módon elfogultak, a lengyelek, a finnek, és bizonyos mértékig a törökök. A negyedik csoportba a többiek, a magyar törté-
ban kevésbé érdekeltek sorolhatók.

A négy csoportban megfigyelhető a *földrajzi távolság* hatása is. A földrajzi tá-
volság szerinti mérték általában igaz, hiszen amíg a szomszédos kis és nagy or-
szágok viszonylag bőségesen foglalkoznak velünk, a távolabbiak, pl. a franciák,
belgák, norvégok, spanyolok alig. A kartográfiai lépték sem biztos azonban, mert
pl. az orosz, sőt az ukrán tankönyvek alig említik Magyarországot, a finnek vagy
az olaszok sokkal bővebben. Valahogy úgy tűnik, hogy *nem annyira az európai*,
mint inkább a *regionális* térség lát rá jobban Magyarországra, akikkel valamikép-
pen szorosabb kapcsolatban voltunk és vagyunk, jóban és rosszban. Persze itt is
különbözőképpen. Valahol megjelennek más szempontok is. Pl. a honfoglalás, az
államalapítás, a kereszténység felvétele olyan európai jelentőségű esemény, hogy
a régió minden országának tankönyvében teret kap. A közvetlenül érintett szlo-
vákoknál, szerbeknél, horvátoknál különösen. Szép, reális képet írnak ősünk
teljesítményéről. Ugyanakkor ebbe az egyértelmű képbe kissé talán keserű ízzel
betolakszik az, hogy a honfoglalással beékelődött magyarság kettévágta az addig
összefüggő szláv etnikumot. Ahogy az egyik — még az egész Szlovákiában egysé-
gesen használt — tankönyv írja: „a nyugati szlávok a mai Lengyelország, Kelet-
Németország, Csehszlovákia, Ausztria–Magyarország területét népesítették be.
Majomir királynak egyszerre kellett a keleti frank törzsek és a magyar törzsek
támadásai ellen védekeznie.” A szlávok közé ékelődés kérdését a lengyel tan-
könyvek is szóvá teszik, a finnek szerint azonban a népvándorlással — így a ma-
gyar honfoglalással is — „légüres terek” feltöltődéséről van szó. Egy finn tan-
könyv pedig azt írja, hogy a szlávok településhatárai nyugatról az Elba és az Adriai-
tenger vonala, keletről a Volga-vidék, a Balti-tengertől a Balkánig húzódott.

Természetesen más kérdés áll a német nyelvű országok tankönyvei figyelmé-
nek a középpontjában. Nem kis mértékben a Frank Birodalom szempontjából
vizsgálják a kort. Az osztrák tankönyvek bemutatják a Belső-Ázsiából jövő lovas-
népet, amely támadásokat indít már letelepült nyugati szomszédai ellen, de végül
is sikerült „*megteríteni*” őket, s német papok segítségével áttéríteni a római kato-
likus hitre, hogy majd nagy királyuk, Szent István vezetésével államot alapítsanak.
Ezzel csengnek össze a német tankönyvek, amikor — érthetően — a *legbősége-
sebben a kalandozásokkal* s a magyarok feletti győztes augsburgi ütközzel fog-
lalkoznak. Ennek nem is az volt az igazi nagy tétje, hogy végre „*megfékezték*” a
kalandozó magyarokat, hanem hogy „a magyar támadások fontos szerepet ját-
szottak a német erők összpontosításában, és ezzel *hozzájárultak a birodalom
kialakításához*”. Úgy tűnhet, hogy ez a honfoglalás *igazi európai jelentősége!* Bár
elismerik: „Németország és Európa további fejlődésére nagy hatással volt az a
tény, hogy Lengyelországot, Csehországot és Magyarországot a római egyház és
ezzel együtt a nyugati latin kultúrkör számára megnyerték”. Ez nemcsak Ausztriá-
ból, Németországból látszik így, hanem pl. Itáliából is.

Az olasz tankönyvek megnyerő részletességgel írnak a magyar őstörténetről és a honfoglalásról. Előbb behelyezik az eseményeket a népmozgások áramlatába. Az egyik tankönyv térképen ábrázolja a normann, magyar és szaracén kalandosok útjait és időpontjait. A másik tankönyvszerző — *Mencarelli* — megfogalmazása szerint: „A magyarok hadmozdulataikkal zaklatták Európát. A normannok kiterjesztették fosztogatósaikat. Dél-Itáliát az arabok rablásai gyötörték. Ilyen körülmények között kezdtek nehezen kibontakozni a nemzeti államok körvonalai”; később: „Németországban a magyarok okozta fenyegetés arra kényszerítette a hercegeket, akik a királlyal szembeni ellenzék mozgatói voltak, hogy az ország védelme érdekében egységre jussanak. A királyi koronát a szászországi Madarász Henrikre ruházták. Fiának, I. Ottónak végül 950 után sikerült játszmát nyernie a hűbéresek felett. És a biztonság körülményei között le tudta győzni a magyarokat is; 955-ben *arra kényszerítve őket*, hogy véglegesen letelepedjenek a Közép-Duna síkságán, ahol a 11. században, miután keresztény hitre tértek, gyorsan megerősödtek.”

Szerepünk Európa formálásában

Egyrészt tehát a Német Birodalom létrejöttét a magyar fenyegetésnek, másrészt a magyar állam létrejöttét a német kényszernek köszönheti. Így azután már legalább regionális, sőt *összeurópai ügy* a magyar kalandozások. Ennek mértékében tárgyalják az európai tankönyvek. Sőt, ha a magyar történelem kérdésében közös nevezőt keresünk a kontinens történelemtanításában, azt először itt találjuk meg. Úgy látszik, *ez az első, maradandó európai élmény a magyarokról.* Szinte minden, e kort tárgyaló tankönyv foglalkozik vele, az érintett országoké — Svájc kivételével — különösen. Egyik-másik részletesebben, mint mi. A német iskolai könyvek pl. általában nemcsak szövegesen, de korabeli és későbbi forrásokat is felsorakoztatva írják le a Lech-mezei csatát, a német győzelemmel végződött kalandozásokat, nem elhallgatva a veszteségeket sem. Fontos kimutatásokat közölnek arról, hogy mikor, hányszor, hol jártak a magyar csapatok, s mit tettek ott. Nem elhallgatva, hogy nemritkán valamelyik német fejedelem kezdeményezésére indultak hadba. Azután a továbbiakról már rövidebben írnak. Az osztrák tankönyvek bővebben foglalkoznak Szent István államalapító tevékenységével, a németek jó része is rövidebben-hosszabban szól róla, kiemelve a küldött német lovagok és papok segítségét. A tankönyvszerzők egy része úgy értelmezi, hogy ezzel a megalkult keresztény magyar állam *alárendelte magát* a Német Birodalomnak. I. István, „aki a pápától koronát kapott mint barát és szövetséges, alárendelte magát a császári fensőbbségnek és a pápának”.

Amíg az 1970–80-as években Magyarországon az „*egytankönyvűség*” volt divatban, a nyugati országokban egy-egy iskolatípus számára akár 8–10 tankönyvsorozatot is kiadtak. Röviden nehéz ezeket közös nevezőre hozni. Amíg egyes tankönyvek a német hűbérességről szólnak, mások épp a magyarok önállósulási törekvéseit, pl. az esztergomi érsekség jelentőségét emelik ki. Minthogy abban sem egységesek, hogy mennyit írnak a magyarság történetéről. Abban azonban hasonlatosak egymáshoz, hogy *nem közölnek összefüggő magyar történelmet*, csak ott szólnak őseinkről, ahol velük, vagy a megítélésük szerinti európai jelentőségű eseményekkel kapcsolatba kerültek.

A honfoglalás és az államalapítás után a távolabbi országok tankönyvei sokáig kevés figyelmet szentelnek Magyarországnak. Hunyadiig szinte semmit. Az oszt-rák tankönyvekbe az 1970–80-as években már belekerült Hunyadi János és Mátyás, a *török elleni háború* azonban osztrák, illetve *Habsburg-ügy* az osztrák kisdíák számára. A német tankönyvek egyike-másika több figyelmet szentel a magyar históriának. A tatárjárást is említik, néhány könyv sajátosan német ügyként. Az egyik szerint „a Német Birodalmat veszélyeztető mongolok ellen a császárnak nem sikerült a birodalmi seregeket mobilizálni, így a védelem a fejedelmekre maradt”. Meg sem említi, hogy a mongolok betörték Magyarországra. Egy másik könyv továbbmegy ennél. Németország szempontjából párhuzamot von a két évszázaddal korábbi magyar és a mongol támadások között — nem említve, hogy az utóbbi Magyarországot is sújtotta. Sőt olyan tankönyv is van, amely egyenesen azt állítja, hogy „a mongolok támadása 1241-ben elkerülte Magyarországot. Leignitznél vívtak csatát.” A negyven-egynéhány átnézett német tankönyv között egyetlen olyat találtunk, amely szól a tatárok magyarországi pusztításáról, az is csak annak kapcsán, hogy az eltűnt lakosság helyére németeket telepítettek.

Nem jár sokkal jobban a török elleni küzdelem sem. Az egyik tankönyv azt hangsúlyozza, hogy „a Habsburg-ház magára vállalta a birodalom és Magyarország védelmét a törökökkel szemben”. Ettől kezdve a *törökök megállítása következetesen birodalmi ügy*, a magyarokról már nemigen esik szó. Az ország felszabadításában Miksa Emánuel bajor fejedelem érdemeit emelik ki, vagy Savoyai Jenőét. S ettől kezdve Magyarországot 1867-ig mint osztrák, illetve *Habsburg-tartományt* tárgyalják. Igaz, hogy az egyik tankönyv szerint 1683-tól kezdve Osztrák–Magyar Monarchia a birodalom neve.

A *pontatlanságokat* nehéz a távolabbi — más történelmet megért — országok tankönyvíróinak a szemére vetni. A közjogi államiság kérdését csakúgy, mint a nádor vagy a kormányzó intézményét. Hogy az időben előreugorjak, nemigen sikerült, pl. a finn partnereinkkel megértetni sem az egyiket, sem a másikat. A finn tankönyvek Kossuth Lajosról következetesen mint köztársasági elnökről írnak. Magyaráztuk finn partnereinknek, hogy Kossuth idején királyság volt, ő pedig kormányzói tisztet töltött be. Kérdezték: szóval nem volt trónfosztás? Ha pedig trónfosztás volt, akkor köztársasági elnök következett. Magyaráztuk, hogy a királyság intézménye maradt, csak a Habsburgokat detronizálták. Tehát királyság

maradt, most már értik; Kossuth akkor gubernátor volt. Hosszú beszélgetés után végül is egy kis tanulmányt kellett írunk számukra a király nélküli királyság intézményéről. Meg egy másikat az államiság közjogi értelmezéséről. Nem kell csodálkozni a finnek értetlenségén, mert pl. még a sok szerző által a 17-18 éves tanulók számára írott román tankönyvben is Kossuthról mint köztársasági elnökről van szó, és a közjogi kérdést éppúgy nem értik, mint a finnek.

Magyarország Európa újkorában

Itt már akarva-akaratlanul áttértem abba a másik történelmi pillanatba, amikor Magyarország újra belépett az európai történelembe, illetve az európai tankönyvekbe. Az 1848–49-es forradalmat és szabadságharcot *minden* — általunk vizsgált — ország *tankönyve* így vagy úgy leírja, vagy legalább megemlíti. Ki mint dicső forradalmat ki — mint a finnek — „Európa bolond évét”. Természetes, hogy ki-kinek saját érdekei, felfogása szerint. A kép nagyon sokrétű, nehéz lenne belőle körképet formálni. Ismét meg kell elégednünk kiragadott példákkal.

Az osztrák tankönyvek jó része a birodalomban összegyűlt feszültségek robbanásának tudja be 1848-at, amelynek a márciusi bécsi forradalom „adott lökést”. A magyarok már nem egyszerűen rebellesek — mint a két évtizeddel korábbi tankönyvekben —, hanem sajátos magyar érdekeket képviselnek a birodalmi érdekekkel szemben. Egyik-másik német tankönyv már a társadalmi és az államrendezkedési okokat is firtatja. Szinte az álláspontok összefoglalójaként írja az egyik német tankönyv: „a Habsburgok kormányzata a felső szinten és elvben abszolútikus, de a középszint — társadalmi okok miatt — megőrzi a rendi berendezkedés vonásait”. Ebből vezeti le azután a robbanást. Egyes tankönyvsorozatok (pl. a *Zeiten und Menschen* című) bizonyos szimpátiával írják le „a Kossuth vezetésével lezajlott forradalmat”, mások csak felkelésről vagy lázadásról szólnak, megint mások az 1848-as nagy európai forradalmak között még meg sem említik a magyarországit. A svájci tankönyvekben viszont itt feltűnik Magyarország, legalábbis térképen Pest-Buda (illetve Budapest) a forradalom fővárosai között. A lengyel tankönyv is felsorolja a forradalmi központokat: Párizs, Róma, Nápoly, Poznan, Lvov, Bukarest, Budapest, Belgrád. *Ebben a sorrendben*. Igaz, hogy hozzászól: „... a teljes függetlenségért harcolt az ausztriai uralom alatt élő olaszok egy része, hasonlóan a magyarok és a románok. Valójában a magyarok nemzeti felkelése, amelyet helyesen magyar forradalomnak is neveznek, bizonyult a legerősebbnek Európában...”

Lelkesebben a finn tankönyvek írnak a magyar forradalomról és szabadságharcról. Bár az „Európa bolond éve” koncepció csak a lázadás, felkelés fogalmával manipulálhat, az egyik legelterjedtebb tankönyv szerint „a magyarok is kihar-

nálták a februári forradalom okozta ausztriai forrongást, és Kossuth vezetésével a következő évben önállónak nyilvánították magukat. Felkelésüket azonban elfojtották." A hűvös és szűkre szabott mondatok ellenére azért elemi erővel előtör a magyarszimpátia. A tankönyvhöz adott munkafüzet teljes 26 versszakával tartalmazza Kaarle Leopold Krohn (Vainő) versét Rédei ezredesről, aki Haynau előtt állva inkább elviseli saját, sőt felesége, lánya megkínzását és szerettei agyonlövését, de nem adja ki társai nevét. A vers után a könyv a következő kérdéseket teszi fel a gyerekeknek: „Mely nép felkelőihez tartozott Rédei, és mi volt a foglalkozása? Mivel vádolták? Őrült volt, hős, ostoba vagy önfejű?” A hatást fokozza a vers mellett található állítólagos Kossuth-beszéd „Ki volt az ellenség?” címen. A várható válaszok egyértelműek.

Kényesebb kérdésre kellett válaszolnia a szomszédos, 1848–49-ben részben nem a magyarsággal tartó népek tankönyvíróinak. A szlovák tankönyv „A szlovák politikai mozgalom és a szlovákok szabadságáért vívott harc 1848–49-ben” című fejezetben írja le az eseményeket, a szerb tankönyv szerint „a magyar nemesség hegemonisztikus törekvéseit a horvát, szerb, szlovák, román és ruszin nép fölött ügyesen kihasználta a bécsi udvar a magyarok ellen...”, a horvát tankönyv arról ír, hogy Jelašić horvát bán vezetésével 1848 szeptemberében császári parancsra törtek be a horvát hadak Magyarországra, a román tankönyvek szerint „a forradalom szikrája először Moldvában gyulladt ki, 1848 áprilisában”. Az egyik tankönyv (a 7. osztályos) a „Forradalom a Habsburg Birodalomban” című négyoldalas fejezetben azután leírja a magyar forradalmat, Kossuthot is említve, majd azzal zárja, hogy „A magyar forradalmárok azonban nem szabadították fel a más nemzeteket: románokat, szlovákokat, szerbeket. Ez tette lehetővé Ferenc József számára, hogy a különböző nemzeteket egymás ellen uszítsa, és végül mindegyiket leverje.”

A történelmi Magyarország eltűnéséről

Időben ismét nagyot ugorva, vessünk egy pillantást arra, hogy hogyan látják külföldön a magyar történelem mindmáig legneuralgikusabb kérdését, a *trianoni békét*. Itt már kár lenne egyszerűen regionális vagy szimpátiaszempontot keresni. A történelemben most már nyíltabban tolakszik be a *politika*. Azoktól az országoktól, amelyek a versailles-i békerendszer premizáltjai voltak, vagy egyenesen ez legitimizálta létüket, nem lehet várni, hogy elítéljék a trianoni békét. A horvát tankönyvek igen mértéktartó módon arról írnak, hogy „A horvát országgyűlés 1918. október 29-én egységesen olyan határozatot hozott, amely szerint Dalmácia, Horvátország, Szlavónia Fiumével együtt függetlennek nyilvánítja magát Ausztriától és Magyarországtól. [...] Így a Vajdaság több évszázados, Bosznia-

Hercegovina pedig ötvenéves osztrák–magyar fennhatóság alól szabadult fel.” „A béketárgyalásokon meghúzták azokat a határokat, amelyek alapján részben megváltozott a korábbi államok területe, részben pedig új államok jöttek létre: Németország, Ausztria, Magyarország, Bulgária, Lengyelország, az SZHSZ-királyság és Románia.” A szlovákok arról írnak, hogy „Szlovákiában 1918 októberében a háborúellenes mozgalom már forradalmi nemzetfelszabadító jelleget öltött. Az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó napjait élte. [...] A Csehszlovák Köztársaság megalakítása történelmi lépés volt a cseh és szlovák nemzet történelmi fejlődésében. Néhány száz évi elnyomás után megalakult a csehek és szlovákok önálló állama.” A 12. osztály számára készült román tankönyv szerint 1918. december 1-jén az összes erdélyi falvakból és városokból választott 1228 képviselő mellett több mint 1000 ember gyűlt össze Gyulafehérváron, ami az ott hozott határozatnak népszavazás jelleget adott. Elhatározták Erdély egyesítését Romániával. Így beteljesedett a román nép sok évszázados vágya, saját erőfeszítéséből és hosszú ideig tartó küzdelem árán megvalósította az egységes nemzeti államot. A versailles-i békerendszer talán legnagyobb nyertese, Lengyelország tíz évvel ezelőtti központi tankönyve már arról is tudósítja a tanulókat, hogy Magyarország elvesztette területének kétharmad részét, ezzel a határokon kívülre került a magyar lakosság „nagy száma” és még háborús kártérítést is kellett fizetnie. A finn tankönyvek pedig azt látják az elsődleges oknak, hogy „a nacionalizmus viharai egyre vadabban rázták meg a Habsburgok régi birodalmát. [...] Ausztria és Magyarország teljesen felbomlott. Helyén három állam született: Ausztria, Magyarország és Csehszlovákia. Amellett [...] Magyarország minden szomszédjával, különösen Romániával szemben veszített területeket.” Egy másik tankönyv, az *Achonen és társai* által összeállított, pontos adatokat közöl Magyarország területi és létszámbeli veszteségeiről és azt is megismerteti a tanulókkal, „hogy az elcsatolt területeken kb. négy millió magyar lakos élt”. Az utolsó, az egész birodalomra egységes szovjet tankönyv pedig a békekötéssel kapcsolatban szükségesnek látja hangsúlyozni, hogy „Ausztria–Magyarország lakosságának nagyobb része szláv népekből állt”. (Nem tudom, hogy a rendszerváltások óta megjelent új tankönyvek változtattak-e ezen a képen.)

A német nyelvű országok tankönyvei, érthetően, részletesen írnak az első világháborúról. Még a svájci tankönyv is, igaz, hogy itt sem említik meg Magyarországot. Meglepőbb, hogy a háború kapcsán még az osztrák tankönyvekben sem esik sok szó Magyarországról. A németeknél annál bővebben. Bár a legrészletesebben a *háborús felelősség* kérdésével foglalkoznak, ezt igyekeznek áthárítani Ausztria–Magyarországra. A legtöbb tankönyv azután a wilsoni elvekre hivatkozik, amelyekből következik, hogy „az autonóm fejlődés leggazdagabb lehetőségeit kell megadni Ausztria–Magyarország népeinek”. Azután magáról, a Magyarországot sújtó békéről annyit: „... a Párizs-környéki békék résztvevői elmondhatják, hogy a legyőzött központi hatalmak nem is ülhetek a tárgyalóasztalhoz, s hogy Magyarországnak Trianonban kellett aláírnia a békét”. A könyv felsorolja az újonnan

megalakult államokat, közöttük Magyarországot. Az olaszok szerint a „háború eredményeként azok a népek vettek revansot az Osztrák–Magyar Birodalmon, amelyeket az *korábban elnyomott*”. Egy holland tankönyv úgy értékeli, hogy „A békeszerződések Ausztriával, Magyarországgal, Bulgáriával és Törökországgal kevés érdeklődést váltottak ki, de nagy területi eltolódásokat eredményeztek. Európa keleti részei és a Közel-Kelet új háborús reményeket hordoztak magukban. Nagy vonalakban elmondhatjuk, hogy a *Monarchia keleti részei balkanizálódtak*.” A hollandok azt emelik ki, hogy „a nemzetiségek saját kezükbe vették sorsukat és ezzel több állam már szinte létrejött. Jugoszlávia és Csehszlovákia nagyobb területeket szerzett meg, mint amire lakosságuk szerint igényük lett volna. Magyarország és Bulgária — akik a vesztesek között voltak — lakosságuk egy részét elvesztették.” A törökök pedig lakonikus rövidséggel csak annyit írtak: „A trianoni egyezményrel a magyarok Erdélyt Romániának adták.”

Trianon után

Trianon után feltűnően előtérbe lép a *kisország-effektus*. A két világháború közötti magyar történelem *általában nem*, vagy csak érintőlegesen fordul elő a külföldi tankönyvekben. A második világháború utáni, ún. népi demokratikus korszak a szocialista tábori egységben csak kevésbé érintette a magyar sajátosságokat. Egy általános sablonképet rajzolnak az európai szocialista világról, egyszer-e egyszer a mutatók gazdasági felsorolásainál, mintegy példaképpen tűnik fel Magyarország. Majd egyszerre igen alaposan és részletesen az 1956-os események kapcsán. Hogy azután meg is maradjon a kádári konszolidációs idők szimpátiájában. Itt már egészen látványos az aktuálpolitika behatolása. S hogy milyen erősen, azt mi sem mutatja jobban, mint hogy a magyar történeti személyiségek közül legtöbbször *Kádár János* fordul elő az 1980-as évek külföldi, elsősorban nyugati tankönyveiben. Többször, mint az így második helyre szorult Szent István vagy a megnézett könyvek mintegy ötöd-hatod részében szereplő Kossuth, nem is szólva a csupán ritkán említett Hunyadi Jánosról vagy Mátyásról. Igaz, hogy Horthy is szerepel egy-két külföldi tankönyvben, mindig igen negatív jelzőkkel.

Ennyit tudhattak meg az 1960–70-es és '80-as évek tankönyveiből sok-sok tárgyi tévedéssel együtt a külföldi kisdíákok Magyarországról. S hogy nem többet és nem pontosabban, s nem mindig azt, amit mi jelentősnek tartunk, arról nemcsak, vagy talán nem is elsősorban a tankönyvszerzők tehetnek, hanem mi. Az UNESCO kezdeményezésére már az 1950-es évek elejétől mozgalom indult a különböző országok közötti bilaterális történelemtankönyv-egyeztetések érdekében, hogy korrigálni lehessen az ellentmondásokat, a másikat sértő beállításokat, hogy a történelemtankönyv a népek közötti együttműködés eszközévé

válhassék. Mi nagy késéssel csatlakoztunk ehhez a mozgalomhoz, s változó elnökök mellett én voltam két évtizedig a magyar egyeztetőbizottság titkára. Akkor volt alkalmam — munkatársaim segítségével — átnézni több száz európai történelemtankönyvet. A tankönyvegyeztetések belekerültek a különböző országokkal kötött kultúregyezményekbe, megindult az előkészítő munka, és egy sor érdemi tárgyalásra is sor került. Kár, hogy a rendszerváltozás ezt a pozitív tevékenységet is elsöpörte. Pedig az osztrákokkal való totálegyezmény és más országokkal előrehaladott tárgyalások bizonyították, hogy az ilyen megbeszéléseknek van értelme, és kölcsönös jóindulattal, tolarenciával lehet javítani az iskolában egymásról nyújtott képen. S talán most, Európához való csatlakozási törekvésünk idején ez fontosabb lenne, mint bármikor korábban.

A nemzettudat változó jelképei

A nemzeti sztereotípiák kialakulásának, változásának, működésének ma már gyorsan gyarapodó, új tudományos irodalma van. Könyvek, sőt könyvsorozatok jelennek meg arról, hogy az angolok, a franciák, a svédek és a csehek hogyan látják belülről saját nemzettudatukat, például az „angolságot”, és hogyan világítják meg nemzettudatuk összetevőinek, a benne használt nemzeti jelképrendszernek az alakulását.¹ Ezekre a kutatásokra érdemes figyelmet fordítani, már csak azért is, mert idegen példákon könnyebb bemutatni olyan összefüggéseket, amelyek itt-hon aktuális intézményi és személyes kontextusban jelentkeznek. De érdemes azért is, mert a rólunk külföldön alkotott sztereotípiák messzemenően függnek a nálunk hatalmasabb és gazdagabb nemzetek önképalkotó folyamataitól.² A „másokról” alkotott kép ugyanis óhatatlanul az önmeghatározás, az önkép függvénye (is). A rólunk alkotott kép azonban függ a mi önképünktől is, a belső használatra kialakított magyarsággép(ek)től.

Önkép és sztereotípia

A saját magyarsággépünkben is számolni kell egyébként legalább két szinttel: a gyakorlati életben, a mindennapi tapasztalatok alapján kialakított, esetleg erősen önkritikus magyarsággéppel és a kifelé mutatni kívánt, a *normatív elvárásokat tükröző önképpel*. Michael Herzfeld írja, milyen nehéz a görögökkel a „görögségről”, a görögséggépről beszélni, mert olyan ideálképekről szólnak, amelyekről az idegen partner rögtön meggyőződhet, hogy nem érvényesülnek a mindennapi viselkedésben. Herzfeld megkülönbözteti a „nemzetállam meghitt belső terét” — ahol az emberek nagyon is tisztában vannak a mindennapi gyakorlat kompromisszumaival, negatív vonásaival — és az idegenek felé forduló véleményalkotást,

¹ Lásd Samuel, Raphael (ed.): *Patriotism. The Making and Unmaking of British National Identity*. London, 1989; Löfgren, Orvar: *Materializing the Nation in Sweden and America*. *Ethnos*, 1993. 161–196. old.; Daun, Åke: *Swedish Mentality*. 1996, University Park, PA.

² McDonald, Maryon: *The Construction of Difference: An Anthropological Approach to Stereotypes*. In Sharon MacDonald (ed.): *Inside European Identities*. Oxford, 1993, Providence, 219–236. old.

amelyben egyfajta „társadalmi poétika” nemesíti meg az önképet. A görög ismerőseivel rokonszenvező antropológus álláspontjáról is nehezen tartja érthetőnek, miért törekednek a görögök olyan vehemensen arra, hogy az idegenekben jobb benyomást keltsenek magukról, mint amilyenek.³ A magyar olvasó számára ez a megfigyelés arra is rámutat, hogy a világ hatalmi és gazdasági rendszerében elfoglalt különböző pozíciók — úgy tűnik — befolyásolják a nemzeti különbségek érzékelését.

A sztereotípiák, önképek és másokról alkotott képek nem semleges mezőben, hanem egy hierarchikusan tagolt világrendszerben alakulnak. A magyar származású Thomas Szász pszichológus ezt így fogalmazta meg „Az állatok országában az a szabály: vagy te eszel meg mást, vagy téged esznek meg, az emberek országában pedig: vagy te határozol meg mást, vagy téged határoznak meg (define or be defined).” A kisebb országok sokkal inkább a második csoportba tartoznak, mint az elsőbe. Ezt az idézetet egyébként az indiai Ashis Nandy pszichológus könyvéből vettem,⁴ aki azt elemezte, milyen rendkívül nehéz az indiaiak önképét föl szabadítani az Európából, különösen Angliából nemzedékeken át rájuk sugárzott sztereotípiák hatása alól.

Az ebben a példában érintett kérdés nem teljesen idegen a magyar önkép problémáitól sem. A főlényben lévő európaiak másokról kialakított sztereotípiáinak *nyomasztó hatását* legdrámaibban Edward W. Said, New Yorkban tanító palesztin professzor könyve, az „Orientalism”⁵ állította a figyelem előterébe. A könyvéről azóta is folyó vita különböző elfogultságokat, egyoldalúságokat rótt fel a szerzőnek, az a tanulság azonban mindenképpen megmaradt, hogy az európai Kelet-kép sok kirekesztő, lebecsülő vonást tartalmazott. A magyarok keletiségének, ázsiaiságának hangoztatása sem állított minket feltétlenül előnyös megvilágításba. (Talán elég emlékeztetni arra, hogy az 1916-tól kibontakozó antant propaganda arra hivatkozott: a Kárpát-medencében az „ázsiai magyarok által” leigázott európai népeket kell felszabadítani.)

A nemzetre, a nemzettudatra való hivatkozásnak azonban Európán belül is problémákkal kell szembenéznie. Az ellenérvek egyik csoportja a nemzeti kultúra jelentőségének térvesztését hangsúlyozza. Ha az a nézet nem is tartható, amelyik szerint a modernizáció a nemzeti keretek megszűnését eredményezi, két irányból is megfigyelhetők a nemzeti kultúrákat megbontó folyamatok. Egyrészt felülről a magas kultúra, a művészetek kitüntetett elemei világkultúrává formálódnak, másrészt alulról, a globálissá váló tömegkultúra terjeszkedése és a mindennapi életvitel hibriddé válása oldja fel a nemzeti kereteket. Más elemzők akár tág értelemben, akár meghatározott régióhoz, így például Közép- és Kelet-Európához kötve azért tartják *anakronizmusnak* a nemzeti kultúrákat, mert a túlbujánzó naciona-

³ Herzfeld, Michael: *Cultural Intimacy. Social Poetics in the Nation-State*. New York–London, 1997.

⁴ Nandy, Ashis: *The Intimate Enemy. Loss and Recovery of Self under Colonialism*. Oxford–Delhi, 1983, 112. old.

⁵ Said, Edward, W.: *Orientalism*. New York, 1978.

lista érzelmekkel kötik össze. Az eltérő felfogásmódok csak részben alapulnak azonos természetű tényeken, egyelőre csak az világos, hogy a „nemzeti kultúrával” empirikus jelenségek együtteseként és egyúttal szimbolikus konstrukcióként is találkozunk. Más szavakkal: a nemzeti kultúra problémája — és így a nemzeti önkép, nemzeti jelképek problémája — különböző beszédmódokba, diskurzusokba ágyazottan létezik. A jelenkori társadalmi, kulturális folyamatoknak eszerint összetevője, alkotórésze a róluk folyó beszéd, pontosabban a beszédmódok, diskurzusok milyensége és a beszélők pozíciói. Olyan fogalmaink, mint a hagyomány, örökség, a nemzeti kultúra „belülről tartoznak hozzá a kulturális vitának ahhoz a kontextusához, amelyet magyarázni szándékoznak”.⁶ Ez a belátás lehetőséget kínál arra, hogy az angolsággal, magyarsággal stb. kapcsolatos különböző felfogásokat megtestesítő beszédmódokat empirikusan elemezhessük, összehasonlíthassuk.

Nemzeti jelképtár

A magunkról és másokról alkotott sztereotípiákkal szorosan összefügg a *nemzeti szimbólumok* rendszere. Ebbe címerek, zászlók, egyenruhák, himnuszok, nemzeti ünnepek, emlékművek tartoznak, amelyek rengeteg történeti, földrajzi utalást is tartalmaznak, továbbá nemzeti hősök és emlékhelyek, az irodalom, a népi kultúra, a zene, vagyis a magyarság vagy angolság, osztrákság kifejezésének tekintett alkotások. A nemzeti jelképtárban állami, hivatalos és populáris szinten egyaránt kitüntetett szerepe van a történelemnek, a történeti emlékezésnek, mítoszoknak és legendáknak.

Ma a nemzeti jelképekről sokkal többet tudhatunk, mint akár 20–30 évvel ezelőtt is. Ennek egyik oka, hogy miután egyes korábbi nagyhatalmak az átalakuló világban korábbi státusukat elveszítették, vizsgálni kezdték az eddig magától értetődőnek tekintett „angolságuk”, „franciaságuk” összetevőit, történetét. A világ gazdasági, társadalmi, kulturális rendszereinek globalizálódása más országokban is segített megteremteni azt a távlatot, távolságtartást, ami a saját nemzetképek belülről történő kritikai, tudományos vizsgálatához szükséges. Történészek és antropológusok számára egyaránt tapasztalatok gazdag forrását jelentette a „harmadik világban” tömegesen alakult új államok nemzetkép-, nemzeti-szimbólum-szerkesztő tevékenysége.

A monográfiák hangsúlyozzák a nemzeti jelképek és sztereotípiák változékonyságát, társadalmi, regionális, kulturális és vallási csoportok szerinti differenciáltságát. Robert Colls és Philip Dodd 1986-ban az „angolságról”, az angol

⁶ Fejős Zoltán: *Nemzeti kultúra és kulturális politika*. Előadás kézírata, 1996.

nemzeti szimbólumtár 1880–1920 közötti kidolgozásáról írt könyvét azzal kezdte, hogy az „angolság semmiképp sem tekinthető azoknak az embereknek, akik Anglia területén éltek vagy élnek valamilyen magától értetődő vagy természetes sajátosságának. Az angol régi nemzet, és világos, hogy voltak, vannak kritikus szakaszok a nemzeti öntudat hosszú történetében, de az is, hogy ezek a szakaszok nem folytak egyszerűen egymásba, és az az angolság, amit kitermeltek, sem volt ugyanaz. [...] Végig a történelem során az angolságot újra és újra meg kellett alkotni az adott cselekvési lehetőségek és viszonylatok, a létező jelképek és eszmék határain belül. De nem kell azt hinnünk, hogy ha jelképek és eszmék vissza is térnek, jelentésük ugyanaz marad. A jelentés nem csupán a leszármazástól függ, hanem a mindenkori kontextustól és élethelyzettől is.” A két szerző és munkatársaik politikai programokban és intézményekben, az angol tájakról és falvakról az irodalomban, a köztudatban megalkotott képekben, az angol szókinccs ápolásában és számos más kulturális jelenségben találta meg az „angolság” elemeit, amelyeket a történelmi idő, tér, a társadalmi rétegződés dimenziói közt az értelmezés sok szála köt össze.⁷

A nemzettudat elemeit, a nemzeti jelképeket topológiai kapcsolatokkal összefűzött hálóként képzelte el Franciaországra vonatkozóan *Pierre Nora*. Monumentális munkája a nemzeti azonosságtudat sűrűsödési pontjait az „emlékezet helyeinek” nevezi. A kulturális örökség, a *patrimoine* koncepcióján belül az emlékezet helyei — történelmi személyek, épületek, tájak, intézmények stb. — mint lazán egymás mellé rendelt, bővíthető, szűkíthető halmazok állnak a francia állampolgár rendelkezésére, hogy saját ízlése és hajlamai szerint összeállítsa Franciaországnak azt a képét, amelyiket személyesen a hazájának tekint. Nora ezért hétkötetes művét mint válogatásra buzdító étlapot, illetve útikalauzt ajánlotta az olvasó figyelmébe, ahhoz a „kerthez”, amelyben a francia múlt „helyei” találhatók. A francia jelképtárban benne vannak egymással szemben álló és fájdalmas emlékek is. A hét kötetből álló sorozat utolsó három darabja a „*Les France*” (Franciaországok) címet viseli, és voltaképpen azt fejezi ki, hogy több Franciaországgal adja ki együtt Franciaország egységét. A máig föl nem oldott ellentétek — például az a tény, hogy még a kétszázadik évfordulóra sem alakult ki konszenzus a francia forradalom megítélésében — beilleszthetők a „franciaság” képébe. A franciaság képes befogadni ellentéteket, egymást tagadó hagyományokat is. Az egység sajátos ellentétpárok közös jelenlétében valósulhat meg, az egység kedvéért nem kell kiiktatni az ellentétpár egyik felét, a nemzettudatot kell tágitani.⁸

Nora könyve azt vizsgálja, hogy a francia nemzettudatnak a jelképes elemei mikor, hogyan, milyen érdekek, mozgalmak, történelmi körülmények hatására kaptak nemzeti fontosságot, jelentőségük hogyan nőtt vagy csökkent. A példatár

⁷ Colls, Robert–Philip Dodd (eds.): *Englishness. Politics and Culture*. Kent, 1986, Beckenham.

⁸ Nora, Pierre: *Les lieux de mémoire*. Paris, 1984–1992, III/1. 29–31. old.

megvilágítja, hogyan váltották egymást az előtérben álló jelképek. Ernst Bruckmüller az osztrák millenniumra új kiadásban megjelentetett „Nation Österreich” kötetben, az osztrák jelképtár hol lassú, hol gyors mozgását mint az osztrákok „szimbólumháztartását” írta le, benne nevekről, épületekről, „szent helyekről”, ünnepekről, történeti eseményekről, címerekről szól.⁹

A nemzeti jelképek azonban nemcsak azonosításra szolgálnak, nemcsak megőrzik, tükrözik az elmúlt történelmet, hanem bele is szólhatnak a történelem alakításába. Victor Turner írja, hogy a „társadalmi drámák” (forradalmak, uralomváltások stb.) maradandó nyomot hagynak az emberekben. A lefolyásuk során kialakult konfrontációt, szakadást, kiegyezést kifejező metaforák, rítusok megmaradnak az emlékezetben, és bekerülnek abba a forgatókönyv-repertoárba, amit egy következő dráma megoldásánál elővehetnek.¹⁰ Ez az elképzelés közel áll ahhoz a felfogáshoz, amely a kultúrát „szerszámosládának” tekinti, benne szimbólumokkal, történetekkel, rítusokkal, világfelfogásokkal, amelyekből szükség szerint különféle „cselekvési stratégiák” állíthatók össze. Az egyes társadalmak kulturális szerszámosládájának (nemzeti jelképtárának) más-más a tartalma, és ez befolyásolja cselekvésüket. A kultúra eszerint nemcsak azzal irányítja az emberek cselekvéseit, hogy célokat, „értékeket” tűz ki eléjük, hanem eszközkészletet, cselekvési stratégiákat ad a kezük ügyébe, és az emberek — az elmélet szerint — hajlandóak olyan célokat választani, amelyeknek az eléréshez el vannak látva a szükséges kulturális eszközökkel.¹¹

Magyar „kulturális szerszámosláda”

A nemzeti jelképtárba fölvevett hősök és történeti események működését, hatását figyelhetjük meg a korábbi rendi ellenállás, függetlenségi harcok példaképeire hivatkozó magyar 1848-ban, az 1848-ra hivatkozó 1956-ban, az 1848-as és 1956-os emlékeket egyaránt fölelevenítő 1989-es politikai rendszerváltásban. A szocialista rendszerek összeomlása Kelet-Közép-Európában egyébként példát kínál arra is, hogy a nemzeti jelképek, nemzeti történeti minták milyen sajátos, eltérő módokon befolyásolták a lengyel, cseh, magyar átalakulást. Fölelevenedtek „félreállított” jelképek, de ennél talán több is történt: a történeti tudat, konkrétan: emlékhelyek, emlékművek, történeti évfordulók beleszóltak a történeti változások

⁹ Bruckmüller, Ernst: *Nation Österreich. Kulturelles Bewusstsein und gesellschaftlich-politische Prozesse*. Wien-Köln-Graz, 1996, 87–113. old.

¹⁰ Turner, Victor: *Dramas, Fields and Metaphors. Symbolic Action in Human Society*. Ithaca-London, 1974.

¹¹ Swidler, Ann: *Culture in Action: Symbols and Strategies*. *American Sociological Review*, Vol. 57., 1986, 273–286. old.

lefolyásába. Rendkívül kifejező, hogy Jan Kubik a lengyel átalakulást „A jelképek hatalma szemben a hatalom jelképeivel” címen írta meg.¹²

Magyarországon a „magyar emlékezet helyeiről”, a magyar jelképháztartásról a korábban említettekhez hasonló összefoglaló munka még nem készült. Talán ez az ülésszak egy ilyen összefoglalás előkészítését is szolgálja, amire nagy szükségünk lenne, hogy a nemzeti szimbólumokat — jelvényeket, nemzeti hősöket, emlékhelyeket stb. — bizonyos távolságból, történetileg változó szerepeikkel, jelentéseikkel együtt tudjuk szemlélteni. Hasonló céllal kezdtünk feltáró munkát az 1980-as években — etnográfusok, történészek, művészettörténészek, irodalomtörténészek közreműködésével — a „magyar népi kultúra” felfedezéséről és a nemzeti kultúrába való beillesztéséről.¹³ Az 1988-ban Budapesten a „kultúra nacionalizálásáról” rendezett svéd–magyar etnológus/antropológus konferencia már kifejezetten a nemzettudat kulturális kifejezéseit, a jelképképző folyamatokat vizsgálta.¹⁴ Az etnológia, antropológia a nemzeti kultúrák és a nemzeti jelképek kutatása terén szerzett nemzetközi tapasztalatokkal és konkrét magyarországi terepmunkával, történeti kutatásokkal járult hozzá a vállalkozáshoz. Ez a munka folytatódott a Néprajzi Múzeum „Magyarok Kelet és Nyugat között” című kiállításával, az ahhoz kapcsolódó tudományos konferenciával, valamint tanulmánygyűjteménnyel.¹⁵ A nemzettudat- és jelképképző folyamatokkal velünk párhuzamosan — gyakran az antropológiai, etnológiai kísérletekre is figyelemmel — természetesen más műhelyekben is foglalkoztak,¹⁶ anélkül azonban, hogy e kutatások eredményeinek összefoglalására akárcsak kísérlet is történt volna.

A kutatások vizsgálták az Alföldnek mint „nemzeti tájnak” megjelenítését az irodalomban, képzőművészetben, a gulyás karrierjét, a népszínművek szerepét, a 19. századi népdalfelfogást, vidéki hagyományápoló egyesületeket, a polgári mesekönyvek parasztsággépét, a népművészeti termékek kereskedelmi forgalmának kezdeteit, hogy csak néhányat említsek a tárgyalt témák közül.¹⁷

¹² Lásd Kubik, Jan: *The Power of Symbols Against the Symbols of Power: the Rise of Solidarity and the Fall of State Socialism in Poland*. 1994, University Park, PA.; Deák István: *Post-Communist Eastern Europe: A Survey of Opinion. East European Politics and Societies*, Vol. 4., No. 2., 1990, 154–157. old.; Rupnik, Jacques: *The Roots of Czech Stalinism*. In Raphael Samuel–Gareth Stedman Jones (eds.): *Cultures, Ideology and Politics*. London, 1982; Hofer Tamás: *Harc a rendszerváltásért szimbolikus mezőben*. 1989. március 15-e Budapesten. *Politikatudományi Szemle*, 1992. I. 29–52. old.

¹³ Hofer Tamás: *Construction of the „Folk Cultural Heritage” in Hungary and Rival Versions of National Identity. Ethnologia Europaea 21.*, 1991, 145–170. old.

¹⁴ *National Culture as Process*. Papers from a Hungarian–Swedish Symposium. *Ethnologia Europaea 19/1.*, 1989; Löfgren, Orvar: *The Nationalization of Culture. Ethnologia Europaea 19.*, 1989, 5–23. old.

¹⁵ Hofer Tamás (szerk.): *Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzettudat változó jelképei*. Tanulmányok. Bp., 1996.

¹⁶ Például: Glatz Ferenc: *Nemzeti kultúra — kulturált nemzet 1867–1987*. Bp., 1988.; Sinkó Katalin: *A nemzeti emlékmű és a nemzeti tudat változásai. Művészettörténeti Értesítő, XXXII.* 1983, 185–201. old.; Sinkó Katalin: *Az Alföld és az alföldi pásztorok felfedezése a külföldi és a hazai képzőművészetben. Ethnographia*, 100. 1989, 121–154. old.; *Sub Minervae Nationis Praesidio. Tanulmányok a nemzeti kultúra kérdésköréből Németh Lajos 60. születésnapjára*. Bp., 1989; Kovács Ákos (szerk.): *Monumentumok az első háborúból. A Műcsarnok és a Nemzeti Művelődési Intézet közös kiállítása*. Bp., 1985.

¹⁷ Hofer Tamás (szerk.): *Népi kultúra és nemzettudat. Tanulmánygyűjtemény*. Bp., 1991; Hofer: i. m. 1996.

A nemzeti hősök szerepének változására az „Árpád kontra Szent István” példát idézem. A sok generációra terjedő Szent István-kultusz után a 18. század utolsó harmadában a *protestáns köznemesei függetlenségi törekvések* állították előtérbe Árpádot és az Árpád őseként, elődeként elképzelt Attilát. A vérszerződés és a pajzsra emelt Árpád a magyarok királyválasztó múltját jelenítette meg. A honfoglalás ezredéves fordulóját ünneplő milleniumi ünnepség — többek között — szintén az Árpád-kultusz eredménye volt. Ekkorra azonban ez az eredetileg a katolikus és a Habsburg-tradícióval szembeállított évforduló, ünnepség a jelképek többértelműsége révén Ferenc József legitimálására is fölhasználható lett. Sinkó Katalin idézte, hogy a milleniumra olyan emlékermet vertek, amelyiknek egyik oldalán Árpád volt látható, a másikon pedig Ferenc József, a „második Árpád”, aki újabb évezredbe vezeti a magyarokat.¹⁸ Pusztaszeren az Árpád-emlékmű leleplezéséhez fölállított dísztribün hét oszlopán a hét vezér képe volt látható, a nyolcadikon Ferenc Józsefé.

Egy, a paraszti kultúrából kiemelt tárgy nemzeti jelképként befutott pályájára szolgálhat példával a „kopjafa”. Jelenlegi tudásunk szerint a sírok fejfákkal való megjelölése a református temetőkben a 17. században válhatott általánossá, a fejfák olyan változatos kifaragása azonban, mint amit a közvélemény a „kopjafa” fogalomhoz társít, csak a 18. század végétől tételezhető fel. A kopjafához már a múlt század végén, „felfedezése” után a katonáskodó magyar nemzet, az ősmagyarok, sőt a hunok emléke társult. A Velencei Biennálén az 1907-ben felépített állandó magyar pavilonhoz kopjafák, fejfák kettős sora vezette az olasz és más nemzetek látogatóit annak érzékeltetésére, hogy a pavilon mozaikdíszen látható, az Aquilea ostrománál ábrázolt Attila emléke a jelen korig él a székelyek körében. A kopjafa a 20. század elején a grafikában, iparművészetben, építészetben mint a magyarságra, a paraszti hagyományokra, a történelemre utaló motívum kapott szerepet. A falusi temetőkből lassanként elfogytak a faragott fejfák, városi temetőkben viszont megjelentek az erdélyi származásra, esetleg a katonamúltra utaló sírjelként. 1976-ban a mohácsi csatatéren erősen stilizált kopjafákat állítottak föl a megtalált tömegsírok közelében, a történeti emlékhelyen. Már 1956-ban is állítottak fejfát elesett fölkelők sírjára. A kopjafa a '80-as évek végétől kifejezetten az 1956-ban elesett fölkelők, forradalmárok emlékéhez, illetve a korábban jeltelenül maradt második világháborús katonasírokhoz kapcsolódott. A Rákoskeresztúri köztemető 301-es parcellájában Nagy Imre újratemetésére 301 kopjafát állított föl az Inconnu művészcsoport. A kopjafának a határokon kívül — az általános történeti emlékeztető funkció mellett — nemzetiségi, a magyarságot azonosító szerepe is van, így állít például egymás mellé kopjafákat a sepsiszentgyörgyi vár körül minden magyar érettségiző gimnáziumi osztály. Eközben teljesen elmosódik a kopjafának a katolikus sírkeresztekkel szemben a református identitást kifejező szerepe. Az Országos Műemléki Felügyelőség pl.

¹⁸ Sinkó Katalin: Árpád kontra Szent István. *Janus*, VI. (1.) 1989, 42–52. old.

kopjafát állított a pilisszentkereszti kolostor romjai mellé, kopjafa jelzi azt a helyet, ahol nyugat felé a vasfüggönyt először megnyitották, és kopjafát állítottak a holocaust cigány áldozatainak is.

Még látványosabban szakadtak el eredeti szerepkörüktől az emlékjelként fölállított „székely kapuk”. A székely kapuk „fölfedezése” a másodlagos használat számára Huszka József személyéhez fűződik. Ő tervezte székely kapuk mintájára a millenniumi kiállítás harmadik bejáratát. A székely kapu (amelynek elterjedése egyébként nem korlátozódik a székelyek lakta területre) az általa föltételezett keleti eredete alapján a kiállításon a honfoglalás korát idézte. Manapság a székely kapuk — gyakran kerítés- és bejáratfunkció nélkül, néha több is egymás mögött — kitelepített, áttelepített bukovinaiakra, székelyekre, elesett katonákra, 1956-os áldozatokra utalnak.

A „magyarságkép” vizsgálatával — ahogy magunkról megalkotjuk, és ahogy mások rólunk kialakítják — több tudomány foglalkozik, sokféle módszerrel. Az etnológia/antropológia (amelyeket két tudományágként említek itt) részben azzal járulhat hozzá a feladat megoldásához, hogy beszámol korábbi tevékenységéről, amikor mint „nemzeti néprajztudomány”, összegyűjtötte, értelmezte és a nemzeti kultúra szimbólumtárában elhelyezte a paraszti kulturális hagyomány elemeit. De ennél talán többet is tehet: a modern etnológia és antropológia egyre inkább kutatási témájának tekinti a nemzeti kultúrák működését, az etnikus és a nemzeti kulturális határok szimbolikus kitűzésének, az önkép és a másokról alkotott kép megszerkesztésének folyamatait, a nemzeti jelképek és sztereotípiák működésének vizsgálatát.

Felhasznált irodalom

- Bruckmüller, Ernst: *Nation Österreich. Kulturelles Bewusstsein und gesellschaftlich-politische Prozesse*. Wien-Köln-Graz, 1996.
- Colls, Robert-Philip Dodd (eds.): *Englishness. Politics and Culture*. Kent, 1986, Beckenham.
- Daun, Áke: *Swedish Mentality*. 1996, University Park, PA.
- Deák István: Post-Communist Eastern Europe: A Survey of Opinion. *East European Politics and Societies*, Vol. 4., No. 2., 1990, 153–207. old.
- Fejős Zoltán: *Nemzeti kultúra és kulturális politika*. (Előadás kézírata.) Bp., 1996.
- Glatz Ferenc: *Nemzeti kultúra — kulturált nemzet 1867–1987*. Bp., 1988.
- Herzfeld, Michael: *Cultural Intimacy. Social Poetics in the Nation-State*. New York-London, 1997.
- Hofer Tamás: Construction of the „Folk Cultural Heritage” in Hungary and Rival Versions of National Identity. *Ethnologia Europaea* 21., 1991, 145–170. old.
- Hofer Tamás (szerk.): *Népi kultúra és nemzettudat*. Tanulmánygyűjtemény. Bp., 1991.
- Hofer Tamás: Harc a rendszerváltásért szimbolikus mezőben. 1989. március 15-e Budapesten. *Politikatudományi Szemle*, 1992, 29–52. old.
- Hofer Tamás (szerk.): *Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzettudat változó jelképei*. Tanulmányok. Bp., 1996.
- Kovács Ákos (szerk.): *Monumentumok az első háborúból*. A Műcsarnok és a Népművelési Intézet közös kiállítása. Bp., 1985.
- Kubik, Jan: *The Power of Symbols Against the Symbols of Power: the Rise of Solidarity and the Fall of State Socialism in Poland*. 1994, University Park, PA.

- Löfgren, Orvar: The Nationalization of Culture. *Ethnologia Europaea* 19., 1989, 5–23. old.
- Löfgren, Orvar: Materializing the Nation in Sweden and America. *Ethnos*, 1993, 161–196. old.
- McDonald, Maryon: The Construction of Difference: An Anthropological Approach to Stereotypes. In Sharon MacDonald (ed.): *Inside European Identities*. Oxford, 1993, Providence, 219–236. old.
- Nandy, Ashis: *The Intimate Enemy. Loss and Recovery of Self under Colonialism*. Oxford-Delhi, 1983.
- National Culture as Process. Papers from a Hungarian-Swedish Symposium. *Ethnologia Europaea* 19/1., 1989.
- Nora, Pierre: *Les lieux de mémoire*. Tome I. La République, Tome II/1–2. La Nation, Tome III/1–3. Les France. Paris, 1984–1992.
- Rupnik, Jacques: The Roots of Czech Stalinizm. In Raphael Samuel-Gareth Stedman Jones (eds.): *Cultures, Ideology and Politics. Essays for Eric Hobsbawm*. London, 1982.
- Said, Edward W.: *Orientalism*. New York, 1978.
- Samuel, Raphael (ed.): *Patriotism. The Making and Unmaking of British National Identity*. Vol. I. History and Politics, Vol. II. Minorities and Outsiders, Vol. III. National Fictions. London, 1989.
- Sinkó Katalin: A nemzeti emlékmű és a nemzeti tudat változásai. *Művészettörténeti Értesítő*, XXXII. 1983, 185–201. old.
- Sinkó Katalin: Árpád kontra Szent István. *Janus*, VI. (1.) 1989, 42–52. old.
- Sinkó Katalin: Az Alföld és az alföldi pásztorok felfedezése a külföldi és a hazai képzőművészetben. *Ethnographia*, 100. 1989, 121–154. old.
- Sinkó Katalin: A tovább élő historizmus. A millenniumi emlékmű mint szimbolikus társadalmi akciók színtere. In Zádor Anna (szerk.): *A historizmus művészete Magyarországon*. Bp., 1993, 277–293. old.
- Sub Minervae Nationis Praesidio. Tanulmányok a nemzeti kultúra kérdésköréből Németh Lajos 60. születésnapjára*. Bp., 1989.
- Swidler, Ann: Culture in Aciton: Symbols and Strategies. *American Sociological Review*, Vol. 57. 1986, 273–286. old.
- Turner, Victor: *Dramas, Fields and Metaphors: Symbolic Action in Human Society*. Ithaca-London, 1974.

A nemzetkarakterológia múltja

A pszichológia történetének nemzetközi párhuzarban is előkelő helyet foglalhat el a tekintetben, hogy 1847-ben írt könyve, *Teljes díma szerint. Jellemzése vagy az angol, francia, magyar, német, orosz, orosz, spanyol nemzet nő, férfi és életkorok jellemzése lélektanilag szempontból*¹

A gyűjtő egyházi férfi és Akadémiai pszichológus tagja (utóbbi a Kossuth család, majd a Rátsburg-uralkodóház gyermekeinek nevelője) ott fordult töredékes német előzményekre támaszkodva nagyívű körképet kerestett a nemzetekről, és a köröt megelőző rendszeres nemzetkarakterológiát alkotott. A szerző számára az nem is kérdés, hogy ki a magyar. Azt keresi és írja le színes stílusba burkolt rendszerességgel, hogy milyen a magyar ember természete: (Egy kiragadott idézet, különös ellentmondásban látom nemzetünket, az angol és a franciát tan kivéve egy nemzet sem buzog oly hűn nemzetisége mellett, mint a magyar, és még is egy sem fogadja oly könnyen, mondhatni könnyelműen az idegent és mindent mi idegen, mint éppen a magyar.)² Munkamódszere a szempontokban

¹ *Teljes díma szerint. Jellemzése vagy az angol, francia, magyar, német, orosz, orosz, spanyol nemzet nő, férfi és életkorok jellemzése lélektanilag szempontból*. Győr, 1847.

A nemzeti identitás és a sztereotípiák görbe tükre

Ki és milyen a magyar? Ez a kérdés, ha írásom büszke és körmönfont címét a hét-köznapiok nyelvére fordítjuk. Azért is jogos hétköznapi nyelvre átültetni ezt a kérdést, mert a *köznapi gondolkodás* erre adott válaszát keressük és elemezzük. Külföldön is, ha nyomokban van erre adat, s hazánkban szintén, ahol a kérdés nagyobb visszhangra találhat. A külföldi és hazai reflexiók összetartoznak, utalnak is egymásra, s minden bizonnyal jobban értjük és értelmezhetjük a rólunk formált képet, ha megvizsgáljuk azt, hogy mi mit és hogyan tartunk magunkról és másokról.

A pszichológia annál ambiciózusabb volt, mintsem hogy a nemzet képét és az ebben is tükröződő nemzeti hovatartozást, kötődést vélemény szinten vizsgálja. Először magát a nyers valóságot próbálta megragadni, a nemzetet magát, természetét úgy, ahogy van.

A nemzetkarakterológia múltjából

A pszichológia történetének nemzetközi példatárában is előkelő helyet foglalhat el e tekintetben Rónay Jácint 1847-ben írott könyve. Teljes címe szerint: „Jellemisme, vagy az angol, francia, magyar, német, olasz, orosz, spanyol nemzet, nő, férfiú és életkorok jellemzése lélektani szempontból”.

A győri egyházi férfiú és Akadémiánk pszichológus tagja (utóbb a Kossuth család, majd a Habsburg-uralkodóház gyermekeinek nevelője) úttörő volt: töredékes német előzményekre támaszkodva nagyívű körképet kerekített a nemzetekről, és a korát megelőzve rendszeres nemzetkarakterológiát alkotott. A szerző számára az nem is kérdés, hogy ki a magyar. Azt keresi és írja le színes stílusba burkolt rendszerességgel, hogy *milyen a magyar ember természete*. (Egy kiragadott idézet: „különös ellentmondásban látom nemzetünket, az angolt és a franciát tán kivéve, egy nemzet sem buzog olly hön nemzetisége mellett, mint a magyar, és még is, egy sem fogadja olly könnyen, mondhatni könnyelműen az idegent és mindent, mi idegen, mint éppen a magyar.”¹) Munkamódszere a szempontokban

¹ Rónay Jácint: *Jellemisme, vagy az angol, francia, magyar, német, olasz, orosz, spanyol nemzet, nő, férfiú és életkorok jellemzése lélektani szempontból*. Győr, 1847.

gazdag összehasonlítás, egybevetés nemzetek között és nemzeten belül. Művét az is megkülönbözteti a többi, későbbi, hazai és külföldi nemzetkarakterológiáktól, hogy nem egyetlen, egy tömbből faragott típust ír le, hanem társadalmi és demográfiai kategóriák eleven rajzát adja. Valóban benne rejlik egy kulturális, társadalmi, nemi és életkori differenciál-pszichológia kezdeménye. Ugyanakkor fel sem merül benne, hogy az általa látni vélt különbségek nem valóságosak. Nem tart attól, hogy szórt történeti-irodalmi forrásai s az önmaga által leszűrt ítélet különbséget tesznek ott is, ahol ezek nincsenek, s eltúlozzák, túldimenzionálják a különbséget ott is, ahol megvannak. Rónay nemzetekről gondolkodik és szól, s nincs benne modern aggály, hogy csak nemzetképeket közvetít és színezi ki.

A két világháború között a magyar nemzetkarakterológia már elvesztette ártatlan naivitását. Nem is pszichológiai mű, hanem a filozofikus absztrakciók építménye (mint *Prohászka Lajos* szerencsétlen időpontban megjelent német-magyar komparációja), bátor eszmei-politikai tett (mint *Szekfü Gyula* és társai „Mi a magyar?” kötete), publicisztikai ballépés (mint *Németh László* mélymagyar-hígmagyar distinkciója). *Babits Mihály* kiváló írása² felsorolja az összes józan ellenérvet, amely a magyarság vagy a nemzet méretűvé kivetített magyar ember személyiségrajzának tudományossága ellen felhozható. Ha egy nem teljesen logikus fordulattal maga belevág egyfajta történeti-kulturális mentalitás finom művű leírásába, az 1939-ben az önálló nemzeti perspektíva megőrzésének szolgálatában történt.

A szociálpszichológia egyik névadója, *William McDougall* (1921) még megkísérli a század húszas éveiben, hogy a nemzetek pszichológiáját felvázolja a „The Group Mind” című kötetében. Ez azonban főként azzal lett maradandó emlékeztető, hogy rajta csiszolta ki *Floyd Allport* azokat az érveket, amelyek a kollektív lelkiség léte és elemezhetősége ellen szóltak, s amelyek az egyének (ha tetszik egyedek) közötti kölcsönhatásokra fókuszáló amerikai szociálpszichológiát elindították máig ívelő pályáján.³ A szociálpszichológia empirikus tudománya így a nemzetkarakterológia tagadásaként jelent meg, viszont igaz, kezdetektől birkózik a problémával, hogyan értse meg az egyén integrálódását a nagy társadalmi egészbe, s a nagy társadalmi egész jelenlétét ez egyén felfogásában és tetteiben.

Egyébként a nemzetkarakterológiának van jogutóda az empirikus társadalomkutatás világában: a világ irodalmában ma is találhatunk nemzeti-társadalmi karaktereknek szentelt esszéisztikus írásokat, amelyek aktuáltörténeti utalásokra támaszkodnak, és ha az amerikai vagy az orosz ember személyiségprofilját ígérik, akár publicisztikai világsikert is arathatnak. Mindemellett jelentkezett és erősödik az a szakszerűen pszichológiai vonulat, amely a kultúrák közti különbségek módszeres feltárására vállalkozik, és összehasonlító vizsgálatok tényszerű eredményeiből rakja ki a nemzeti kultúrák színes mozaikképét. Ezer módszertani

² Szekfü Gyula (szerk.): *Mi a magyar?* Bp., 1939, Magyar Szemle Társaság.

³ Allport, Floyd: *Social Psychology*. 1924.

nehézséggel küzd, nem utolsósorban a mintavétel gondjával, hogy eldöntse ki s miért reprezentál egy nemzeti kultúrát.⁴

A nemzetkarakterológiai törekvés utóélete a nemzetekről formált képek, leírások, jellemzések tanulmányozása is, amely beletorkollik a mai szociálpszichológia egyik fő áramába, a *sztereotípiakutatásba*. Annak vizsgálata, hogy milyen kép él a köztudatban a különböző etnikumokról, nemzetekről elvált és önállósult a tényleges nemzeti karakter tanulmányozásától, nem is mindig talál ahhoz visz-sza, de nem szükségképpen jelenti annak elutasítását, hogy lenne jól-rosszul tükrözött tárgya. Nyilvánvaló, hogy egy sajátos vetületről van szó, mint a címben fogalmaztam, „görbe tükörről”, hiszen jobb esetben is egy-egy társadalom jellegzetességei (fejlett ipara, zenei kultúrája, vagy épp a kriminalitás mértéke) emberi-személyes vonásokban képződnek le, fordulnak át (mint szorgalom, muzikalitás vagy rosszakarat). A társadalmi struktúrák antropomorf formát öltenek, ha egyáltalán a sztereotip vonásokból kirajzolódó emberalak valóban közvetít rele-váns társadalmi információt. *LeVine* és *Campbell* úgy vélik,⁵ hogy ilyen értelemben van igazságmagva a sztereotípiáknak, de e kérdésben megoszlanak a szakmai vélemények, hosszú évtizedeken át az ellentábor hangja sokkal erőteljesebb volt.

Mi a sztereotípiá?

A szociálpszichológia nemzetközi szakirodalma az 1930-as évek első felétől fog-lalkozik elemzően az *etnikai előítéletek* problémájával. A fasiszmus jelentkezésé-nek természetes ellenhatásaként erősödött meg a szándék, hogy demonstrálják: a közgondolkodásban vannak alaptalan, ám egyes etnikumok hátrányos megkü-lönböztetésére vezető előfeltevések. Tulajdonképpen *Katz* és *Braly* 1932–33-ban a Princeton Egyetem diákjai körében végzett vizsgálata⁶ adott elsőként empiri-kus-műveleti értelmet a sztereotípiá fogalmának, és ugyanakkor össze is fűzte ezt az előítétellel. Nemzeti, etnikai csoportokra nézve jellemzőnek talált tulajdonsá-gokat egy listából választottak ki a diákok. Az egyik legfőbb tanulság az volt, hogy véleményük sok esetben egészen magas százalékos arányban egybeesett. *Katz* és *Braly* azt a csoportjellemzést tekintette sztereotípiának, amellyel kapcsolatban *kon-szenzus* van. Mi is ilyen értelemben beszélünk itt és a továbbiakban sztereotípiáról, megengedve, hogy nemcsak ilyen kulturális, hanem egyéni sztereotípiák is vannak.

⁴ Ez utóbbi kulturális összehasonlító vizsgálatok a volt keleti blokkból az oroszokat, furcsa módon a társadalmi feszültségeket hordozó keletnémet populációt és újabban a lengyeleket érik el.

⁵ *LeVine, R. A. – Campbell, D. T.: Ethnocentrism: Theories and Conflict, Ethnic Attitudes and Group Behaviour.* New York, 1972, Wiley.

⁶ *Katz, D. – Braly, K. W.: Racial Stereotypes in One Hundred College Students. Journal of Abnormal and Social Psychology, 1933, 28., 280–290. old.*

A szerzőpár másik lényeges felismerése az volt, hogy bizonyos kategóriákról (nevezetesen a török népcsoportról) a távolságtartó értékelés alapján akkor is születik egybehangzó jellemzés, *ha semmi tapasztalati anyag nincs* vele kapcsolatban. Eszerint — születik a kritikai konklúzió — hiába élnek a köztudatban széles körben elterjedt nézetek arról, hogy milyenek a különböző nemzetek, e nézetek a jellemzést adó személyekre és az ő kultúrájukra vetnek fényt, s nem a jellemzés tulajdonképpeni tárgyára.

Mi a nemzet?

A nemzetjellemzések, az auto- és heterosztereotípiák teljesen légből kapott és elfogult jellegének a feltételezése elég kritikus, de vannak még ennél is súlyosabb fenntartások. Van olyan szakirodalmi álláspont, amely szerint nemcsak az egyes nemzetek megítélésében esünk tévedésbe, hanem a nemzet mint fogalmi konstrukció kétes, nem tudni, mi a valóságfedezete. Van a történészeknek és gondolkodóknak egy ismert csoportja, amely a nemzetet hamistudati képződménynek könyveli el. E társadalomkritikai iránynak azonban bizonyos értelemben még nehezebb dolga van, mint a marxizmus szószólóinak. Ezek az embereket osztálytudatra igyekeztek ébresztetni, amijük nem volt, az viszont az embereket arról világosítja fel, hogy magukra és másokra vonatkozó nemzettudatuk, amijük van, az nem más, mint téves és dezorientáló világlátás.

Kifejezően fogalmazza ezt meg *Csepeli György* 1992-ben kiadott könyvének címe: „A nemzet által homályosan”.⁷ Ugyanerre utalt a nemzetközileg jegyzett *Benedict Anderson* irányadó munkájának a címe is: „Képzelt közösségek: reflexiók a nacionalizmus eredetére és elterjedésére.”⁸

Szerintük a nemzet *nem természetes közösség*, hanem valamiféle „műtermék”, amely hamis színben mutatja és alakítja a történelmi-társadalmi viszonyokat. Ehhez a minősítéshez azonban alighanem hozzátartozna annak meghatározása, hogy mi a természetes közösség, s miben áll a természetes közösség fölénye. Az érthető, hogy e nemzetkritikusok nem osztják egyes nacionalistáknak a nemzet misztikus eredetére, szimbólumainak mágikus hatására, egységének gyökerére és erejére vonatkozó illúziót, s tanulságos, ha a nemzeti keretek létrejöttének és a nemzeti öntudatra ébredésnek a feltételeiről és folyamatairól ötletgazdag

⁷ Csepeli György: *Nemzet által homályosan*. Bp., 1992, Századvég Kiadó.

⁸ Anderson, Benedict: *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*. London, 1983, Verso.

módon elmélkednek. Az azonban kétséges, hogy mi is az a természetes közösség, amelyet a nemzettel magas mérceként szembeállítanak.⁹

A nemzet létének és mibenlétének megkérdőjelezéséhez nem egészen logikusan illeszkedik a gondolat, hogy volt és van a nemzetfejlődésnek egy jobbik és egy rosszabbik útja. Jobb a politika kereteibe beleillő *államnemzet* és rosszabb az azokon túlcsorduló *kultúrnemzet*. Nem nehéz ráébredni arra, hogy az előbbinek nem egyszerűen példája, hanem történeti megtestesülése a *francia*, az utóbbinak pedig a *német* fejlődésmenet. Ma már e régről és jó helyekről ismert dichotómia avíttnak és szegényesnek tűnik.¹⁰ Csepeli György a tipizált nemzetek tablóján széttekintve joggal fedezte fel az USA hiányát, amelyet úgy pótol, hogy az ismert dichotómiát kiegészítette az „állampolgárnemzet” általa a franciánál is jobban értékelt ideáltípusával. El kell ismerni, nagy a jelentősége annak, hogy a Földön a legheterogénebb amerikai társadalom nemzetté váljon, nehogy a „népek olvasztótégelye” etnikailag felrobbanjon. Az azonban bizonyos, hogy az amerikai típus a nemzetfejlődésben nem szokványos, s másolni sem másolható.

A történeti megértés és hozzáértés sajnálatos hiánya lenne, ha abból kiindulva, hogy Magyarország a Rajnától keletre fekszik, és hogy határain kívül magyar ajkú népesség milliós nagyságrendben él, Csepeli Györggyel együtt arra a következtetésre jutnánk, hogy a magyarság történetileg az ún. kultúrnemzet fejlődési útján haladt.¹¹

⁹ Természetes közösség vajon a General Motors vagy a hasonszórú vállalatbirodalom, amelynek csoport-szerűségét a társadalomkutatók nem vitatják, hanem hovatovább, úgymond, sajátos szervezeti kultúráját igyekeznek feltárni? De még az is kérdéses lehet, hogy természetes közösség-e a nukleáris család, ismerjük még oly jól is egymást a tagjai, s közvetlen interakcióik gyümölcseként jobb esetben újabb családtagoknak ad-janak életet. De ott van a háttérben sok tényező: a szülők anyagi helyzete, a szexuális felvilágosítás, a papi ál-dás, a családjogi törvény és az örökösödési adó: mindez mennyire természetes? Anderson tesz egy félmeg-jegyzést ezzel kapcsolatban, de tipikusan ez az az önkorlátozás, amely a követők gondolatrendszeréből már kikopik.

¹⁰ Még ha igent is mondanánk arra, hogy a francia és a német út önmagán kívül okkal és hitelesen általánosítható nemzetek egész sorára, egész európai régiókra, akkor is mi történt a Brit Birodalomban, mi történik az Euró-pán kívüli, állami ambíciójú nemzetek és nemzeti ambíciójú államok tucatjaival. Az absztrakt modell és szín-pompás valóság viszonyának bonyolultságát mi sem mutatja jobban, mint hogy Németországban ma állam-nemzet él, és Franciaország is megélte a kulturális összetartozás nem egy morális és hatalmi dilemmáját, pél-dául Algír drámáját. Lehet idealizálni az államnemzeti fejlődést a kultúrnemzetihez képest, lehet a korábban polgári és a korábban demokratikus fejlődést az államnemzet modelljével összekapcsolni, azonban az is tör-téneti illúzió lenne, ha nem látnánk ennek a gyorsabb és olajozottabb előrehaladásnak a rugóját a gyarmatok több évszázados alávetésében és kiszípolozásában.

¹¹ A magyar államiség hosszú története ennél bonyolultabb, pl. a dualizmus korszakának a Nyugathoz képest későn jött és ugyanakkor expanzív államnemzeti törekvéseit joggal éri bírálát: az állam határai között élő nemzetiségeket megpróbálja beolvasztani. Trianon után államnemzetről beszélni merőben más értelmet nyer, nevezetesen az elmozdított határokon kívül rekedt magyarokról való lemondását.

Bonyolult kérdés, hogy mi és ma megélhetjük-e annak a szabadságát, hogy eldöntsük mely nemzetmodell kedvesebb számunkra, mi a modernebb, vagy ha a polgári fejlődés itt erőre kap, akkor ahhoz mi is illene jobban.¹²

A magyar nemzet

Nem korlátozva figyelmünket értelmiségi mintákra és almintákra, magunk hosszabb távon, visszatérően vizsgáltuk,¹³ hogy az emberek a *magyar nemzet fogalmát*, ennek terjedelmét hogyan határozzák meg. 1973-ban tettük fel először azt a háromágú kérdést, egy országos reprezentatív minta tagjainak, hogy „Amikor Ön a magyar nemzetre gondol, beleérti-e ebbe a szomszédos országokban élő magyarokat, a nyugati országokban élő magyarokat, a Magyarországon élő nemzetiségeket?” Az ország akkori politikai atmoszférájában már az is figyelemre méltó, hogy a Nyugatra távozókat a megkérdezettek 24%-a a nemzet tagjának minősítette. A szomszédos országokban élő magyarok megítélésében erősebben megoszlott a minta, 45% tekintette őket a nemzet részének. A nagy többség a hazai nemzetiségek nemzethez tartozása mellett voksolt, 72,5% nyilatkozott így.

Ha tetszik, fogalmazhatunk úgy, hogy ekkor, 1973-ban az „államnemzeti” felfogás hangja volt domináns, bár ekkor sem lebecsülendő a kulturális összetartozás alapján válaszolók aránya. A legdurvább százalékszámokból is nyilvánvaló, hogy egy számottevő réteg álláspontja kiterjesztő módon ellenmondásos: egyszerre tekinti a magyar nemzet részének a magyar állampolgárságú nemzetiségeket és az idegen állampolgárságú magyarokat. Különböző rétegmintákon lebonyolított vizsgálataink a '70-es, '80-as években azt tükrözték, hogy a fiatal értelmiségiek, illetve az értelmiségi származású diákok társaiknál nagyobb arányban vélték úgy, hogy a határon túli magyarok a nemzetbe tartoznak.

A tanulók körében lényeges módosulást hozott a rendszerváltozás: 1991-ben a Nyugatra távozottakat a mintának immár majd a fele a nemzet tagjának tekintette, kétharmados lett az egyetértés abban, hogy a határokon túl élő magyarok a nemzet részei, visszaesett viszont azok aránya, akik a nemzetbe befoglalnák az itt élő nemzetiségeket. A közelmúltban, 1996 végén újfent egy országos reprezentatív mintának tettük fel a kérdéssort.¹⁴ A nyugati magyarokat 55%, a szomszédos

¹² Ez minden bizonnyal nem csak elhatározás kérdése. A történelmi helyzet kényszerít bizonyosan megélhetjük, amelyben államunk nehezen tudja érdemben befolyásolni a határain kívül rekedt magyarok sorsának alakulását. Csepeli György 1989-ben vizsgálta, hogy a nemzetfelfogásban milyen eltérések vannak, s dokumentálta, hogy van bizonyos támogatottsága az általa minden jel szerint pozitívabban értékelt államnemzeti irányvételnek is, sajátos kulturális háttérrel és értékfelfogással rendelkező értelmiségi csoportokban.

¹³ Összefoglalóan ld. Hunyady György: *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban*. Bp., 1996, Akadémiai Kiadó.

¹⁴ Az MTA Kommunikációelméleti Kutatócsoportjának 1000 fős vizsgálata.

országokban élőket 68%, a nemzetiségi állampolgárokat 70% minősítette a nemzet tagjának. A kulturális és a politikai-állami összetartozás szempontja tehát egyaránt érvényesül, minden korábbinál nagyobb a kiterjesztő módon ellentmondásos vélemények aránya, a 40%-ot bizonyosan eléri. Nincs töretlen logika, nincs egységes eszmei álláspont ebben a kérdésben, s bizonyos: a kérdezettek meghatározó többségétől *távol áll a kirekesztés szándéka*. Ez igazolódik további kérdéseink nyomán is, bár nem hallgatható el, hogy 11,5% nem keresztény családból származókat, 17% azokat, akiknek egyik szülője afrikai vagy távol-keleti, akkor sem foglalja be a magyar nemzetbe, ha anyanyelvük magyar. 27% szerint nem tagjai a magyar nemzetnek a magyarországi cigányok. A minta nem lebecsülendő hányada tehát az állampolgári, illetve nyelvi kritériumokon túli szempontokat is érvényesít a nemzeti hovatartozás mérlegelésekor.

Az 1996-ban kérdezettek 55%-a szerint egy ember nem tartozhat több nemzethez, s 39% gondolja úgy, hogy ez lehetséges. Akár e markáns többségi vélemény miatt, akár ennek ellenére, figyelmet érdemel, hogyan látják az emberek e kettős kötésben lévő etnikai csoportok hovatartozását. 1994-ben arra kértük a vizsgálati személyek egy csoportját, hogy több szempontból ítéljék meg pl. a szlovákiai magyarok, s a magyarországi szlovákok hasonlóságát a két többségi populációhoz és egymáshoz. Az adatok alapján a multidimenzionális skálázás módszerével térképszerűen ábrázolni tudtuk a négy csoport hasonlóságát, leszűrhattük, hogy ezek között nagy vagy egyenlőtlen távolságot nem érzékelnek.¹⁵

Ezen empirikus megfigyelések után visszatérek arra a gondolatra, hogy a szociálpszichológiának kezdeteitől egyik elméletileg is jelentős alapproblémája az volt, hogy mi fűzi az egyént egy — bizonyos történeti fázisban számára társadalmi-kulturális realitásként adott — nagy társadalmi csoporthoz. Többféle szakmai nézőpont jelentkezik, ezek között helye van a csoporthoz tartozás szociálbiológiai célszerűségét és alapjait kiemelő megközelítésnek csakúgy, mint a nemzeti identitást az egyéni nárcizmussal rokonító pszichoanalitikus elemzésnek. Nincs igazi pszichológiai képviselő a társadalmi-gazdasági célszerűséget és alapokat kiemelő megközelítésnek és a kultúrantropológia társtudományra marad egy olyan koherens szocializációs elemzés, amely az egyént annak a kultúrának teremtményeként mutatná be, amelybe belenő, s amely így szükségleteit és képességeit kimunkálja.

¹⁵ Több ilyen viszonyrendszert feltárva azt tapasztaltuk, hogy korántsem egyforma a különböző kettős kötésű csoportok látni vélt helyzete. A magyarországi magyar többséghez látják viszonylag közel pl. a magyarországi németeket, viszont az anyaország többségéhez a magyarországi románokat. Ezzel a közvetett módszerrel is fény derül a cigányság megítélésének sajátosságaira: a magyarországi és a romániai cigányok között felettébb nagy hasonlóságot konstatálnak, s ez úgy átrendezi a viszonyok térképét, hogy hozzájuk képest egészen közel kerülnek egymáshoz egyfelől a magyarországi magyarok és románok, másfelől a romániai románok és magyarok. Szemléletes példája ez egyébként annak, hogy a nemzetekre és etnikai csoportokra vonatkozó jellemzések, hasonlósági ítéletek az egyéni tudatban, és sok-sok ember köztudatában is, egy-egy konstellációban nyelik el aktuális értelmüket. (Lásd Hunyady György: i. m. 153–165. old.)

Az identitás kérdése

A mai szociálpszichológia domináns nézőpontja mindazonáltal kognitív: a nemzet eszerint egy olyan kategóriát jelent, amelybe az egyén belesorolja, beletartozónak tekinti önmagát, s amely így különleges szerephez jut a szociális információk feldolgozásában és az önértékelésben. *Henri Tajfel*, az európai szociálpszichológia újraélesztője vezette be együtt és kapcsolta össze az információfeldolgozás és önértékelés szempontjait, s jelölte ki így módon a nemzetnek az egyéni tudatban betöltött funkcióját.¹⁶

Úgy vélte, az emberek és az emberi megnyilvánulások tömkelegének felfogásához és gondolati kezeléséhez általános kategóriákat kell használnunk. Az emberek kategóriába sorolása kihat tulajdonságaik megítélésére: kategórián belül az azonosságot, a kategóriák között a különbséget látjuk inkább és túlozzuk el. Az egy kategóriához tartozó emberek látni vélt közös tulajdonsága a sztereotípia, ez egyszersmind a más kategóriától megkülönböztető vonások leírása is. Tajfel ún. szociálisidentitás-elmélete szerint az elkülönített kategóriákhoz való viszonyunk szubjektíve aszimmetrikus. Pozitív önértékelésünk érdekét és védelmét az szolgálja, ha a mi saját kategóriánk kifejezetten értékes, s így saját kategóriánk kiemelése ösztönöz bennünket arra, hogy összehasonlításokat tegyünk. Ez a logika megszabja, hogy a kategóriák szintjén mit mivel és miben hasonlítunk össze, s magyarázatot lel benne egyfelől az ún. *ingroup bias*, a saját csoport minduntalan tapasztalható felértékelése, másfelől a sztereotípiák szerepe és tartalma.

Az elméletnek több gondolati leágazása van, és az utóbbi két évtizedben kérdések és továbbfejlesztési kísérletek kapcsolódtak hozzá. Az egyik kritikus pont a személyes önértékelés és a saját kategóriához fűződő értékelés kapcsolata. Az emberek meríthetnek értékérzést kategóriájukból, de egyediségüknek, „be nem kategorizálhatóságuknak” önértéke van számukra. Tajfel bevezette az ún. minimális csoporthelyzet kísérleti paradigmáját, bizonyítva, hogy tetszőleges alapon (vagy csak virtuálisan) elkülönített kategóriák közül is a kísérleti személyek rendre előnyben részesítik a sajátjukat. *Lemyre és Smith*¹⁷ e kísérlet egy változatában viszont azt bizonyította, hogy a kategóriába sorolás önértékelés-eséshez, annak csökkenéséhez vezet, a kísérleti személyek azért jutalmazták és értékelik fel saját kategóriájukat, hogy így helyreállítsák önértékelésüket. Számos empirikus tapasztalat igazolja, hogy az emberek azt a vonásukat, nota bene azt a kategóriájukat hangsúlyozzák, emelik ki, amelyik környezetüktől megkülönbözteti őket. Ez érvényes a nemzeti hovatartozásra is, s adalék a kisebbségek fokozott etnikai tudatosságának magyarázatához. Ezen a nyomon haladva is rá kell eszmélnünk,

¹⁶ Tajfel, Henri: Social Psychology of Intergroup Relations. *Annual Review of Psychology*, 1982, 33., 1–39. old.

¹⁷ Lemyre–Smith: Intergroup Discrimination and Self-esteem in the Minimal Group Paradigm. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1985, 49., 660–670. old.

hogy szituatív tényezői vannak annak, hogy a többféle önbesorolási lehetőségünk, kategorizációs hovatartozásunk közül melyik van előtérben, és formálja ítéleteinket és érzéseinket.¹⁸ Szituatív feltételeit azonosították annak is, hogy személyes vagy szociális identitásunk közül melyik emelkedik ki. Ennek a konzekvenciái tovább vezetnek: pl. amikor a személyes identitás dominál, akkor saját csoportom tagjainak teljesítménye önértékelésemre kontraszthatást gyakorol, s a kívül álló csoport indifferens. Ha viszont a szociális identitás dominál, akkor a saját csoportom tagjainak teljesítménye asszimilációs hatást gyakorol, „velük sírok és nevetek”, míg az outgroup szerepe kontraszthatást fejt ki.¹⁹

Tajfel elgondolása a szociális identitásról kezdetben a *gyermekek* nemzeti preferenciáinak vizsgálatával társult. E tárgykörtől távolodva vált e tétel és származékai az én és a társadalomfelfogás tanulmányozásának széles kisugárzású elméletévé. Visszaforgatva a nemzeti problematika tárgykörére, minden értéke mellett látnunk kell magyarázó erejének korlátait. A nemzetek között nemcsak ingroup-outgroup páros kapcsolatok vannak, hanem *összetett viszonyrendszer* áll fenn. A köztudatban is etnikai és nemzeti hierarchiák élnek, s ezek (szakmánk nyelvén szólva, a társadalmi reprezentációk) szorító hatást gyakorolnak a nemzetközi küzdőtér szubjektív szemlélőjére. A nemzetek állapotának és a nemzetgazdaságok és államok ütőerejének vannak objektív mutatói is, melyeket lehet gondolatban elkerülni, de gyakorlatilag megkerülhetetlenek. A nemzetek viszonyai párban és rendszerben nem ma létesültek, múltjuk tudatunkban gyakran elevenebben él, mint a jelent. Az ingroup-outgroup viszonyt nem egy ember, nem is csak az egyik csoport szemléli, hanem kölcsönösen teszik ezt, direkt és indirekt egymásra hatásban.

(Ha egy szociálpszichológus egy ilyen jellegű interdiszciplináris konferencián szót kap, mint az MTA I. és II. osztályának közös rendezvénye, akkor a hallgatóságot kettős veszély fenyegeti. Egyrészt, hogy az illető viszonylag egyszerű és kézenfekvő fogalmak bonyolult és végeláthatatlan értelmezésébe kezd, melynek során a becsületes szavakat idegenből kölcsönzött terminus technikusok garma-dájával cseréli fel, majd ezek kölcsönviszonyait elemzi oly módon, hogy a normál közönség — amely önnön pszichológiai élményeinek közvetlen tudatában kezdetben még érteni vélte, miről is lesz szó — sajnálatos módon elveszíti a fonalat, amely egyébként gyakran meglehetősen triviális végkövetkeztetéshez vezet. Hiszen a pszichológia, a szociológia s részint a filozófia a maga absztrakcióival azt boncolja és tárja fel, ami a köznapi tapasztalatnak is tárgya, s így meglehetősen gyanús, ha konklúzióival a közhelyek bölcsességétől túl messze elkalandozik.)

Másrészt a szociálpszichológus annyiban is veszélyforrás, hogy finom művű absztrakcióit egy nem várt pillanatban az empirikus kutatás durva fogásaival köti

¹⁸ Oakes, P. J. et. al.: *Stereotyping and Social Reality*. Oxford, 1994, Blackwell.

¹⁹ Brewer, M. B.-Weber, J. G.: Self-evaluation Effects of Interpersonal versus Intergroup Social Comparison. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1994, 66., 268-275. old.

egybe, cseréli össze, majd az általa teremtett kísérleti helyzetekkel s hosszas kikérdezések technikai részleteivel kezd foglalkozni. Megfigyeléseinek anyagát adatokba tördeli, számszerűsíti, hogy az alkalmazott matematika mesterfogásait gyakorolja rajta, s ezáltal kivonja eredményeit a bizonyításra váró közönség látóköréből. Ennél egyébként csak az a rosszabb, ha a módszeres empiria igényét feladva mondanivalójáért egyfajta posztmodern könnyedséggel nem érez nagyobb felelősséget, mint hogy az egyike a lehetséges — és kritérium híján elbíráhatatlan — narratívumoknak.)

Az identitás és a sztereotípiák általános elméletének bemutatása után most a második veszély lenne a nagyobb. Ezt kerülendő a technikai részletek lehető mellőzésével igyekszem összefoglalni a sztereotípiák empirikus vizsgálatának néhány főbb eredményét.

A sztereotípiák vizsgálata során többnyire abból indulunk ki, hogy itt csoportok (mint kategóriák) jellemzésére kerül sor tulajdonság-megjelölések segítségével. A vizsgálati személyek spontán módon megjelölhetik, *egy listából választhatják* a jellemzőnek vélt tulajdonságot, vagy megadott egyes tulajdonságok, illetve tulajdonságpárok szempontjából *skálán* adhatnak ítéletet. Nem egyszerű, de épp a nemzeti sztereotípiák terén felhasznált eljárás annak a becslése, hogy egy-egy vonás a szóban forgó népességben milyen gyakran, milyen valószínűséggel fordul elő.

Ma az úgynevezett információfeldolgozási paradigma jegyében a vizsgálatok jelentős része a sztereotípiák kialakulását, szerveződését, kapcsolatait, alkalmazását veszi célba. A szerveződéssel összefügg a saját és a másik kategória, az ingroup és az outgroup percepciója közötti aszimmetria: nemcsak másként értékeljük, de másként is fogjuk fel őket, különböző mértékben változatosak és összetettek szemünkben. Kérdés, hogy a kategóriák és tulajdonságok tudati és emlékezeti reprezentációja milyen, mennyire elvont, illetve mennyire tapad konkrét példaesetekhez? Az elvontság különböző szintjén álló kategóriák jellemzésének mi a viszonya, a több szempontból végzett keresztkategorizáció milyen hatással jár? Miben és miért különbözik az egyes egyénről, az egyénekről és a csoportegészcsoportról formált benyomás, miért és hogyan alkalmazzuk a sztereotípiát a kategóriába tartozó egyénre, mikor automatikus az alkalmazás, hogyan rejtőzködik ítéletekben és nyelvi kifejezésekben a sztereotípiák?

Ma viszonylag ritka az a vizsgálat, amely nem az információfeldolgozás folyamatába helyezi a sztereotípiákat, mint kognitív struktúrákat, hanem kizárólag vagy elsődlegesen ezek társadalmilag elterjedt tartalmát igyekszik feltárni. Bár erre is van példa, így az amerikai dilemmát érintő faji, etnikai sztereotípiák létének és mibenlétének felkutatása vagy a nemi sztereotípiák tartalmi sajátosságainak elemzése.

A nemzeti sztereotípiák vizsgálatának Európában az integrációs folyamat és annak várható és bekövetkező ellenhatásai adtak lökést. Az utóbbi években az Európai Unió tagországaiban mind több kutatás vette kezdetét, amely a köztudatban egymásról élő képet (úgymond kulturális sztereotípiát) igyekszik feltárni, nem túlságosan fantáziadús módon. Új színfolt a szupranacionális Európa és az egyes nemzetek tudati reprezentációja közötti viszony kérdésének pusztá megfogalmazása.²⁰ Van egy visszatérő, igazolt, ám magyarázat nélküli megfigyelés, amelyet eredendően *Von Ehrenfels* fogalmazott meg, az, hogy az európai országok északi-déli földrajzi fekvése minden más jellegzetességtől függetlenül hatást gyakorol az ország népének percepciójára.²¹ Emellett olyan örök kérdések újratárgyalására kerül sor, hogy egybevág-e az egyes nemzetek különböző oldalról születő jellemzése?²² Hogy a saját nemzet értékelése és felfogása miben sajátos, s milyen hatással van az érintkezés és ismeretszerzés a kölcsönös percepcióra?²³

Az ún. kontaktus hipotézis unalmát, mármint hogy azt várják, hogy a személyes csoportközi érintkezés javítja a csoportok egymásról alkotott képét, csak időnként enyhíti egy-egy ellentmondó eredmény.²⁴ Mindezt visszatérően holland, angol, francia, német, olasz, spanyol társadalmi közegben vizsgálják, s ezen nemzetek zömmel egymásra reflektálnak. A kelet-európai régióból az orosz és a lengyel realitás és jellemzés váltott ki eddig érdeklődést.

Egy lengyel identitás- és sztereotípiavizsgálat a Tajfel-féle várakozásoktól merőben eltérő, kultúr- vagy inkább régióspecifikus eredménnyel járt. Tajfel és mind szofisztikáltabb követői szerint azért állítunk szembe és hasonlítunk össze kategóriákat, hogy a sajátunkat értékben kiemeljük. *Mlicki* és *Ellemers* 1996. évi eredményeiből²⁵ viszont az tűnik ki, hogy lengyel vizsgálati személyek a sztereotíp jellemzéseikben a saját kategóriájuk markáns elkülönítésére törekedtek, még azon az áron is, hogy annak értékelése negatív lesz.

²⁰ De Rosa, A. S.: *Am I Italian and/or European?* (Kézirat.) 1994.

²¹ Lissen, H.-Hagendoorn, L.: Social and Geographical Factors in the Explanation of the Content of European Nationality Stereotypes. *British Journal of Social Psychology*, 1994, Vol. 32., 2., June, UK.

²² Koomen, W.-Bahler, M.: National Stereotypes: Common Representations and Ingroup Favouritism. *European Journal of Social Psychology*, 1996, Vol. 26., 325-331. old.

²³ Kruger, J.: Probabilistic National Stereotypes. *European Journal of Social Psychology*, 1994, 1996, Vol. 26., 961-980. old.

²⁴ Stangor, Ch. et. al.: Influence of Student Exchange on National Stereotypes, Attitudes and Perceived Group Variability. *European Journal of Social Psychology*, 1996, Vol. 26., 663-675. old.

²⁵ Mlicki, P. P.-Ellemers, N.: Being Different or Being Better? National Stereotypes and Identifications of Polish and Dutch Students. *European Journal of Social Psychology*, 1996, Vol. 26., 97-114. old.

Milyenek a magyarok?

Az empirikus kutatások vázolt háttérén szemlélve nem túlságosan gazdag azoknak a vizsgálatoknak a száma és volumene, amelyek a magyarokról külföldön alkotott képet veszik célba, vagy ezt akár csak érintik.

Négy megközelítést említhetek, s ezzel csaknem ki is merítettem a szórványos eredmények összességét.

Az első megközelítés D. Peabody standard munkája, amely hatalmas empirikus anyagot ölel fel és összesít, végkövetkeztetéseiben pedig markáns pozíciót foglal el, s így mindkét okból megkerülhetetlen a nemzeti karakter és sztereotípiák tárgyalásakor. Peabody 1985-ben publikálta először könyvét, „National characteristics” címen,²⁶ mely cím a maga tömörségében talányos, hiszen nem tudni, valószínűs nemzetjellemzőkről vagy csak a nemzeteknek tulajdonított vonásokról kíván-e értekezni. Peabody kiindulópontja és végkövetkeztetése épp ebben a vonatkozásban markáns: minthogy egyfelől azt tárja fel, hogy sajátos arculata van a különböző nemzetekről adott jellemzéseknek, másfelől ezen jellemzések tekintetében nagy az egyetértés a különböző nemzeti kultúrákat képviselő minták között. Ennek alapján véli úgy, hogy a sztereotípiák hitelt érdemlő képet nyújtanak tárgyukról, a nemzeti karakterről.

Peabody az 1960-as és '70-es évek fordulóján négy nyugat-európai ország diákjai között bonyolította le alapvizsgálatát, amihez finn és osztrák diákmintákon végzett kiegészítő vizsgálat kapcsolódott. Egyedül ez utóbbiban, az ausztriai adatfelvételben szerepelt a magyar mint jellemzendő célnemzet.

A vizsgálati személyek ellentétes tulajdonságok (mint pl. gyáva-bátor) között elhelyezett skálán minősítették a célnemzet tagjait. Peabody módszertani nevezetessége, hogy ugyanazt a vonást ismételten, más értékelő előjellel is exponálja (a gyáva-bátor mellett a kockázatvállalás szintjére vonatkozik a megfontoltvakmerő tulajdonságpár is). Az ítéletek viszonyából így kiolvasható, hogy mi vezeti a vizsgálati személyt: az értékelés vagy a leírás következetessége. Az értékelés szerepét a nemzetjellemzések szerveződésében végül is halványabbnak látja, nota bene az ingroup és outgroup közötti értékelő különbségtételt sem találja, ami szokatlan és meg nem ismételhető eredmény. A nemzeti karakterek leírásában s megkülönböztetésében különösen fontosnak bizonyul egy dimenzió, a feszes-laza (tight-loose, azaz egyfelől összefogott, fegyelmezett, korrekt, másfelől könnyed, szenvedélyes, felszabadult).

Az összképnek eszerint lényeges eleme, hogy egy nemzet fiai és lányai mennyire gyakorolnak önfegyelmet, belső impulzusaikat mennyire tartják féken, alávetik-e magukat az általános normáknak. A különböző nációk között — a jellemzés alanyaiként és tárgyaiként egyaránt — Peabody észak-dél különbséget talál,

²⁶ Peabody, D.: *National Characteristics*. Cambridge, 1985, Cambridge University Press.

az impulzus-kontroll jobban jellemzi az északiakat, akik ennek hiányáért kritikus szemlélik a délieket.

Ennek a kutatássorozatnak a keretében a megkérdezett osztrák diákok általános értékelése a magyar emberről nem volt kifejezetten elutasító. Tevékeny, ravasz, felettébb vidám, szeretetre méltó, igen impulzív, elég nagystílusú népek tűntek a magyarok számukra. Kitűnik azonban már a legjellemzőbbnek ítélt vonások pusztán felsorolásából is, hogy szerintük sajátosan az önfegyelem, az impulzus-kontroll, a normakövetés nem tartozik a legfőbb nemzeti erények közé. Peabody tömören, kemény szavakkal összegzi az eredménycsokrot: „A magyarok az osztrákok ítéletei szerint egy lesüllyedt változatát képezik a bécsi operettekben megjelenő impulzuskiélésnek. Különösképpen »lazának« és »rámenősnek« ítélik...” (Hozzáteszem, mintha északról tekintenének ránk.)

Kelet és Nyugat, Észak és Dél

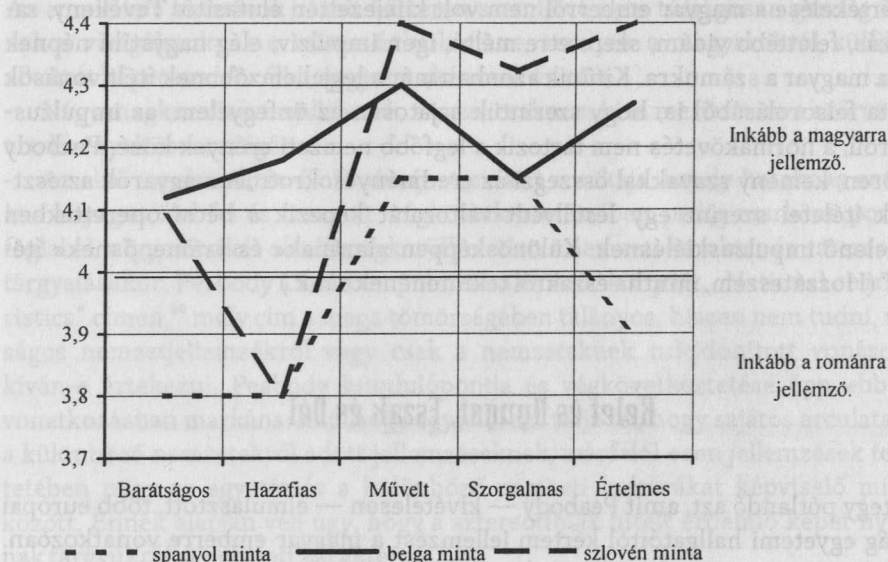
Mintegy pótlandó azt, amit Peabody — kivételesen — elmulasztott, több európai ország egyetemi hallgatóitól kértem jellemzést a magyar emberre vonatkozóan. Logikáját követve, észak–dél irányban különböző helyzetű országok 20–30 fős csoportjai nyilatkoztak skálákon, 1997 májusának első napjaiban.²⁷ Tapasztalataim és feltevéseim szerint Közép-Európában volt és van jelentősége a nyugat–kelet irányú különbségnek is. Ezért viszonyított ítéleteket kértem és kaptam a magyar emberről, akit a hétfokú tulajdonságskálán egyszer a némethez kellett mérni, egyszer a románhoz.

A német emberrel való direkt összehasonlítás alapvetően előnytelen, a „barát-ságos” vonás azonban ellenirányú kivétel, amely részleges ellensúlyt képez. A román emberrel való összehasonlítás felemás képet nyújt. A belgiumi diákok különösen nagyra tartják a németet, s ugyanakkor a magyarhoz képest konzekvensen és jelentősen leértékelik a románt. A spanyol diákok mindkét jellemzése ambivalensebb, mérlegelő, a magyar–román egybevetésben gyakorlatilag határozatlan. A belgiumiak tehát következetes és fokozatos nyugati–keleti distinkciókkal élnek. A spanyol kérdezettek tompítják a látni vélt német–magyar eltérést és a románokat közel úgy értékelik, mint a magyarokat. Az észak–dél szemléleti különbség misztériumán kívül e két mintánál a németek és a románok megítélésében közrejátszhat a kulturális és nyelvi hasonlóság mértéke is: a belgiumiak a németeket, a spanyolok a románokat jobban értik, s ezért is jobban értékelik. A magyarokkal kapcsolatban ilyen tényező — szokás szerint — egyiket sem befolyásolja. (Lásd 1. és 2. ábra.)

²⁷ A konferencia alkalmából és céljára készült az adatfelvétel, az International Research on Methodology and Comparative Studies Network szíves segítségével.

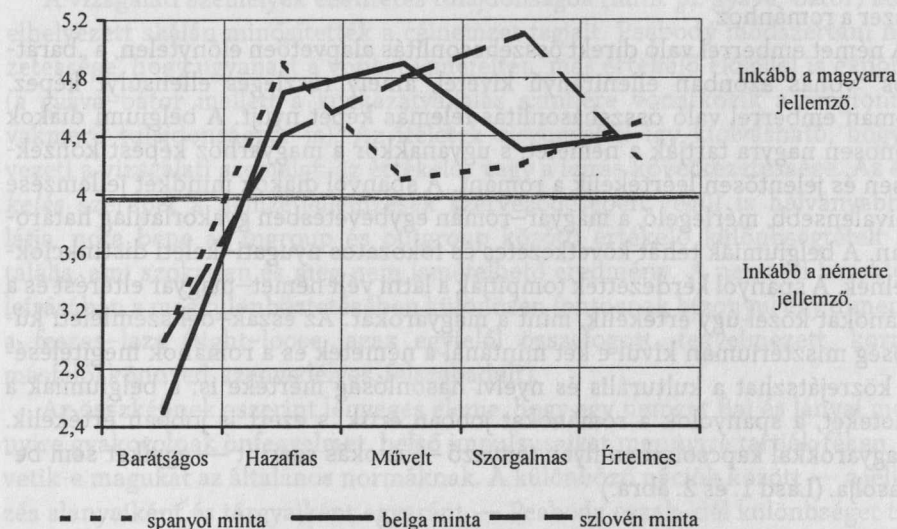
1. ábra

A román és a magyar ember összehasonlítása spanyol és belga mintán, 1997

2. ábra

A magyar és a német ember összehasonlítása spanyol és belga mintán, 1997

Rendelkezésre állnak adatok szlovén diákok egy szűk csoportjától is, akik nem ily távolságból tekintenek a szóban forgó nemzettriádra. Szemükben is egy nyugati–keleti hierarchia rajzolódik ki. Az élen álló németeknek a szorgalmát különösen méltányolják a magyarokhoz képest, a magyarok műveltségét és értelmességét hangsúlyozzák a románokhoz mérten, és feltűnően kiemelik a románok patriotizmusát a magyarokkal szembeállítva, aminek lehet, de nem feltétlenül van pozitív konnotációja.

Szomszédok egymásról

Itt egy harmadik kutatásra térek rá, északi szomszédaink, a szlovákok magyarokra vonatkozó ítéletalkotását részleteiben kevésbé, inkább konzekvenciáiban ismerhetjük. A pozsonyi FOCUS társadalom- és piackutató központ 1992–93-as adatai szerint²⁸ a szlovák többség (50% körül ingadozó) tetemes része véli úgy, hogy a kisebbségi magyarok nem érdekeltek, nem elkötelezettek és nem lojálisak Szlovákia iránt, s a magyarság státusára vonatkozó igényeket — még azok közül is, akik a kisebbségi jogokat általánosságban elismerik — túlzottnak tartják. A kétnyelvű helységnevtáblákat 13%, a magyar névhasználatot és az anyanyelvi oktatás 19-19% ismeri el maradéktalanul jogosnak. Az elmagyarosítástól való félelem viszont 64%-os arányban jelentkezik.

Ilyen háttérrel érthető, hogy a jól ismert „társadalmi távolság” skála egy itemére válaszolva 1993-ban 40%, 1994-ben 21% nyilatkozott úgy, hogy felháborodna, ha egy magyar költözne a szomszédságába. Az egyébként öröndetes, de nem maradéktalan enyhülés *Meciar* átmeneti távozásának idejére esett: s ily módon virtuálisan nemcsak a cigányoknál, araboknál és feketéknél, hanem a vietnamiaknál és ukránoknál is közelebb kerültek a magyarok a többségi szlovákokhoz. Ugyanezt a relációt érintette *Piontkowsky és Florack* nemzetközi összehasonlító vizsgálata 1994-ben,²⁹ amikor arra vonatkozó kérdéseket tett fel többségi csoportoknak, hogy milyenek tartják maguk és egy kisebbség kultúráját, a kultúrák egymásra hatását, a kisebbség kíváncsú beilleszkedésének mértékét. Németországtól és Svájtól eltérően Szlovákiában nemcsak integrációs és asszimilációs törekvésekkel, hanem 20-30%-os arányban kifejezett kirekesztő attitűddel is találkoztak. Megjegyzendő, hogy a német szerzők annak nem szenteltek semmi figyelmet, hogy a különböző kisebbségi célcsoportok eredendő kulturális távolsága és formális jogi státusa milyen, így a török és a volt jugoszláv vendégmunkásokat közös nevezőre hozták az évezredes helyi előtörténettel rendelkező magya-

²⁸ FOCUS: *Current Problems of Slovakia*, May 1994. (Report of the Sociological Survey.)

²⁹ Piontkowsky, U.–Florack, A.: *Attitudes Toward Acculturation from the Dominant Group's Point of View*. Paper presented at the IV. European Congress of Psychology. Athens, 1995.

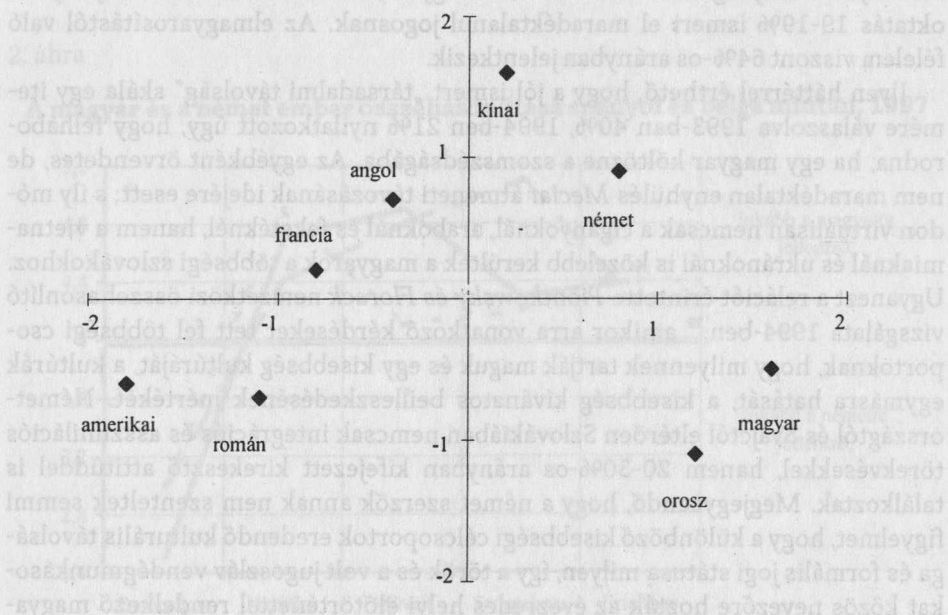
rokkal. (De ez már nem a szlovákok, hanem a kisebbségi kérdésekkel foglalkozó münsteri kutatók szenzitivitásának kérdése.)

Román diákokkal 1994-ben saját kutatásaim keretében bonyolítottunk le nemzetjellemzéseket érintő, terjedelmes interjúkat, töltettünk ki skálákat. A magyarokról általánosságban, s nem sajátosan a kisebbségi sorban élőkrol nyilatkoztak.³⁰

A román minta nem tüntetett a magyarság és Magyarország iránti rokonszenvével. Nyolc nemzeti kategóriát kellett sok összefüggésben jellemezni és értékelni. Minden egybevetésben a *magyar foglalja el az utolsó előtti helyet*, egy szorul mögé, mégpedig az orosz. A magyar emberről tulajdonságpárok között elhelyezett skálákon is jellemzést adtak. Ennek a tulajdonságprofilnak a pozitívuma egy önérvényesítést kifejező tulajdonságnyaláb volt (hazafias, politikában involvált, öntudatos), legsötétebb negatívumát pedig a szorgalom, a műveltség és a humor hiánya képezte. A multidimenzionális skálázás módszerével lehetőség van arra, hogy a kért és kapott nyolc nemzetjellemzés viszonyait egy térképen ábrázoljuk, amelyen a távolság a különbözőség mértékét fejezi ki (3. ábra).

3. ábra

A román minta nemzetjellemzéseinek MDS-tere, 1994

³⁰ Hunyady György: i. m. 144–152. old.

A 3. ábrából kiolvasható a moralitás és kapacitás távoli megtestesítőjeként tisztelt *kínai* különleges pozíciója, amely bizonyos értelemben tútesz a műveltnek és öntudatosnak ismert angolén, a relatíve becsületesnek és hazafiasnak mondott németén, s az utóbbtól eltérően különlegesen barátságosnak tartott franciáén. Az amerikai és maga a román mindenekelőtt szociabilitásával tűnik ki, moralitásban marad el, s kerül így közel egymáshoz. Az orosz és a magyar értékelésének szintje általában alacsony, s a többihez képest nemzetünk — a román fiatalok szemében — legkevésbé jeleskedik értelem és humor dolgában.

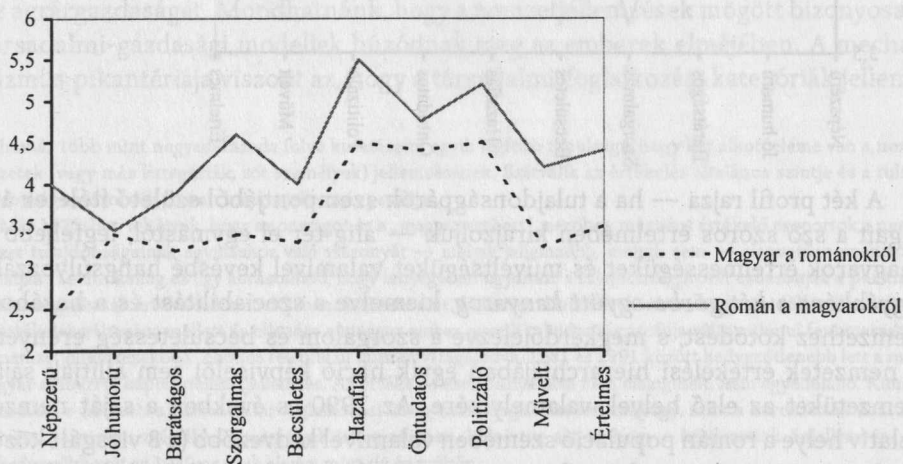
Mint látható, délkeleti szomszédunk magyarságképe sem hízog, az ebben rejlő üzenetből sem lehetne nemzeti öntudatot meríteni. Bármily furcsa azonban, ha magunkba nézünk, a sztereotípiák ezen rendszere nem érthetetlen számunkra, nem teljesen idegen tőlünk, és az eredmény nem kavarja fel világképünket.

Jól tudjuk, hogy az országaink közötti enyhülés és kooperáció politikájának van mit leküzdenie, a feszítő aktualitásokon túl, évek, évtizedek, évszázadok tudatunkban és érzelmeinkben megülő maradványát. A közös történetben más és más, egymást kiegészítő szerepet játszottunk, az eredmény, a negatív attitűd azonban kölcsönös. A román diákok nem adtak hangot nagybecsülésüknek, de ez hiányzik a másik oldalon is.

Az utóbbi negyedszázadban kérdezhettünk bármilyen magyar mintát, beleértve a diákok gondosan tagolt csoportjait, minden nemzetjellemzés közül mindig a román volt a legkevésbé kedvező. A jellemzés tulajdonságprofilja is visszatérő, gyakorlatilag egybevág azzal, amit Romániában a magyar kapott.

4. ábra

**A „másik nemzetről” adott jellemzések tulajdonságprofilja
a magyar és a román minta válaszaiban**

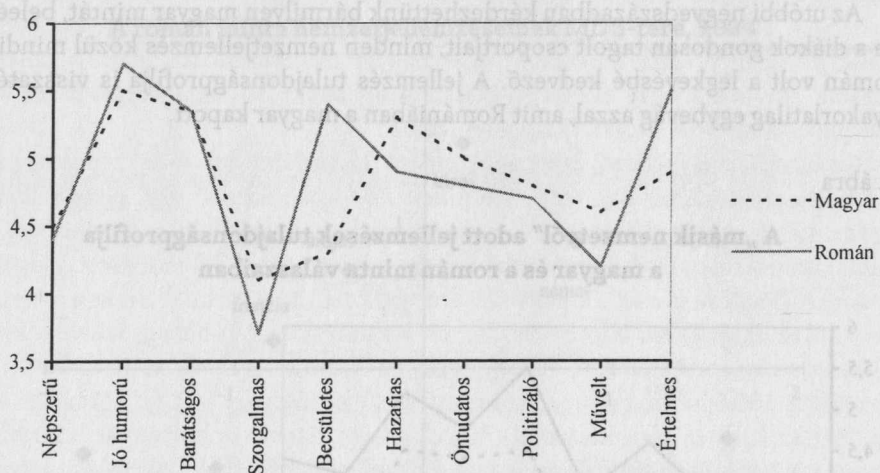
A 4. ábránál is ugyanaz a fenyegető önérvényesítés, amit aláhúz a barátságatlan attitűd s a faragatlan műveletlenség.

Gyökerezhet ez a történeti területek és a kultúrában osztozó lakóik elcsatolásának tényében és irányában, ők az oroszokról formálják a legnegatívabb képet, a magyarok öröklük. Az értékelés relatív és abszolút mértékétől függetlenül, az orosz tulajdonságainak profilja ott és itt hasonló egymáshoz. Van a nemzetek értékhierarchiájában különbség, de hogy milyen arculata van az egyes nemzeteknek abban az amerikai, az angol, a német, a kínai ottani és itteni jellemzése szignifikánsan hasonló. Az egyedüli kivétel a „francia” jellemzése, amelyet a történeti, kulturális, kommunikációs okoknál fogva más szemmel nézünk, egyebekben azonban ugyanaz a nemzetközi tabló áll a román és a magyar diákok előtt.

Mi sem jelzi jobban a perspektívák közösségét, mint a román és a magyar diákok nemzeti önjellemzésének szinte *maradéktalan egybeesése* (5. ábra).

5. ábra

**Nemzeti autosztereotípiák tulajdonságprofilja
a magyar és a román minta válaszaiban**

A két profil rajza — ha a tulajdonságpárok szempontjából születő ítéletek átlagait a szó szoros értelmében kirajzoljuk — alig tér el egymástól, legfeljebb a magyarok értelmességüket és műveltségüket valamivel kevésbé hangsúlyozzák. Egyébként a két görbe együtt kanyarog, kiemelve a szociabilitást és a hazához, nemzethez kötődést, s megkérdőjelezve a szorgalom és becsületesség erőnyeit. A nemzetek értékelési hierarchiájában egyik náció képviselői sem állítják saját nemzetüket az első helyek valamelyikére. Az 1990-es években a saját nemzet relatív helye a román populáció szemében valamivel kedvezőbb (a 8 vizsgált közül a 4.), a magyar minta e tekintetben is már visszafogottabb lett (a nyolc közül a 6.).

Egy merőben más módszerhez folyamodva, Európa fogalmához országasszociációkat kértünk, Romániában 1994-ben meghökkentő gyakorisággal Németország és Franciaország után a maguk hazáját említették. 1991-ben Magyarországon ugyanez volt a helyzet, 1994-re viszont az asszociációs kötés már erősen meglazult.

Mindezek a párhuzamosságok bátoríthatnak arra, hogy elemezzük a nemzeti kategorizáció, a nemzeti auto- és heterosztereotípiák szerveződését a magyar közgondolkodásban, hogy értelmezési keretet, illetve magyarázó elveket találjunk a külföld ránk vonatkozó sztereotípiáinak alakulására.³¹

Kutatási tapasztalataink szerint³² a nemzetjellemzések és a társadalmi-foglalkozási sztereotípiák el is különülnek egymástól, de vannak, lehetnek közöttük kapcsolatok is. Együtthatásukat és erőviszonyaikat összetett (nemzeti és foglalkozási) kategóriák jellemeztetésekor figyelhetjük meg. Kitűnik, hogy pl. a „német munkás” vagy a „magyar munkás” esetében kétféle szervezési elv működik: a nemzeti outgroup rányomja bélyegét az összképre, a nemzeti ingroup azonban nem, hozzá képest a *foglalkozási kategória* kerekedik felül. Eszerint a nemzeti outgroup-sztereotípiát összefogó szerepe erőteljes, a saját nemzetjellemzés viszont elvontan lebeg a foglalkozás alkategóriái fölött. Az eredmények értelmezéséhez viszont számításba kell venni, hogy „a munkás” a vizsgálati személyek tapasztalati anyagában elsődlegesen magyar munkás, s ezért nem tartalmaz a magyar minősítés a társadalmi-foglalkozási kategória ismérveit képest semmi többletinformációt. Ebből a szempontból is figyelemre méltó, hogy ha nemzetnevekhez foglalkozási asszociációkat kérünk, akkor a magyar kategóriához a legkülönbébb foglalkozások társulnak, az intellektuális foglalatosságok némi túlsúlyával. Más nemzetekhez viszont tendenciózusan szelektált foglalkozási kategóriákat kapcsolnak a vizsgálati személyek. Ebben kifejezetten nyugat-kelet különbségek mutatkoznak meg, a nyugati nációk a szellemi tevékenység és a pénzpiac asszociációit keltik, a keleti nemzetek a fizikai tevékenységet és főként az agrárgazdaságét. Mondhatnánk, hogy a nemzetjellemzések mögött bizonyosan társadalmi-gazdasági modellek húzódnak meg az emberek elméjében. A mechanizmus pikantériája viszont az, hogy a társadalmi-foglalkozási kategóriák jellem-

³¹ Immár több mint negyedszázada folyó kutatásaim egyik legfőbb tanulsága, hogy két alkotóeleme van a nemzetek (vagy más kategóriák, sőt személyek) jellemzésének. Szétválik az értékelés általános szintje és a tulajdonságok látni vélt hierarchiája, a jellemzés profilja.

Már 1975-ben feltártuk, hogy az országot és a „magyar embert” merőben másként értékelő csoportok a nemzet tulajdonságainak egymáshoz való viszonyát — melyik jellemzőbb, melyik sem — alapvetően azonosan látják. Technikailag ez úgy ábrázolható, hogy lényegében ugyanazt a tulajdonságprofilot csúsztatják a pozitívitas-negatívitas értékelő dimenziójában. 1994-re már dokumentálni tudtuk azt is, hogy az idők múlásával az értékelés változása mellett és ellenére a magyar ember egyedi tulajdonságprofilja változatlanul fennmaradt a nemzetjellemzésekben. Azonos felépítésű mintán vizsgálódva, 1981 és 1991 között kedvezőtlenebb lett a magyar emberről kapott nemzetjellemzés. Az értékelés ezen hanyatlása nem elszigetelt, nem egyedülálló. Kimutatható a nemzeti s a társadalmi-foglalkozási kategóriák megítélésében csakúgy, mint a kérdezettek által ismert, számukra mértékadó személyek jellemzésében, beleértve azt is, hogy a kérdezettek önjellemzése is kedvezőbb volt az 1980-as évek elején, mint tíz év múltán.

³² Hunyady György: i. m. 294–323. old.

zóit ki-ki a maga nemzeti társadalmából-kultúrájából ismerheti, s ilyen értelemben a külföld képe nemcsak társadalmi orientációk és ambíciók támpontja, hanem a belső társadalmi viszonyok és ismérvek kivetítése is.

Nem folytatom a sort a hazai kutatási tapasztalatokban gyökerező, de a (ránk vonatkozó) külföldi sztereotípiák megértése szempontjából sem közömbös eredményekkel. Ha több nem is, annyi talán kitűnt beszámolómból: bizonyos, hogy a külföld magyarságképe sem kizárólag tőlünk, mint megítélt kategóriától függ, hanem fakad a *megítélők nézőpontjából*, kilátásaiból, önmaguk szubjektív képéből egyaránt. Képük rólunk nem feltétlenül kidolgozott és valószerűen egyedi, nem feltétlenül jut el hozzánk üzenetként, de ha eljut akkor sem feltétlenül ehhez kell nemzeti önértékelésünket mérni. Egy vonatkozásban azonban mások megkerülhetetlenül befolyásolják nemzeti önképünket: amit mi öbennünk látunk, az belső viszonyítási támpontul szolgál a világban való tájékozódáshoz és eligazodáshoz.

Magyarország-kép néhány mértékadó nyugati sajtótermékben¹

Aligha szorul hosszas bizonygatásra, hogy a Magyarországról és a magyarságról külföldön kialakuló kép milyenségében — a családi és környezeti szocializációs hatások, az iskolai oktatás és persze a személyes tapasztalatok, a közvetlen kommunikáció mellett — jelentős szerepet játszanak a *tömegkommunikációs eszközök* által megjelentetett tartalmak is. Ez a közhelyszerű igazság motiválta az MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoportját, amikor a magyarságképről és történeti változásairól a Magyar Tudományos Akadémián 1997 tavaszán tartott ülészekhöz annak *pilot study* jellegű vizsgálatával kívánt hozzájárulni, hogy néhány mértékadó nyugat-európai sajtótermékből milyen image bontakozik ki hazánkról és népünkről.²

Mérsékelt érdeklődés

Tartalomelemzéses vizsgálatunk a *Die Presse* (Ausztria), a *Neue Zürcher Zeitung* (Svájc), a *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (Németország) és a *The Times* (Egyesült Királyság) című napilapok 1996. december 1. és 1997. február 28. között megjelent számainak mindazokra a cikkeire terjedt ki, amelyekben bármilyen témakörhöz kapcsolódóan bármilyen magyar vonatkozásról akárcsak futólagos említés is történt.³ Terjedelmi szempontból három kategóriát különböztettünk

¹ A tanulmány korábbi változata megjelent a Jel–Kép című folyóirat 1998/1. számában.

² Vizsgálatunk előzményéhez tartozik, hogy a nyolcvanas évek második felében a Tömegkommunikációs Kutatóközpontban, illetve a Magyar Közvélemény-kutató Intézetben már folytak hasonló Magyarországgéptartalomelemzések a *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, a *Die Welt*, a *The Financial Times*, az *International Herald Tribune*, a *Le Monde* és a *Corriera della Sera* cikkeiből. Erről lásd Terestyéni Tamás: Magyarországgép néhány nyugati sajtótermékben. *Jel-kép*, 1988/4. 17–26. old.

³ Természetesen szerettük volna az elemzést az 2. jegyzetben említett nyolcvanas évekbeli vizsgálatával azonos mintán végezni, hogy időbeli összehasonlításokat tehessünk. Sajnos ennek technikai és pénzügyi akadályai voltak: míg ugyanis a nyolcvanas években kisebb munkahelyek is nagyvonalúan előfizettek sokféle nyugati sajtótermékre, manapság még a legnagyobb könyvtárakban és a külügyminisztériumban sem könnyű elérni az ismertebb nyugat-európai újságokat.

meg: olyan írásokat, amelyek hosszan, teljes terjedelmükben vagy legalábbis több bekezdés erejéig valamilyen magyar vonatkozású témával foglalkoztak; olyan írásokat, amelyek terjedelmüknek egy kisebb részében, néhány mondat erejéig érintettek ilyen témát és végül olyan cikkeket, amelyekben csak futólagos említés volt olvasható valamilyen magyar vonatkozásról. (Lásd 1. táblázat.)

1. táblázat

A vizsgált szövegek megoszlása források szerint (abszolút számok)

	Die Presse	Neue Zürcher Zeitung	Frankfurter Allgemeine Zeitung	The Times	Összesen
Hosszabb terjedelmű	14	22	13	4	53
Rövidebb terjedelmű	19	12	9	3	43
Futólagos említés	66	23	23	27	139
Összes cikk	99	57	45	34	235

Érthető módon a közvetlenül szomszédos Ausztria vezető lapja érintett a leggyakrabban magyar vonatkozású témát, de a svájci újságban lehetett a legtöbb olyan írást találni, amely jelentős terjedelmet szentelt Magyarországnak. A *Frankfurter Allgemeine Zeitung* a másik két német nyelvű laphoz képest már némileg kisebb figyelmet fordított hazánkra, a brit lap pedig csak egészen csekély mértékű érdeklődésről tett tanúbizonyságot. Felvetődik a kérdés, vajon ezek a mennyiségek miképpen értelmezhetők? Bár az igazán pontos válaszhoz nem állnak rendelkezésünkre összehasonlító adatok arról, hogy a szóban forgó újságok hosszabb időszakon keresztül milyen gyakorisággal és terjedelemben foglalkoztak más országokkal, benyomásunk az volt, hogy a kelet-európai régió kisebb államait tekintve Magyarország a vizsgált téli hónapokban sem kitüntetett figyelmet nem vont magára, sem méltatlanul háttérbe szorított nem volt. Benyomásaink alapján ugyanez mondható el olyan hasonló nagyságú és hasonló geopolitikai súlyú nyugat-európai országokkal való felületi összevetésben, mint például Norvégia vagy Portugália. A nemzetközi hírforgalomról végzett korábbi összehasonlító vizsgálatok egyébként egyértelműen azt jelezték, hogy a kisebb országokra a külföldi tömegkommunikációban szokásosan csak *meglehetősen mérsékelt figyelem* irányul; jelentősebb érdeklődés általában csak akkor mutatkozik irántuk, ha valamilyen különösen nagy súlyú, esetleg nemzetközi kihatású és/vagy rendkívüli esemény (például kormányválság, parlamenti választás, fegyveres konfliktus, katasztrófa stb.) történik.⁴

⁴ Lásd: *Foreign News in the Media: International reporting in 29 Countries. Reports and Papers on Mass Communication*, No. 93. Paris, 1985, UNESCO.

Tematikus szerkezet

Tartalmilag a vizsgált szövegeket a politika és a gazdaság témakörei uralták.⁵ A magyar történelemről, kultúráról, sportról, idegenforgalomról és egyéb témakörökről csak egészen ritkán esett szó, és ha mégis, akkor is többnyire csak rövid, futólagos említések formájában. (Lásd 2. táblázat.) E tematikus szerkezet természetesen alapvetően azzal magyarázható, hogy a vizsgált források politikai napilapok voltak, amelyek figyelmének előterében magától értetődő módon a kül- és belpolitika, valamint a gazdaság eseményei állnak.

2. táblázat

A magyar vonatkozású említések téma szerinti megoszlása (abszolút számok)

	Hosszú (teljes)	Rövid (részben)	Pusztá említés	Összesen
Belpolitika	9	–	1	10
Külpolitika	15	16	53	84
Gazdaság	16	17	35	68
Kultúra	–	2	9	11
Történelem	–	1	15	16
Turizmus	1	–	6	7
Bűnözés	5	2	2	9
Sport	–	3	6	9
Külföldön élt vagy élő magyar	7	1	4	12
Egyéb téma	–	1	8	9
Összesen	53	43	139	235

Miközben a magyar kultúrát és sportot ritkán, és általában csak igen röviden említették, pozitívumnak tekinthető, hogy viszonylag gyakran és nagyobb terjedelemben lehetett olyan (híres) magyar személyiségekről olvasni, akik külföldön éltek (haltak meg), vagy ma külföldön élnek. Mindenképpen feltűnő és ugyanakkor a Magyarország-kép szempontjából meglehetősen kedvezőtlen jelenség azonban, hogy a tematikában közel hasonló súllyal volt jelen a magyarországi bűnözés témaköre. (A vizsgált cikkek laponkénti részletes tematikus összetételét a Függelék táblázatai közlik.)

⁵ Itt és a következőkben nem a cikk egészének, hanem csak a magyar vonatkozású résznek a témájáról van, illetve lesz szó. A kettő természetesen nem feltétlenül azonos.

Külpolitika: NATO és külkapcsolatok

Magyarország külpolitikai vonatkozású előfordulásainak leggyakoribb kontextusát kiemelkedően a *NATO-csatlakozás* alkotta, de úgy, hogy Magyarországról önmagában egyetlenegyszer sem, hanem mindig csak Csehországgal és Lengyelországgal (esetleg Szlovéniával, Romániával vagy Szlovákiával) együtt történt említés. Például: „A legjobb kilátásokkal rendelkező jelentkező Lengyelország, Csehország és Magyarország...” (Frankfurter Allgemeine Zeitung, február 26.) Vagy: „Minden eddigi jel szerint az első meghívott államok Lengyelország, Csehország és Magyarország lesznek”. (Die Presse, február 20.) Vagyis a vizsgált lapok nagy súlyt helyeztek arra, hogy a tárgyalási meghívásra leginkább esélyes kelet-európai országok közül egyiket se tüntessék ki megkülönböztetett figyelemmel. Az ábrázolás kiegyensúlyozottságára való, jól érzékelhető törekvés ellenére az osztrák lapban többször — de egy-két alkalommal a másik két német nyelvű lapban is — nyomatékosan felmerült az az esetleges magyar hátrány, hogy a „Lengyelországgal, Csehországgal és Magyarországgal megvalósuló NATO-bővítés esetén Magyarország geostratégiaiilag izolálttá válik, mivel nem lesz közös határa NATO-területekkel”. (Die Presse, február 28.)

A NATO-csatlakozás témakörében néhány írás röviden kitért arra a kérdésre, hogy Magyarországot milyen tényezők vonzzák az Észak-atlanti Szövetséghez. Rendszerint két motívumot emeltek ki: egyfelől az Európába való visszatérés vágyát („hazatérés Európába” — Die Presse, január 13.), másfelől a bizonytalan orosz helyzettől való félelmet („Magyarország félelme Moszkvától”, „a birodalmi arroganciától” — Frankfurter Allgemeine Zeitung, február 26.). Ezzel összefüggésben a német nyelvű lapok részletesen ismertették a Szonda-Ipsos egyik közvélemény-kutatásának eredményeit, amelyek szerint Magyarországon a lakosság többsége támogatja a belépést a NATO-ba, de csak kisebb mértékben, mint az Európai Unióhoz való csatlakozást.

Olyan írásokkal is lehetett találkozni, amelyek az együttműködés sokféle lehetőségére utalva mintegy vigasztalni igyekeztek a bővítésből esetleg kimaradókat, nem állítva, de nem is kizárva, hogy Magyarország is köztük lehet. „Amit a NATO elválaszt, azt a CEI (Central European Initiative), a CEFTA (Central European Free Trade Association), a SECI (Southeast-European Cooperation Initiative) és az EBESZ (Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet) kell, hogy összefogja.” (Frankfurter Allgemeine Zeitung, január 29.)

Mintegy megerősítésképpen annak a külpolitikai szakértők által gyakran hangoztatott állításnak, hogy a Nyugatnak a kelet-európai országokat érintő mérlegeléseiben fontos szerepet játszhat ezen országok egymáshoz való viszonya, a német nyelvű lapokban jelentősnek mondható figyelem irányult a *magyar-román kapcsolatokra*, mindenekelőtt arra, hogy a romániai választásokat

követően határozottan javult a viszony a két ország között. Például: „Közeledés Románia és Magyarország között”. (Neue Zürcher Zeitung, december 27.) Vagy: „Magyarország és Románia között érezhetően megjavult a kapcsolat”. (Frankfurter Allgemeine Zeitung, január 29.) Az elismerő hangvételű cikkek mellett azonban akadt olyan írás is, amely nacionalista szélsőségek jelenlétére célzott a magyar közéletben. „A budapesti héják mindig arról beszélnek, hogy ők a közel hárommilliónyi, erős erdélyi magyar kisebbség valódi érdekképviselői. Mindazonáltal az igazi képviselői ennek a csoportnak elfogadták a nekik felkínált reális lehetőségeket, és beléptek az új román jobboldali kormányba.” (Die Presse, december 16.)

A magyar külpolitika 1996–97. téli eseménynaptárának külföldi sajtójából feltétlenül kiemelésre kíváncsoznak a Frankfurter Allgemeine Zeitung azon írásai, amelyek Werner Herzognak, a Német Szövetségi Köztársaság elnökének *budapesti látogatásáról* számoltak be. Nemcsak önmagában a látogatást kísérő intenzív érdeklődés figyelemre méltó — hiszen ez egy német lap részéről természetes is —, hanem elsősorban az, hogy a látogatás kapcsán többször is nyomatékosan megfogalmazódott: a németek hálával tartoznak a magyaroknak az 1989-ben vállalt szerepükért. („Köszönetadósság Magyarország felé” — Frankfurter Allgemeine Zeitung, február 26. és 27.)

Gazdaság

Míg a külpolitikai tárgyú cikkeket egészében véve határozottan pozitív kicsengés jellemezte, addig a második legnagyobb gyakoriságú témakört, azaz a gazdaságot érintő írásokban már *ellentmondásosság* mutatkozott. A közlések egyfelől elismeréssel szóltak a magyar gazdaság több jelenségéről is, így

- a stabilizáció eddigi eredményeiről (például: „Magyarország sikeresen szánja a gazdaságát” Die Presse, január 9.; vagy: „Horn mérsékelt növekedést lát. A kivitel mint hajtóerő. Csökkenő infláció” Frankfurter Allgemeine Zeitung, január 16.);
- a külföldi beruházások jelentős számáról (például: „Magyarország, amely a Kelet-Európába irányuló beruházások 60 százalékát vonzotta, változatlanul vonzó marad. Az export 55 százaléka külföldi érdekeltségű cégektől származik” Die Presse, január 9.; vagy: „A külföldi tőke szinte kizárólag három kelet-európai országra koncentrál, Magyarországra, Csehországra és Lengyelországra” Die Presse, január 22.);
- a magyar bankrendszer fejlődéséről (például: „[Kelet-Európában] Magyarországnak vannak a legjobb bankjai” Die Presse, február 21.);

- a privatizációról (például: „Magyarország sikereket ért el a gyors privatizációval... Az a benyomás általában, hogy a magyar gazdasági reformok gyorsan kilendíthetik az országot a hosszú stagnálásból” Die Presse, január 20.);
- a tőzsde fejlődéséről (például: „1996-ban a Budapesti Értéktőzsde volt a régió élenjárója” Die Presse, december 23.; vagy: „Budapest a tőzsde új csillagai között. A budapesti tőzsde az elmúlt évben az árfolyamokat és a forgalmat tekintve világszerte is az egyik legjobb eredményt érte el” Neue Zürcher Zeitung, január 23.);
- új bevásárlóközpontok épüléséről („A legnagyobb bevásárlóközpont-sűrűséget Magyarország mutatja fel [Kelet-Európában]. Egyedül Budapest térségében mintegy 16 központ működik már, vagy áll közvetlenül megnyitás előtt” Die Presse, február 27.).

Másfelől azonban a gazdasági vonatkozású cikkek nem kis része a fenti pozitívumokkal aggodalmakra okot adó negatívumokat, kedvezőtlen jelenségeket állított szembe, mégpedig elsősorban olyanokat, amelyek az életszínvonal csökkenésére, a szociális terhek növekedésére, szegénységre utaltak:

- a nemzeti össztermék visszaesése (például: „Magyarországon a GDP 14 százalékkal van az 1989-es szint alatt” Die Presse, február 15.);
- a vállalati csődök nagy száma (például: „Kelet-Európában a csődök listáját Magyarország vezeti: 1996-ban 2000 esetet mutattak a statisztikák, Romániában 1600-at, Lengyelországban 683-at, Csehországban 572-t. Az ok: a befektetők és a bankok veszélyes üzleteket is finanszíroztak” Die Presse, február 26.);
- a vásárlóerő csökkenése (például: „1996-ban a lakosság abszolút vásárlóereje 14 százalékkal csökkent” Die Presse, február 27.);
- áremelkedések, infláció (például: „Kemény áremelések Magyarországon” Die Presse, december 29.);
- a szociális terhek emelkedése (például: „Takarékoskodás az egészségügyön” Die Presse, január 7.; vagy: „Nehéz évkezdett Magyarországon. Növekvő szociális teher...” Neue Zürcher Zeitung, január 22.);
- magas munkanélküliség (például: „A munkanélküliség országosan 10,2 százalék, Kelet-Magyarországon azonban 19 százalék” Die Presse, január 8.).

A gazdasági vonatkozású cikkeknek külön csoportját képezték azok az írások, amelyek az *Európai Unióhoz való csatlakozás* kérdését tárgyalták. Ezeknek az írásoknak a többségére is — éppúgy, mint a NATO kibővítésével foglalkozókra — az volt jellemző, hogy a csatlakozásra legesélyesebbnek ítélt három országot, tehát Magyarországot, Csehországot és Lengyelországot szigorúan együtt említették. A csatlakozás megítélése azonban korántsem volt egységesen pozitív. Az osztrák Die Presseben például Stix tartományi főnök Magyarországon is jól ismert elutasító álláspontjával is találkozni lehetett: „Stix figyelmeztet: a keleti országok veszélyeztetnék az EU-t. [...] Aki az EU-kiterjesztésre szavaz, hibát kö-

vet el." (Die Presse, február 12.) A kép teljességéhez azonban az is hozzátartozik, hogy a lap azonnal helyt adott az ellentétes véleménynek is: „A steiermarki Szocialista Párt vezetője, Peter Schachner-Blazizek ellentmond Stix tartományi főnöknek... Magyarország Európa-érett." (Die Presse, február 14.)

Sajátos euroszkeptikus nézetet fogalmazott meg a *The Times* egyik terjedelmes cikke. „Azok a népek, amelyek évszázadokon keresztül harcoltak azért, hogy joguk legyen magyaroknak, litvánoknak, lengyeleknek vagy ugyanígy franciáknak vagy németeknek nevezni magukat, most hirtelen elkezdik európaiként elgondolni magukat? Nyugat-Európában a válasz világos nem. [...] Ha az EU-tagság már nem tűnik szükségszerűségnek a nemzeti túlélés szempontjából, kíváncs-e annyira, ahogy azt korábban gondolták? Ha olyan országok, mint Lengyelország, Magyarország vagy akár a kicsi Szlovénia úgy érzik, hogy egy békés Európában független nemzetként biztosított a túlélésük, miért kellene ismét alárendelni magukat egy szuperállamnak? [...] Előnyökkel járhat mind Skandinávia, a mediterrán térség és a brit szigetek, mind Kelet-Európa számára, ha távol maradnak a franko-germán integrációtól. [...] Az európai integrációból kimaradó országoknak nem kell megtagadniuk európai kultúrájukat, és nem kell hátat fordítaniuk Európának...” (január 14.).

A nemzetközi gazdasági és egyéb kapcsolatokat illetően figyelemre méltó volt a *Frankfurter Allgemeine Zeitung* egyik cikkének eszmefuttatása is. „Közép-Európa gyorsabban integrálódik, mint ahogy azt a politikai nyilvánosságban tudomásul veszik. Közös piacok, vállalkozások, bankok, nemzetközi vállalatok jönnek létre, a munkavállalók és a vándorló polgárok átjárnak a határokon. Ez különösen érvényes a lengyelek, csehek, szlovákok, magyarok, szlovének és horvátok millióira. [...] A határokon átnyúló kultúracseré legalább olyan gyorsan növekszik, mint a gazdasági együttműködés...” (január 11.). Az idézett írás egyébként annak a véleménynek is nyomatékosan hangot adott, hogy Kelet- és Nyugat-Európa közeledése érdekében nemcsak a keleti, hanem a nyugati félnek is vannak tennivalói: „Tévedés azt hinni, hogy csak a Keletnek kell változnia az Európába vezető úton.”

Belpolitika: kiábrándultság

A vizsgált sajtótermékeknek a magyar belpolitikai helyzettel foglalkozó írásai egészében véve úgy ábrázolták viszonyainkat, mint amelyeket *kiábrándultság* és *bizalomvesztés* jellemez. Például: „Hat és fél évvel a kommunista rendszer összeomlása után és másfél évvel a következő parlamenti választás előtt Magyarországon kiábrándultság uralkodik a politikai elitet illetően. Az uralkodó pártok korrupciós ügyektől érintve népszerűségvesztéssel és belső feszültségekkel kény-

szerülnek szembenézni, ugyanakkor a szétaprózódott ellenzék nincs abban az állapotban, hogy a lakosságot képes lenne meggyőzni arról, hogy alternatívát tud nyújtani.” (Neue Zürcher Zeitung, december 19.)

A politikai kiábrándultság képei rendszerint összekapcsolódtak az életszínvonal csökkenését és a megélhetés nehézségeit tükröző gazdasági tartalmakkal. Például: „Magyarország: jeges hideg és növekvő pesszimizmus. [...] Egyre több teher...” (Die Presse, január 7.); vagy: „Növekvő szociális teher — gyengülő bizalom” (Neue Zürcher Zeitung, január 22.). A cikkek nem kis része a bizalomvesztés fő okát a gazdasági megélhetési gondok mellett a korrupciós ügyekben látta, amelyekről egyébként több beszámolót is lehetett olvasni. Például: „Új kör a privatizációs botrányban” (Frankfurter Allgemeine Zeitung, január 23.); „Vég nélküli korrupciós botrány” (Neue Zürcher Zeitung, január 22.); „Magyarország kormánypártjai nyomása alatt” (Neue Zürcher Zeitung, február 14.).

A belpolitikai helyzet jellemzése a rendőrségi vezetők decemberi leváltásának hírére keresztül a *bűnözés* témakörével is összekapcsolódott, és ez tovább erősítette az összkép sötétebb árnyalatait. Például: „A védők és szolgálók új szerepet keresnek. Magyarország belügyminisztere elbocsátja a rendőrség teljes vezetését. Eredménytelen harc a bandaháború ellen.” (Frankfurter Allgemeine Zeitung, december 7.)

Történelem és kultúra

Magyarország történelmével többnyire csak *futólagos utalások* formájában lehetett találkozni a vizsgált lapokban. Ezeknek több mint a felét *Raoul Wallenberg*ről szóló megemlékezések képezték, amelyek — a svéd diplomatának a budapesti zsidók mentésében játszott szerepét méltatva — óhatatlanul a magyar múlt egyik legsötétebb fejezetét idézték fel. Néhány cikk említést tett az Osztrák–Magyar Monarchiáról, de semmilyen egyéb magyar vonatkozást nem tartalmazott.

Mindössze egyetlen olyan cikk fordult elő a vizsgált forrásokban, amely a futólagos utaláson túlmenő információt is közölt, a Neue Zürcher Zeitungnak egy hosszabb írása (február 10.), amely a második világháború utáni párizsi békeszerződésekkel foglalkozott. A cikk szerzője kiemelte, hogy Németország szövetségesei közül „a legkeményebben Magyarországgal bántak, amelynek ismét vissza kellett térnie a trianoni szerződés megszabta határok közé. Minden próbálkozás, hogy Észak-Erdélynek legalább egy részét megmentsék, hiábavalónak bizonyult, bár még a magyar KP is ezt támogatta. Az egyetlen eredmény az volt, hogy a nyugati hatalmak nyomására a szlovákiai magyarok a szudétánemek sorsát elkerülték, bár a csehszlovák vezetés erre készült.”

A magyar kultúra megjelenése általában kimerült ismert — esetleg már nem élő művészek — nevének (Liszt Ferenc, Bartók Béla, Kodály Zoltán, Molnár Ferenc) mindenféle magyar kontextustól független, pusztán említésében. Kivételt képezett egy-egy rövid híradás *Kertész Imre* külföldi kitüntetéséről a Frankfurter Allgemeine Zeitungban és a Neue Zürcher Zeitungban, valamint egy terjedelmes interjú *Schiff András*sall a Neue Zürcher Zeitungban.

Idegenforgalom

Magyarország idegenforgalmáról a német nyelvű lapok közül csak a Die Presse-ben esett szó. Az egyébként rövid terjedelmű említések többsége olyan értelmű utalásokat tartalmazott, hogy a turizmus területén Magyarország egyre aktívabb és egyre eredményesebb versenytársa Ausztriának. Például: „A konkurencia nem alszik: Budapest és Prága gyakran nagyon kedvező rendezvényfeltételeket kínálnak” (Die Presse, január 11.); vagy: „A vendégek tartózkodási ideje csökkent [Ausztriában], mivel a tengerentúliak egy napot rendszerint Prágában vagy Budapesten töltenek el” (Die Presse, február 28.).

Külön is kiemelést érdemel — már terjedelme okán is — a *The Times*-nak egy nagy méretű fotóval is illusztrált, teljes oldalt betöltő cikke, amelyben a szerző magyarországi turisztikai élményeiről számolt be, elismerően szólva a magyar főváros szépségeiről. „Felülmúlhatatlan fekvésével Budapest Európa egyik legfigyelemreméltóbb városa. Nem olyan fenséges, mint Bécs, és nem is olyan gyönyörű, mint Prága, mindazonáltal megvan a maga sajátosan vonzó karaktere” (január 11.). A cikk a budapesti látnivalók közül a Várnegyedet, a Mátyás-templomot, „az esküvői tortára emlékeztető” Halászbástyát, a Nagyvásárcsarnokot és a szoborparkot, a vidék nevezetességei közül pedig Esztergomot, Visegrádöt, Szentendrét, Vácot és Egert emelte ki. Az újságíró szerint a külföldi turisták számára leginkább érdekes kínálat bort, paprikát, ropogós fehér kézimunkát, fából készült játékokat, kedvező árú CD-lemezeket (nem utolsósorban Bartók és Kodály zenéjével), valamint cigány hegedűmuzsikát tartalmaz.

Bűnözés

Miközben a magyar kultúra többnyire csak nevekben volt jelen a vizsgált sajtótermékekben, a gazdasági kiábrándultság és a politikai bizalomvesztés motívumainak viszonylagos gyakorisága és hangsúlyozottsága által keltett negatívisztikus sugallatokat alighanem tovább fokozhatták azok az írások, amelyek magyarországi bűnesetokról és általában a bűnözés magyarországi növeke-

déséről, illetve a *rendőrség tehetetlenségéről* számoltak be. Íme néhány jellegzetes idézet: „Bombafantom, gengszterbandák, rendőrségi korrupció. Magyarország attól fél, hogy Európa bűnözőközpontja lesz” (Die Presse, december 11.); „A keleti maffia ante portas Ausztriában? [...] Kacziba — a magyar bűnügyi rendőrség vezetője — nem hisz a nyugati jelentéseknek, amelyek szerint a drogkartellek Magyarországon már kiépítették a Nyugat-Európát ellátó raktáraikat” (Die Presse, december 16.); „A bécsi piros lámpás lokálokat orosz, ukrán, szlovák, cseh és magyar csoportok vették át” (Die Presse, január 4.). Természetesen nem csak a Die Presse jeleskedett a magyarországi bűnözés veszélyeinek ecsetelésében. Így például mindhárom német nyelvű újság hírt adott arról, hogy egy budapesti kínai vendéglo ellen elkövetett robbantásos merényletnek két halálos áldozata volt. Vagy említhetnénk a Frankfurter Allgemeine Zeitung egyik cikkét (december 1.), amely ugyan nem bűnesetről számolt be, de a történet, amelyet elmesélt, legalább olyan riasztónak bizonyult: kommandósok egy zöldővezeti drága szállodában az éjszaka közepén rátörtek egy német üzletember vendégre, mindenét durván átkutatták, miközben sem írásos házkutatási parancsot, sem egyéb dokumentumot nem mutattak, majd magyarázat és bocsánatkérés nélkül távoztak.

A cikkben említett személyek

Azok között a magyar, illetve magyar származású személyek között, akiket a vizsgált források 1996/97 telén név szerint megemlítettek, a politikai tematika túlsúlyának megfelelően Magyarország politikai-közeleti aktorai domináltak: az összes említés 65%-a ebből a kategóriából került ki. (Lásd 3. táblázat.) A listát Horn Gyula vezette 15 említéssel, majd Göncz Árpád és Kovács László következtek 8, illetve 7 említéssel.

3. táblázat

Magyar személyiségek említései a vizsgált forrásokban (abszolút számok)

Említett személyek	Az említés száma
Mai magyar(országi) politikus	53
Egyéb közeleti személyiség	14
Egyéb ismert személyiség	1
Ma élő művész	6
Már nem élő művész	8
Történelmi személyiség	7
Külföldön élt magyar	5
Ma külföldön élő magyar	8
Magyar kisebbség ismert reprezentánsa	1
<i>Összesen</i>	<i>103</i>

A fele azoknak, akik nem napjaink politikai-közéleti szereplői, a *zeneművészet* területét reprezentálta (Bartók Béla 3, Végh Sándor 3, Ligeti György 2, Schiff András 2, Polgár László 2, Kodály Zoltán 2, Ferencsik János 1, Liszt Ferenc 1, Kurtág György 1 említéssel). A magyar irodalmat három név képviselte (Kertész Imre 2, Molnár Ferenc és Szakonyi Károly 1-1 említéssel), a sportot pedig kettő (Polgár Judit és Puskás Ferenc 1-1 említéssel). A történelmi múlt személyiségei közül Géza fejedelemről, Szent István királyról, Vámbéry Árminról, Andrássy Gyuláról és Kovács Béláról, a közelmúltból pedig Antall Józsefről történt említés. A Nyugaton élő magyarok közül Soros György neve fordult elő a legtöbbször, a szomszédos országokban élő magyar kisebbségek képviselői közül pedig Tőkés László nevével lehetett találkozni.

Egyidejű közelség és távolság

A vizsgálati mintának a források kis számából és a megfigyelési időszak rövidségéből adódó korlátozott reprezentativitása csak egy felületi kép feltárását tette lehetővé, amelyet ráadásul — mint láttuk — erősen befolyásoltak a napi (elsősorban a politikai és a gazdasági) aktualitások. Ebben a képben a politikai újságírásban szokásos diskurzus természetének, a tárgyilagosság és az objektivitás követelményének megfelelően szinte kizárólag távolságtartó és érzelemmentes tényközlések fordultak elő. Mindössze két olyan írást találtunk, amely nem pusztán ténymegállapításokat tartalmazott, hanem valamilyen attitűdöt is kifejezett Magyarországgal, illetve a magyarokkal kapcsolatban.

Elsősorban a *The Times*-nak a korábban már idézett magyarországi turisztikai beszámolóját emelhetjük ki ebből a szempontból, különösen azt az észrevételét, hogy a Nyugatról érkező külföldinek Magyarországon olyan benyomása támad, amely „valahol az ismerősségnek és az idegenségnek az érzése között” ingadozik. A szerző szerint ez abból adódhat, hogy „Budapest a kontinens két felét kapcsolja össze”.

A másik szövegrész áttételesen a magyar nemzeti karakterről alkotott képze-tekre utalt, mégpedig a *Neue Zürcher Zeitung*-nak egy zenei kritikájában, amely többek között arról tett említést, hogy „Franz Schubert nagy D-dúr vonósnygyese ritkán hangzik el olyan *magyaros* előadásban”, mint az írás tárgyát képező koncerten. A szövegből az derült ki, hogy a kritikus a temperamentumossága és népi-es színezete miatt nevezte az előadást magyarosnak.

Függelék

1. táblázat

A Die Presse magyar vonatkozású cikkei (abszolút számok)

Téma	Hosszú (teljes)	Rövid (részben)	Pusztta említés	Összesen
Külpolitika	3	5	20	28
a magyar külpolitika általában	1			1
NATO-bővítés			14	14
délszláv válság			3	3
román–magyar kapcsolatok	2	2	1	5
szlovák–magyar kapcsolatok			1	1
olasz–szlovén–magyar kapcsolatok		1		1
osztrák–magyar kapcsolatok			1	1
Schengen		2		2
Gazdaság	8	11	26	45
a magyar gazdaság általában	5	9	5	19
kelet-európai gazdasági helyzet		1	1	2
külföldi beruházások			11	11
EU-csatlakozás	3	1	7	11
osztrák–magyar gazdasági kapcsolat			2	2
Kultúra		1	1	2
Történelem			3	3
holocaust			2	2
millicentenárium			1	1
Turizmus			6	6
Bűnözés	2		2	4
Sport			2	2
Külföldön élő vagy élt magyar	1	1	3	5
Egyéb téma		1	3	4
Összesen	14	19	66	99

2. táblázat

A Neue Zürcher Zeitung magyar vonatkozású cikkei (abszolút számok)

Téma	Hosszú (teljes)	Rövid (részben)	Pusztá említés	Összesen
Belpolitika	8		1	9
belpolitikai helyzet általában	4		1	5
Tocsik-ügy	1			1
személyi változások a kormányban	1			1
KDNP belviszály	1			1
igazságtételi ítéletek	1			1
Külpolitika	6	6	13	25
magyar külpolitika általában	2		1	3
NATO-bővítés			4	4
délszláv–magyar kapcsolatok	1		2	3
román–magyar kapcsolatok		3	3	6
szlovák–magyar kapcsolatok		1	2	3
Roman Herzog Magyarországon	1			1
Chirac Magyarországon	2			2
EBESZ			1	1
magyar zsidók pénze svájci bankokban		2		2
Gazdaság	5	3	1	9
a magyar gazdaság általában	2	2	1	5
bankprivatizáció	1	1		2
médiatender	1			1
gazdatüntetés	1			1
Kultúra			2	2
Történelem		1	3	4
holocaust			2	2
II. világháború és szovjet megszállás		1	1	2
Bűnözés		2		2
Külföldön élt vagy élő magyar	3			3
Egyéb téma			3	3
Összesen	22	12	23	57

A Frankfurter Allgemeine Zeitung magyar vonatkozású cikkei
(abszolút számok)

Téma	Hosszú (teljes)	Rövid (részben)	Pusztá említés	Összesen
Belpolitika	1			1
Külpolitika	6	4	12	22
magyar külpolitika általában			1	1
Oroszország és a magyar műkincsek	1			1
NATO-bővítés	1	1	5	7
Roman Herzog Budapesten	3			3
délszláv–magyar kapcsolatok		2	2	4
román–magyar kapcsolatok	1	1	2	4
szlovák–magyar kapcsolatok			1	1
EBESZ			1	1
Gazdaság	3	2	6	11
magyar gazdaság általában	1	1		2
EU-csatlakozás			3	3
külföldi befektetések	2	1	1	4
német–magyar kapcsolatok			2	2
Kultúra		1	3	4
Történelem			2	2
Oszttrák–Magyar Monarchia			2	2
Bűnözés	3			3
Sport		2		2
Összesen	13	9	23	45

4. táblázat

A The Times magyar vonatkozású cikkei (abszolút számokban)

Téma	Hosszú (teljes)	Rövid (részben)	Pusztta említés	Összesen
Külpolitika		1	8	9
NATO-bővítés		1	7	8
bulgáriai helyzet			1	1
Gazdaság		1	2	3
magyar gazdaság helyzete			1	1
EU-csatlakozás			1	1
libamájexport		1		1
Kultúra			3	3
Történelem			7	7
Osztrák–Magyar Monarchia			2	2
holocaust			4	4
Vámbéry Ármin			1	1
Turizmus	1			1
Sport		1	4	5
régi magyar futballdicsőség			2	2
Polgár Judit			2	2
Külföldön élt vagy élő magyar	3		1	4
Egyéb téma			2	2
Összesen	4	3	27	34

TELJESÍTMÉNYEK NYOMÁBAN

TELJESÍTMÉNYEK NYOMÁBAN

Adalékok egyes magyar (származású) kutatók és eredményeik külföldi megítéléséhez

Az alábbi tanulmány a magyar tudományos eredmények külföldi fogadtatásának, a magyar eredet elismerésének egyes vonatkozásairól kíván szólni. A helyszűke miatt nem részleteznék olyan, egyébként rendkívül tanulságos eseteket, mint amilyen pl. *Segner János Andrásé* (1704–1777)¹, akinél a történelem logikája úgy hozta, hogy a tudós világ Segnert, a pozsonyi orvost és debreceni tanárt *osztráknak* tekinti, bár eredményeiért *Leonhard Euler* előfutárának ismeri el. A Bolyai-akról, a Déry–Bláthy–Zipernowsky triumvirátusról és Jedlik Ányosról sem kívánunk szólni. Figyelmünket két sajátos kategóriával kapcsolatos tényekre összpontosítjuk. Az egyik csoport a Magyarországon született eredmények elfogadása magyarországi alkotóktól. Itt *Eötvös Loránddal* és *Bay Zoltánnal* összefüggésben közöljük észrevételeinket. A másik kategóriába azokat a jeles kutatókat soroljuk, akik Magyarországon születtek, neveltetésük és képzésük jórészt Magyarországon történt, viszont történelmi (politikai) okokból emigráltak, de magyarságukat híven megtartották, sőt fennén hirdették. E kategória képviselőjeként *Wigner Jenőt* választottuk ki.

Eötvös Loránd

Eötvös Loránd neve természetesen az Eötvös-ingával kapcsolatban vált világhírűvé. Mondhatni, Eötvös jókor érkezett az automobilizmus megindulása és robbanásszerű fejlődése miatt megkezdődő kőolaj-kutatási hajsza szempontjából. Ezért lehet az, hogy az Eötvös-inga visszhangja mellett aránylag háttérbe szorult Eötvös Lorándnak az alapkutatások szempontjából korszakalkotó eredménye. Ez az anyag súlyos és a tehetetlen tömegei közti univerzális (anyagi

¹ *Larousse Memo. Általános, képes, tematikus enciklopédia.* Magyar kiadás, Bp., 1995, Larousse-Akadémiai Kiadó. (A 900. oldalon a fordítónak sikerült a szerkesztőséget informálnia Segner magyar származásáról. Ez azonban már nem jutott el a név- és tárgymutatóig, ahol az 1302. oldalon „Segner [J. A. von]” szerepel.)

minőségtől, kémiai összetételtől független) arányosság, vagy megfelelő mértékrendszerben: egyenlőség akkoriban hihetetlen pontosságú kísérleti bizonyítása.² Ez az eredmény is éppen jókor jött. Egyrészt benne volt a levegőben, mert Bessel kísérleti eredményei szerint a két tömeg közti relatív különbség már 1/60 000 alatt volt és a közvélemény már nem nagyon hitt e hibahatár alatt bujkáló meglepetésekben, nem is váltott ki nagy visszhangot Eötvös és munkatársai 1/200 000 000-s rendkívül szűk hibahatára. („Na ugye, megmondtuk, hogy egyenlőség áll fenn!”) Másrészt a helyzetet kényessé az általános relativitáselmélet megfogalmazása tette, amiben a testek gravitációs erőterben, illetve gyorsuló vonatkoztatási rendszerekben tanúsított viselkedésének azonossága szerepel. *Albert Einstein* ekvivalencia-elvének *sine qua non*ja a két tömeg azonossága. Épp ezért furcsa lehet, hogy Einstein első, az általános relativitás elméletét megalapozó dolgozatában Eötvös eredményeire nem hivatkozott.³ Szerencsére itt nem valamiféle ellenszenv működött. Einstein eleinte a hagyományos (Galilei–Cavendish–Bessel) eredmények alapján *elfogadta* a két tömeg egyenlőségét, ám amint 1913 után *M. Grossmann* magyar származású matematikussal kezdődő együttműködése során tudomást szerzett az Eötvös-eredményekről, emlegetni is kezdte azokat. E történet *A. Pais* „Subtle is the Lord” című Einstein-monográfiájában⁴ részletes dokumentációval szerepel, és Eötvös Loránd eredményeinek méltatása is megtörténik. Később Einstein visszatekint ezekre az időkre és a következőket írja: „Ez a tétel, amely mint a tehetetlen és a nehéz tömegek egyenlőségének tétele is megformulázható, mély értelmű jelentésben táruult elem. Legnagyobb mértékben csodálkoztam a létén, és azt gyanítottam, hogy a tehetetlenség és a gravitáció mélyebb értelmének kulcsa rejlik benne. Szigorú érvényességében még Eötvös szép kísérleti eredményének ismerete nélkül sem kételkedtem komolyan, amely kísérletek — ha jól emlékszem — csak később váltak előttem ismertekké.”⁵

Érdekes azonban, hogy igen ritka az az általános relativitáselméleti tankönyv vagy monográfia, amely az Eötvös-eredményekre hivatkozna. Ebben a fordulatot Roll–Krotkow–Dicke vizsgálatait után tapasztalhatjuk,⁶ amikor megkísérelték Eötvös vizsgálatait megismételni (ez maga is kb. egy évtized küzdelmét jelentette Eötvös után egy fél évszázaddal, a fejlettebb technikai lehetőségek birtokában), illetve Eötvös pontosságát túlszárnyalni. Teljes jogú méltatást *S. Weinberg* könyve,⁷

² R. Eötvös–D. Pekár–E. Fekete: Beiträge zum Gesetze der Proportionalität von Trägheit und Gravität. *Annalen der Physik*, Berlin, 1922, 11–66. old.

³ A. Einstein: Relativitätsprinzip und die aus demselben gezogenen Folgerungen. *Jahrbuch der Radioaktivität*, 1907. 4. 411–462. old.

⁴ A. Pais: *Subtle is the Lord. (The Science and the Life of Albert Einstein.)* Oxford, 1982, Oxford University Press.

⁵ A. Einstein: *Origins of the General Theory of Relativity*. Glasgow, 1933. — Magyarul megjelent: A. Einstein: *Hogyan látom a világot?* (Fordította: Szécsi Ferenc.) „Néhány adat az általános relativitáselmélet keletkezéséről” 178. old.

⁶ P. G. Roll–R. Krotkow–R. H. Dicke: *Annals of Physics*. 1964, 26. 442. old.

⁷ S. Weinberg: *Gravitation and Cosmology*. New York, 1972, Wiley.

illetve C. W. Misner, K. S. Thorne és J. A. Wheeler nagymonográfiája⁸ óta olvashatunk, amire később az „ötödik alapvető kölcsönhatás” divathulláma (a hibahatár alatt megbúvó kétféle gravitáció lehetőségének kutatása) rakódott.

Közzájón forog az az Einsteinnek tulajdonított kijelentés, hogy „Eötvös Loránd a klasszikus fizika fejedelme”, ennek a helyét azonban az irodalomban sajnos eddig nem tudtuk megtalálni.

Bay Zoltán

Bay Zoltán a külföld előtt azzal hívta fel magára a figyelmet 1945-ben, hogy röviddel a második világháború frontátvonulása után sikerült egy maroknyi szakembergárda élén radarviszshangot észlelnie a Holdról. Ezzel nemcsak életjelet adott a magyar tudományos kutatás háború utáni talpra állásáról, hanem a kísérletével megkezdődött a magyarok részvétele az űrkutatásban is. Tekintettel a mostoha körülményekre, a tudományos élet a Bay-csoport teljesítményét együtt emlegeti azokkal az amerikai kutatókéval (DeWitt és munkatársai), akiknek ez — ha csak pár nappal is — mégis először sikerült. Nemrégiben a NASA történelmi dokumentumgyűjteményében megjelent A. J. Butica: *To See the Unseen. (A History of Radar Astronomy)* című könyvében⁹ külön, aránylag nagy terjedelmű fejezetet szentelt a Hold-radarozásnak. Ebben méltatja a budapesti Bay-csoport munkáját, történelmi helyzetét, háborús körülményeit. Ismertetése higgadt, jól tájékozott és objektív. Összehasonlítja az amerikai és a magyar kutatók tevékenységét és műszaki megoldásaikat. Nekünk természetesen jól esik, hogy Bay Zoltán coulométeres jelösszegző eljárását a jel-per-zaj viszony javítására pozitívan értékeli. Sőt, kifejezetten nagy jelentőségűnek ítéli, mert az eljárás a későbbi bolygóközi radarkísérletekben gyakori alkalmazásra talált, mint azt T. D. Carr radar-csillagászati áttekintése is bizonyítja.

Bay Zoltán részéről nagy ötlet volt a Hold-radarozás egyébként korábban is készülődő kísérletével értesíteni a nagyvilágot a magyar tudomány és technika háború utáni feléledéséről. Személyesen azonban attól tartunk, hogy ha Bay Zoltán 1946-ban nem vándorol ki az Egyesült Államokba, és nem folytatja élvonalbeli aktuális kutatómunkáját az aktív amerikai mezőnyben, a magyar Hold-radarozás aktusa talán feledésbe is merült volna. De mert Bay Zoltán a National Bureau of Standards (az Egyesült Államok Szabványügyi Hivatala) keretében dolgozott, és új méterdefiniációt javasolt a vákuumbeli fénysebesség igen nagy pontossággal

⁸ C. W. Misner–K. S. Thorne–J. A. Wheeler: *Gravitation*. San Francisco, 1973, Freeman.

⁹ Andrew J. Butica: *To See the Unseen. (A History of Radar Astronomy)*. Washington, 1996, NASA SP-4218. (A mű magyar ismertetését l.: Abonyi István, *Természet Világa*, 1996. No. 12. 567. old.)

megmért értékével („a fényre szabott méter”), valamint megbízható életrajza jelent meg, mely Amerikában is olvasható, a pozitív értékelés nem csoda.¹⁰

Wigner Jenő

Abból a tudóscsoportból, amely budapesti középiskolákból (pl. a fásori Evangélikus Gimnáziumból) rajzott ki, majd egyetemi tanulmányait külföldön végezte, később pedig a választott tudományos szakma (fizika, kémia, matematika, élettan stb.) művelőinek, sőt alakítóinak élvonalába került, csak egyet emelnénk ki. Szerepeljen tehát Wigner Jenő, az ő példáján kíséreljük meg lemérni az *elismertség mértékét* és valószínű okait. De azért soroljuk fel, kik is tartoznának e csoportba: Gábor Dénes fizikus, Hevesy György fiziko-kémikus, Kármán Tódor fizikus-aviatikus, Neumann János matematikus, Szilárd Leó fizikus, Teller Ede fizikus és még többen mások. A mai magyar tudománytörténeti szakirodalom őket részben azért, mert anyanyelvükről — akcentusukban — sem voltak képesek leszokni, ám tudományos és közéleti szerepvállalásuk nagy történeti tapasztalatra és találékonyságra vall, egyszerűen „marslakókként” jelölte meg egy holland kolléga humoros megjegyzése alapján. A marslakókról szóló terjedelmes irodalom¹¹ jóvoltából most rövidek lehetünk.

Wigner Jenő (1902–1995), aki vegyészmérnökként indult, éppen jókor érkezett Berlinbe ahhoz, hogy a születő kvantummechanika megalapozásában kivegye a részét, főleg ami az elektron új tulajdonságát, a spin-t illeti. Wigner nevéhez fűződik többek között a csoportelmélet matematikai módszerének termékeny alkalmazása az atom és az atommag fizikájában, de az általános fizikai elvek körében is. Amikor 60 éves lett, neves fiatal munkatársai, V. Bargmann, M. L. Goldberger, S. B. Treiman, J. A. Wheeler és A. Wightman tanulmánygyűjteményt jelentettek meg a *Reviews of Modern Physics* című tudományos folyóiratban.¹² A bevezetőből idézünk:

„Wigner Jenő Budapesten született 1902. november 17-ikén. Iskolatársai között szerepelt Neumann János és Szilárd Leó. (E három embernek akkora volt a hatása az Egyesült Államok szellemi életére, hogy már szokásunkká lett a kimagasló teljesítményt nyújtókat *tiszteletbeli magyarrá* nyilvánítani.)”

¹⁰ F. S. Wagner: *Zoltan Bay: Atomic Physicist, a Pioneer of Space Research*. Bp., 1985, Akadémiai Kiadó. — Magyarul: *Bay Zoltán atomfizikus, az űrkutatás úttörője*. Bp., 1994, Akadémiai Kiadó.

¹¹ Marx György: *Beszélgetés marslakókkal*. Veszprém, 1992, OOK-Press; Marx György: *Voice of the Martians*. Bp., 1994, Lorand Eötvös Physical Society; *Marslakók. Amerikai–magyar tudománytörténeti műhely. Fizikai Szemle*, 1997. 3. sz.

¹² V. Bargmann–M. L. Goldberger–S. B. Treiman–J. A. Wheeler–A. Wightman: To Eugene Paul Wigner on his Sixtieth Birthday. *Reviews of Modern Physics*, 34, October, 1962, 587. old.

Azt hisszük, a fenti életrajzokból — rövidségük ellenére — az derül ki, hogy bár egyesek magyarnak születnek, a magyarság (külföldi) megismeréséhez ez egyedül nem elég. Már jobb esélyt teremt, ha a magyar születésűek valami jelentős alkotást képesek létrehozni, valamit, amire odafigyelhet a világ; valamit, ami éppen jókor érkezik egy aktuális probléma megoldására. Még jobb, ha ezt az alkotást nem rejtjük véka alá, hanem megfelelő fórumokon és időben hozzuk nyilvánosságra. Ehhez persze a született tehetséget kibontakoztató iskolára, a felnevelt ember tenni akarására van még szükség. No meg arra, hogy a nagyvilágban, kényszerű vagy célszerű számkivetettségben se feledkezzünk meg honi kulturális gyökereinkről, és vállaljuk eredetünket.

Az enciklopédia (gör. „teljes körű oktatás”) az emberi ismeretek összességének vagy azok egyik nagy szubvenciójának áttekinthető — gyakran lexikonos jellegű — rendszerezése. Mivel neve is jelöli, az első eredeti jelentése tehát nem az, hogy „a tudás összessége”, és ma értelmezését a felvilágosodás korának nyert el. Pierre Bayle híres szótára és a francia Académie des Sciences által szerveztetett 121 részes, több mint 1000 műtiszttel készített *Dictionnaire des Arts et Métiers* kötetek után és azal párhuzamosan 1751-ben készült meg a francia Denis Diderot és Jean le Rond D'Alembert által szerkesztett és kiadott *Encyclopédie ou Dictionnaire Raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers*.

Az utóbb 35-féle szöveget és 3132 művet tartalmazó mű 12 táblakötetbe fogó mű első részében Diderot részletesen elmondja az enciklopédia célkitűzését, melyből egy mondati fordulat derék:

„A világban szétszórt ismeretek összességét egybe gyűjtve, hogy köztársaságnak a tudás általános repositóriát bemutasson, az óvatosságot, a bizalmat áthagyományozzuk, neogy az elmúlt századok munkássága elvész, hanem bizonyítson — viszont utódaink számára, hogy jobban értenek rájuk, vannak egyben értékesebbek és boldogabban használhatók.”

Ma nemü resignációval olvassuk a sorokat, de az enciklopédisták vállalkozásának mindmáig számos követője akad. Így a már 1771-ben indított *Encyclopaedia Britannica*, az 1808-ban alapított *Brockhaus Lexikon*, Pierre Larousse *Grand Dictionnaire Universel*-je a második császárnak idejéből és a 20. századi *Grande Dizionario Enciclopedico* — a kötetekre szűkültek vissza adatainkat.¹

¹ Az enciklopédia fogalmát a 18. században a francia nyelvű *Encyclopédie* szótárban definiálták: „A tudás összes részének rendszerezése, amelynek célja a tudás terjedése és a tudás megszerzése.”

² M. de Candolle: *Les Encyclopédies, un mouvement intellectuel*, Paris: Librairie Armand Colin, 1906, 2. — P. Szepesi: *Préhistoire de l'Encyclopédie*, Paris: Armand Colin, 1914.

³ Az *Encyclopédie Britannica* enciklopédiák legnagyobb része az angol nyelvű *Encyclopædia Britannica* szótárban található.

Magyar természettudósok és műszaki alkotók külföldi enciklopédiákban

Az enciklopédia (gör.: „teljes körű oktatás”) az emberi ismeretek egészének vagy azok egyik nagy szelvényének áttekinthető — utóbb betűrendbe foglalt — rendszerezése. Mint neve is jelzi, antik eredetű törekvést testesít meg. Ez tovább él a középkorban, és mai értelmezését a felvilágosodás korában nyeri el.¹ Pierre Bayle híres szótára és a francia Akadémia René Réaumur által szerkesztett 121 részes, több mint 1000 metszettel díszített *Description des Arts et Métiers* kötetei után és azzal párhuzamosan 1751-ben kezdtek megjelenni Denis Diderot és Jean le Rond D'Alembert kiadásában az *Encyclopédie ou Dictionnaire Raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers*.

Az utóbb 35 főlíó szöveget és 3132 metszetet tartalmazó, 12 táblakötetre rugó mű előszavában Diderot részletesen elemezte annak célkitűzését, melyből egy mondatföredéket idézek:

„... a világon szétszórt ismeretek összegyűjtése a célból, hogy kortársainknak a tudás általános rendszerét bemutassuk, az utánunk jövőknek áthagyományozzuk, nehogy az elmúlt századok munkássága hiábavalónak bizonyuljon — viszont utódaink azáltal, hogy jobban értesülteké válnak, egyben erényesebbek és boldogabbak lesznek.”

Ma némi rezignációval olvassuk e sorokat, de az enciklopédisták vállalkozásának mindmáig számos követője akadt, így a már 1771-ben indított *Encyclopaedia Britannica*, az 1808-ban alapított Brockhaus Lexikon, Pierre Larousse *Grand Dictionnaire Universelle*-je a második császárság idejéből és a 20. századi *Grande Dizionario Enciclopedico* — e kötetekre szűkítettük vizsgálatainkat.²

¹ M. de Gandillac: *Encyclopédies pré-médiévales et médiévales Cahiers d' Histoire Mondiale*. IX. 1966. 3. — P. Sniggers: *Pré-histoire de l'Encyclopédie. Revue Historique*, 549. 1984.

² Az *Encyclopaedia Britannica* szócikkeinek összegyűjtésében segítségemre volt dr. Ijjas Gáborné, az Országos Műszaki Múzeum főtanácsosa.

Enciklopédiáírók és olvasóik

Mindenekelőtt néhány szó az enciklopédiák íróiról és olvasóiról. A Nagy Enciklopédia címszavai közül *Voltaire* fenntartotta magának a „blé” (gabona) megszövegezését, Diderot valóságos ditirambust írt a mesteri rézmetszetekkel díszített kötőgép működésének ismertetése ürügyén, D’Alembert vállalta a matematika fogalmi körét. Ám később is kitüntetésnek minősült egy enciklopédia szerkesztésében közreműködni, a Révai Lexikon 1911. évi kiadásában olyan tekintélyes tudósok nevével találkozunk mint *Berzeviczy Albert*, az MTA elnöke, *Bánki Donát*, *Konkoly-Thege Miklós*, *Lenhossék Mihály*, *Jászi Oszkár*, *Lyka Károly*, *Szinyei József*, *Vámbéry Ármin*. Időközben azonban a műfaj specializálódott, szakmai és életrajzi lexikonok láttak napvilágot, miáltal a szócikkek szövegezése lassanként kompilációvá vált, egységes stílust és szerkezetet követelt meg a nagy enciklopédiákban: szerzői a diszciplína művelői helyett annak ismerői közül kerülnek ki. Ez az adatok megbízhatóságát növelte, a tárgyalásmód uniformizálódott.

Az enciklopédiák olvasói az igényesebb értelmiségiek, köztük az újságírók, és közvetítésükkel hathat a címszó tartalma a közvéleményre. Hasonló módon jár el — jó esetben — a népszerűsítő mű szerzője is, amikor a lexikon adatait a — sok esetben felületes — szekunder irodalom mellett ellenőrző támpontként használja fel. Ilyen közvetett módon befolyásolja a nagyközönséget az enciklopédia cím-szótárasztéka és érdemi tartalma.

Az élettelen természettudományok és a technika alkotóinak hazai képviselőit az elemzés céljából két magyar életrajzi lexikonból választottuk ki.³ Számuk már a szakmai enciklopédiák áttekintése után 40 körülivé csökkent,⁴ ám ezek jelentős részében idegen nemzetiségűként tüntették fel őket.⁵ Ugyanakkor érdekes, hogy nem várt személyiségek bukkannak fel, pl. keramikus újtóként Fischer Mór, a Duna szabályozóiként Széchenyi István és Vásárhelyi Pál a nagy tekintélyű Oxford University Press ötkötetes technikatörténeti enciklopédiájában.⁶

Azt, hogy a szaklexikonok milyen közvetlen hatással vannak a nagy enciklopédiákra egy — nemzetisége nélkül szereplő — Kempelent érintő idézettel illusztrálom.

„As early as 1784 Wolfgang von Kempelen proposed a turbine, which was sufficiently promising to give Watt some anxiety as a possible rival to his own engine.”⁷

³ Nagy F. (szerk.): *Magyarok a természettudomány és a technika történetében*. Bp., 1992.; Szőke Béla–Pénzes István (szerk.): *Műszaki nagyjaink*. 1–6., Bp., 1967–86.

⁴ A Dictionary of Scientific Biography tizennégy kötete 41 magyar tudósához a szerkesztésben részt vett Szabadváry Ferenc professzor 11 névvel járult hozzá.

⁵ Így Kempelen Farkas és Petzval József következetesen osztrákként szerepel.

⁶ Singer–Holmayard–Hall: *A History of Technology*. I–V., Oxford, V. 662., IV. 550. old.

⁷ Singer–Holmayard–Hall: i. m. V. 138. old.

Másként az Encyclopaedia Britannica Kempelent sehol sem tünteti fel, sem neve szerint, sem az automata vagy akusztika címszónál, csak a gőzgép tárgyalásakor említi az „Energy conversion” jeleként.⁸

Kézenfekvő, hogy más szaklexikonok⁹ is hasonló befolyással bírhatnak a nagy enciklopédiákra, azonban mindenképpen útbaigazítanak gazdag irodalom-jegyzékükkel.

Magyarok a lexikonokban

A fent említett négy nagy enciklopédia közül a legtüzetesebb és a francia archetípus hagyományait leginkább megőrizte az Encyclopaedia Britannica. A kontinentális lexikonok szerkezetét a 12 kötetes Micropedia tükrözi, a 17 kötetes Macropedia monografikusan fejt ki egy-egy témát (pl. chemical reactions, optics), a kétkötetes mutató teszi áttekinthetővé a heterogén munkát.

A német Brockhaus Lexikon 29, az olasz Grande Dizionario 21 és a francia Larousse 10 kötetében is előfordul, hogy a szóban forgó tudós vagy feltaláló a diszciplínája szerinti címszavak egyikében fedezhető fel, de nemzetisége ott nincs feltüntetve.

A végül is 33 névre zsugorodott listában négy olyan személyiséget találunk, akit mi magyarnak vallunk, *de egyik enciklopédia sem tartja annak* (Born Ignác, Kempelen Farkas, Petzval József, Wintner Aurél). Igen sok a „magyar születésű”, „eredetű” és hasonló jelzővel ellátott, sőt bonyolult, de a realitást jól tükröző nemzetiségi besorolás, pl. Neumann János esetében „Hungarian born German-American mathematician” is előfordul.

⁸ „Baron von Kempelen of Pressburg (modern: Bratislava, Czechoslovakia) attempted to develop a reaction turbine... James Watt heard of von Kempelen's work...” Encyclopedia Britannica Macropedia... 467. old.

⁹ Közülük feldolgoztuk a fent említett angol standard mű mellett: M. Daumas: *Histoire générale des techniques*. 1–5., Paris, 1996.; W. König: *Propyläen Technikgeschichte*. 1–5., Frankfurt a. M., 1991–92.

Külföldi enciklopédiákban említett magyar tudósok

NÉV	BROCKHAUS	ENCYCLOPAEDIA BRITANNICA	GRANDE DIZIONARIO	LAROUSSE
Békésy György		USA	H	
Bíró László		H+(pen)	(pennabiro)	
Bolyai Farkas	H	H		H
Bolyai János	H	H	H	
Born Ignác	A			A
Bánki Donát	H+(turbina)			
Dudith András	H			H
Eötvös Loránd	H	H	H	H
Fejér Lipót	H			H
Gábor Dénes	H	GB+(optics)	H/GB	H/GB
Goldmark Péter		H/USA	USA	USA
Haar Alfréd	H	H+(analysis)		H
Hevesy György	n. n.	H	H	H
Jedlik Ányos			H	
Kármán Tódor	H	USA+(war, mechanics)	H	H
Kempelen Farkas		n. n. (energy- conversion)		A+(automata)
Kitaibel Pál	H			
Mihály Dénes	n. n.+ (Fernsehen)			
Neumann János	H+A+USA	USA	H	H+USA
Petzval József		n+(photogr.)	A	
Pólya György	H+USA		H	
Riesz Frigyes	H	H		H
Segner János	n. n.	H		A
Szegő Gábor			H	
Széchenyi István	H	H	H	H
Szent-Györgyi Albert	H	H/USA+(chem. reaction)	H	H
Szilárd Leó	H/USA	USA	H/USA	H
Wigner Jenő			H/USA	H/USA
Wintner Aurél	USA	USA		
Teller Ede		USA	H/USA	
Zách X. Ferenc	n. n.			
Zipernovszky Károly	H			
Zechmeister László	n. n. + (chro- matografie)			

Jelmagyarázat:

H/...: magyar származású... GB: Nagy-Britannia USA: Egyesült Államok
H+...: magyar és n. n.: nemzetiség megjelölése nélkül A: Ausztria

Táblázatunk összefoglalása az alábbiak szerint értékelhető:

	BROCKHAUS	ENCYCLOPAEDIA BRITANNICA	GRANDE DIZIONARIO	LAROUSSE
Magyar	14	9	11	11
Magyar származású	4	2	4	3
Nemzetiség nélküli	5	2	0	0
Említetlen	9	13	16	15
Idegen nemzetiségű	1	7	2	4

A kiértékelés során néhány kuriózumra akadtam. Meglepő, hogy *Verancsics Faustus*, akinek *Machine novae* című rézmetszetes művében található (többek közt) az első laprugós kocsiszerkezet- és ejtőernyő-ábrázolás, olasz mérnökként (Veranzio) sem szerepel még a Grande Dizionarióban sem. Ugyanott hiába keresnénk *Bíró László* nevét, pedig olaszul a golyóstoll elnevezése „pennabíró”! Egyenlenségek mutatkoznak a magyar kultúra ágazatainak súlyozása tekintetében is: a magyar képző- és zeneművészetnek, sőt egyes szépirodalmi vagy néprajzi vonatkozásoknak több figyelmet szentelnek, mint a tudománynak vagy a technikának. Az *Encyclopaedia Britannica* indexében meglelhetjük a „Gyurkovics lányokat” és a „székelygulyást”, de Bánki Donátot vagy Jedlik Ányost nem.

Feltűnik, hogy az elfogulatlannak tartott angol enciklopédiában szerepel a legkevesebb magyarnak minősített tudós és feltaláló mérnök. Ám mégis négyük közül mégis ez a kötet az egyetlen, amelyik „Hungary” címszó alatt meleg szavakat talál a magyar tudomány értékelésére: „The cultural milieu. A large number of Hungarians have made substantial contributions to the arts and sciences. The achievements of the Hungarian-born scientists Albert Szent-Györgyi, Georg von Békésy, Eugene Wigner, Edward Teller, Leo Szilard and John von Neumann have gained world recognition and many Nobel prizes.”

Nem kétséges, hírnevünk hordozói nagyrészt idegen földön érték el sike-reiket, de annak révén, hogy legtöbbjük élete végéig magyarnak vallotta magát, teljesítette azt, amit *Stefan Zweig* halála előtt egy új történetírás szükségességéről vallott: „A háborúk (és hódítások) története azt mutatja, amit a népek egymás ellen vétkeztek. Az a művelődéstörténet, amelyről én álmodok ennek az ellenkezőjét szemléltetné, azt, amit egymásnak köszönhetnek a nemzetek. Bemutatnák, hogy szinte minden, amit feltaláltunk, felfedeztünk, elgondoltunk, költöttünk *kollektív* teljesítmény: minden nép együtt munkálkodott a bábeli torony építkezésén.”¹⁰

¹⁰ S. Zweig: *Mein Traum von einer neuen Geschichtsschreibung*. Stockholm, 1943.

A magyar elektrotechnika képviselői a külföldi enciklopédiákban

Az elektrotechnikai ipar területén hazánk a századfordulón a világ élvonalában volt. Az elektrotechnikai készülékek gyártása az 1870-es években alakult önálló iparággá, azaz a magyar ipar 1867-et követő expanzív fejlődésének időszakában. A szerencsés időbeli egybeesés és néhány kiváló szakember munkájának következtében Magyarország nem csupán nem maradt le a fejlettebb iparú országok mögött, hanem rövidesen az *élvonalba* került. Az ipari háttér lehetővé tette a fejlesztést és az új találmányok gyártását, így a szakembereknek nem kellett külföldre menniük, hogy elgondolásaikat megvalósíthassák. Ezen a területen a *hazai* tevékenység volt a jellemző, nem a Magyarországról külföldre szakadt, s ott világhírűvé váló magyar tudós.

Hárman a világ híres enciklopédiáiban

Az elektrotechnika területén ezért általában nem az a kérdés, hogy magyar volt-e egy-egy tudós vagy feltaláló, hanem hogy *szerepel-e a külföldi enciklopédiákban*. Általában nem. Olyan személyek sem, akiknek alkotásai ma is ismertek, prioritási viták sincsenek találmányaikkal kapcsolatban, csak éppen nem foglalkoznak a feltaláló személyével.

Az Endrei Walter tanulmányában közölt táblázatban 33 személyből csupán *három* foglalkozott elektrotechnikával, egyikük *Jedlik Ányos* (Grande Dizionario). A másik *Goldmark Péter*, aki három enciklopédiában is szerepel (az Encyclopaedia Britannicában, magyar/USA; a Grande Dizionarióban és a Larousseban USA nemzetiségűként). Végül a harmadik: *Mihály Dénes* (Brockhaus). Utóbbi Németországban vált híressé mechanikus televízió (Telehor) találmányával, nyilván ezért szerepel a német enciklopédiában. Nemzetisége nincs megnevezve. A diszciplínák címszavai között az Encyclopaedia Britannicában sikerült még egy magyart találni: *Just Sándort*, együtt feltaláló társával, a horvát *Hanamannal* — mindkettőt osztrák nemzetiségűként. Nem véletlenül: első volfrámlámpa-

szabadalmukat Bécsben jelentették be, és végtére is mindketten a Monarchia állampolgárai voltak...

Adatok hiányában gyakran a publikációk megjelenési helye alapján következtek a nemzeti hovatartozásra. Jellemző a két *Eötvös* nevének eltérő írásmódja az *Encyclopaedia Britannica*-ban: az idősebb báró Eötvösként, Loránd pedig németesen mint Baron von Eötvös szerepel. Természetesen róla tudják, hogy magyar, de a név írása jelzi, hogy Eötvös József irodalmi műveit a magyar eredeti közvetlen fordításából ismerte meg az angol közönség, ezzel szemben Eötvös Loránd tudományos publikációi leginkább német folyóiratokban jelentek meg, a kor szokása szerint a bárói cím németes fordításával aláírva.

A külföldi publikációk szerepe

A fenti példa egyben azt is jelzi, hogy azok szerepelnek a külföldi enciklopédiákban, akiknek külföldi, világnyelveken kiadott publikációi vannak, vagy legalább honfitársaik felhívták a figyelmet munkásságukra külföldi cikkekkel, könyvekkel. Ez történt Jedlik Ányos esetében, aki köztudomásúan alig írt cikkeket, legfontosabb találmányairól pedig egyáltalán nem. Hogy neve (ritkán ugyan) mégis felbukkan a külföldi technikatörténeti művekben, elsősorban annak köszönhető, hogy *Heller Ágost* 1896-ban terjedelmes nekrológot jelentetett meg róla a *Nature*-ben. Jedlik szerepel a közismert technikatörténeti enciklopédiában, Singer–Holmayard–Hall: *A History of Technology* című művében is. A könyv közli az adat forrását is: hivatkozik *Verebélyi László* 1931-ben angolul is kiadott Jedlik-tanulmányára.

A leírtakból nyilvánvalóan kitűnik, nem várhatjuk el, hogy a külföldi enciklopédiák szerkesztői kutassanak magyar műszaki szakemberek és tudósok után. A mi feladatunk, hogy külföldi cikkekkel, könyvekkel, enciklopédiák szerkesztésében való közreműködéssel *ismertté tegyük őket*. Sokszor az enciklopédiákban úgyszólván az üresen hagyott helye is megvan a magyaroknak, csak az információ hiányzik.

Az információ hiányáról és a felejtésről

Ma már senki sem vitatja, hogy az egyik legjelentősebb elektrotechnikai készülék, a *transzformátor* *Zipernowsky Károly*, *Déri Miksa* és *Bláthy Ottó* találmánya. Ennek alapján azt hisszük, hogy ezt külföldön nyilvántartják. Mint a már idézett táblázat mutatja, nevüket nem említik. Ha a nagy enciklopédiákban a transzfor-

mátor címszót keressük, természetesen megtaláljuk, de a feltalálóról nincs szó. Ez annál különösebb, mert a továbbfejlesztőket megnevezik. Így az Encyclopaedia Britannica továbbfejlesztőként felsorolja az amerikai *Westinghouse*, *Stanley*, illetve az angliai *Ferranti* elektrotechnikusokat, csak éppen a feltalálók hiányoznak. Hangsúlyozom: nem prioritási vitáról van szó, csupán az információ hiányáról.

Jobb a helyzet a szakmai enciklopédiákban. Ezeknél a szerkesztők jobban utánanéznek az ismert találmányok feltalálóinak. Ilyen megkeresés révén kapcsolódhattam be az 1996-ban megjelent *Lexikon der Elektrotechniker* című német életrajzi lexikon szerkesztésébe, s ez a munka érdekes tapasztalatok szerzésére adott lehetőséget.

A 660 életrajz között 9 magyar szerepel. A német főszerkesztő eredetileg 4 személy adatainak közlésére kért fel, a nevek: Zipernowsky Károly, Déri Miksa, Bláthy Ottó és Kandó Kálmán. Ők valóban a legismertebbek a magyar elektrotechnikai szakemberek közül — legalábbis német területen.

Magyar javaslatra került a listára Jedlik Ányos. Jedlik neve sem ismeretlen a német szakemberek előtt. A müncheni Siemens Múzeumban *Siemens* dinamója mellett olvashatjuk azok neveit, köztük Jedlikét is, akik tőle függetlenül szintén felismerték a dinamóelvet. Így érthető, hogy elfogadták a javaslatot, de ehhez azért magyar kezdeményezésre volt szükség.

Szintén magyar javaslat volt Mihály Dénes életrajzának közlése, de az elfogadás nem volt kétséges, hiszen forgótükrös, mechanikus távolbalátóját Németországban valósította meg, a német televízió elismert úttörője volt. Készülékei a Deutsches Museum híradástechnikai kiállításának becses darabjai.

A meglepetés ezután következett. Feltették a kérdést, hogy nem akarunk-e írni *Desiré Kordáról*, *Béla Schäferről* és *Kovács Károly Pálról*. Be kell vallani, hogy az első kettőről alig-alig hallottunk. Korda Franciaországban az elektrotechnika és elektrokohászat vezető egyénisége volt a századforduló idején, Schäfert pedig a német és svájci higanygőz-egyenirányító technika, azaz a korai teljesítményelektronika atyjának tekintik. Mindketten publikáltak a vezető európai szaklapokban, de Magyarországon alig. Itt a szokásos eset fordítottja következett be: nem a külföld feledkezett meg arról, hogy magyarok voltak, hanem mi felejtettük el őket.

Kovács Károly Pál akadémikust azonban — természetesen — nem felejtettük el, e sorok írójának is tanítómestere volt, csak éppen kishitűek voltunk, nem reméltük, hogy az 1950-es években Rácz István professzorral kidolgozott számítási módszer alkotóira még emlékeznek. A levelezés során tisztázódott, hogy 1958-ban német nyelven kiadott könyvük külföldön ma is alapműnek számít.

Az elmondottakból kitűnik, hogy magyarok felvételét a külföldi enciklopédiákba nem a szerkesztők érzelmei, hanem a rendelkezésre álló információk szabják meg. Ha számuk kevés, annak az az oka, hogy a tudomány- és technikatörténet egyelőre a történetírás mellékágának számít. Feladatunk a kutatás mellett a megismert tényeknek az eddiginél szélesebb körű nemzetközi ismertetése, de ez a feladat nem csupán a történetírásnak erre a ma még új területére, hanem a történetírás egészére vonatkozik.

Az ungarescától az Allegro barbaróig: a magyar zene külföldi fogadtatása

„Vajon mi indíthatta az idegeneket arra, hogy időnként felvegyék, viseljék a magyar köntöst? Csakis a meleg érdeklődés, vonzódás ahhoz, amit magyarnak ismertek vagy éreztek. Ránk nézve nem lehet közömbös, hogyan láttak, minek láttak bennünket, hogyan változott idők folyamán rólunk alkotott zenei képük.” Kodály Zoltán írta ezt 1943-ban, dr. Prahács Margit *Magyar témák a külföldi zenében* című bibliográfiájának előszavában.¹ Erről a „rólunk alkotott zenei képről” szeretnék most áttekintést adni, nem részletes és árnyalt elemzéssel, hanem néhány jellemző típus — mondhatnánk sztereotípia — kiemelésével. A világ szereti az egyes nemzetek képének szimplifikálását, ezért nem csodálkozhatunk, ha a magyar zenéről alkotott kép is egységibb, mint a zene valójában. Mégis, a külső szemlélő véleménye — épp a jellegzetességek tömörítése révén — igen fontos számunkra. Szeretném előre hangsúlyozni, hogy a történeti áttekintés szükségképpen hiányos lesz, a figyelmet ugyanis a hozzánk legközelebb álló utolsó száz évre összpontosítom, azon belül is Bartók Béla fogadtatására, mivel abban sűrítve figyelhetünk meg jellemző vonásokat. A recepcióvizsgálat ugyanakkor két réteget rejt magában: míg az első periódusban magának a zenének a befogadása dominál, az utolsó száz évben a kritika kerül az előtérbe.

Bevezetésképpen idézni szeretném az említett Prahács-bibliográfia néhány meglepő adatát. Az összegyűjtött anyag két csoportban kerül az olvasó elé: az első csoportban a *magyar*, a második csoportban pedig a *cigány* témájú, illetve című kompozíciók szerepelnek. Tudnunk kell: ez a megkülönböztetés és kiterjesztés nem etnikai indítékú, hanem arra szolgál, hogy híven tükrözze a 19. század jellegzetes nézőpontját és értelmezési zavarát a magyar, illetve a cigányzene megítélésében. Prahács Margit bibliográfiájában tehát a magyar csoportot közel 900 zeneszerző mintegy 1300 darabja képviseli, a cigány címet viselő csoportban pedig 670 zeneszerző közel 800 darabja szerepel. Ezeknek az adatoknak persze csak szimptomatikus értékük van, nagy számuk csak a magyar, valamint a magyaros zene közkedveltségét mutatja, és nem bizonyítja annak igazi ismeretét. Minden-

¹ *Magyar témák a külföldi zenében*. Szerzők szerint összeállította és bevezetéssel ellátta Prahács Margit. Bp., 1943, Magyarságtudományi Intézet.

esetre, a magyaros zenének igen előkelő helye volt a múlt századi Európa „egzotikus” toposzainak sorában; ennél nagyobb számokat csak a spanyolos darabok bibliográfiája mutathat.

Magyar zenék Európában: a hajdútánctól a csárdásig

Az első magyar jellegre utaló darab egy lengyel orgonatabulatúrás gyűjteményben tűnik fel a 16. század közepén *Hayduczki*, vagyis Hajdútánc címmel. Nem sokkal később egy Strasbourgban kiadott lantgyűjteményben *Ungarischer Tanz*, majd egy másikban *Passamezzo ungaro* című darabokat találhatunk. A 16. század vége felé azután mind sűrűbben bukkannak fel német, olasz, németalföldi és cseh-orosz gyűjteményekben hasonló, orgonára vagy lantra komponált táncdarabok, leggyakrabban *Ungaresca* címmel. Gombosi Ottó és Szabolcsi Bence kutatásainak hála ma már tudjuk: a sajátos formálás és a dudamuzsika népies praxisára emlékeztető kíséret alapján e táncok a magyar zene emlékeinek tekinthetők, ám bár külföldön keletkeztek, a nyugat-európai *allemanda*, *padovana* táncok mintájára.² A magyar jelző végül is egy sajátos, mindenképpen Kelet-Európa felé mutató melodikára és kísérettípusra utal. Érdemes megemlíteni, hogy az ungarescával párhuzamosan egy másik kelet-európai toposz is kialakult: a lengyel *polacca*, melyből a 18–19. század európai zenéjének jól ismert *polonéze* lett. Zenei jellegét tekintve azonban a magyar és a lengyel tánc élesen elvált egymástól.

Az ungarescától nem vezet közvetlen út a 18. század végén kialakuló új magyar tánctípushoz, a *verbunkos*hoz, bár az összefüggés halványan kitapintható a zenei anyag gyökereiben: a jellegzetes táncritmusokban és a keletre utaló melodikai fordulatokban. A virtuóz cigányprimások, mint *Bihari* és a tanult muzsikusok, mint *Lavotta* és *Csermák* táncdarabjai igen gyorsan eljutottak Bécsbe, és csakhamar mintái lettek osztrák, német és cseh muzsikusok hasonló darabjainak. A bécsi zeneműkiadók katalógusaiban százával bukkannak fel 1770 és 1880 között ilyen című kompozíciók: *Echt ungarische Nationaltänze*, *Rondeau hongrois*, *Ungarische Werbungstänze*, *Rákóczy-Marsch*.³ Többségük címében is deklarálja a szerzői szándékot, mint *Haydn Rondo all' Ongarese*-je vagy Schubert *Divertissement á l'hongroise*-a, ám olyan művek is akadnak, amelyek a verbunkos stílus kisugárzása következtében mintegy spontán úton jutottak a magyar zenei toposzhoz, mint például Mozart A-dúr hegedűversenyének 3. tétele, vagy Beethoven III. és VII. szimfóniájának zárótételei.

² Gombosi Ottó: „Ungaresca” címszó. In Szabolcsi B.–Tóth A.: *Zenei lexikon*. Bp., 1930–31, Győző Andor. Szabolcsi Bence: *A XVII. század magyar világi dallamai*. Bp., 1959, Akadémiai Kiadó.

³ Alexander Weinmann: *Magyar zene a bécsi zeneműpiacon*. In *Magyar zenetörténeti tanulmányok Szabolcsi Bence 70. születésnapjára*. Szerk. Bónis Ferenc. Bp., 1969, Zeneműkiadó, 131–177. old.

Önálló előadást igényelne a romantika korának ungarizmusa, mely három olyan mester oeuvre-jében játszik fontos szerepet, mint Berlioz, Liszt és Brahms. Bár a magyar zenével való találkozásuk különbözőképpen zajlott le, mindhárman vonzó, feldolgozásra csábító anyagnak érezték a magyar táncokat, illetve dalokat, és kompozícióikkal végül is egy teljes századra kihatóan hozzájárultak a magyarság zenei képének megformálásához. Ugyanakkor ez a 19. századi magyarzenetoposz két olyan bonyolult kérdést is magában rejt, melyre itt most nem térhetünk ki, ám legalább vázolni szükséges. Az egyik a már említett magyar zene-cigányzene kérdés. Minthogy a verbunkosokat, csárdásokat és nótákat csaknem kizárólag cigány muzsikások játszották, Liszt Ferenc maga is egy súlyos félreértés áldozata lett: a *Magyar rapszodiák*ban feldolgozott dallamokat — az igazi magyar népdalokat és a műdalokat vegyesen — egy később, Párizsban kiadott elméleti munkájában (*Des Bohémiens et de leur musique en Hongrie*) cigány eredetű zenének minősítette, s így tekintélyével egy teljesen téves — és a mai napig ható — elképzelést támasztott alá.⁴

A másik probléma a csárdás és a magyar nóta népi eredetének értelmezésében rejlik. Erről is könyvtárnyi irodalom van már, így ehelyütt csak azt említhetem, hogy a külföld képét igencsak ártalmasan befolyásolták az amatőr nótaszerzők által komponált és terjesztett ún. „magyar népdalok”. Egy olyan mester, mint Brahms kritikával tudott válogatni ebből az anyagból, és feldolgozása révén még meg is nemesítette azt. A századvég magyar nótái azonban a kávéházi cigányzenekarok és szalonzenekarok tolmácsolásában gát nélkül terjedtek Európa nagyvárosaiban, s ezzel a Liszt és Brahms alakította nemesebb magyar zenei arculat eltorzításához, édeskessé és giccsessé formálásához vezettek. A magyar zene európai népszerűsége a századforduló táján tehát már kétes népszerűség volt, s az igényesebb közönség olykor joggal fordult el tőle.

A parasztzene felfedezése: Bartók és Kodály

A 19. század magyar romantikájának hangvételével indult Bartók Béla is a 20. század első évtizedében, mégpedig nem egyértelmű sikerrel. *Kossuth-szimfóniáját* 1904-ben Manchesterben meglehetősen hidegen fogadták, liszti nyomdokban járó *Rapszodiáját* pedig 1905-ben, a párizsi nemzetközi Rubinstein-versenyen éppen csak dicsérő oklevéllel díjazták. Ma már akár szimbolikusnak is tekinthetjük ezt a fiaskót, mert azt a zsákutcát mutatta meg, amiből azután a fiatal muzsikusi hamarosan kikeveredett, főképp a magyar parasztzene és az új francia zene friss benyomásai alatt. Ahogyan ő maga fogalmazta meg önéletrajzában:

⁴ Paris, 1859. A probléma továbbéléséről ld. Sárosi Bálint: Párizsi ítélet: a magyar népies zene a cigányoké. *Muzsika*, XL., 1997. március, 3–6. old.

„Fölismerem, hogy a tévesen népdaloknak ismert magyar dallamok – amelyek a valóságban többé-kevésbé triviális népies műdalok — kevés érdekességet nyújtanak, és így 1905-ben hozzáfogtam a mindaddig teljesen ismeretlen parasztzene föl kutatásához. E munkámban nagy szerencsémre kiváló zenészmunkatársat találtam Kodály Zoltán személyében.”⁵

Bartók és Kodály párhuzamosan induló útján fontos mérföldkő volt az 1910-es esztendő. Csaknem egy időben a két muzsikusz egy-egy teljes szerzői esten való budapesti bemutatkozásával, Párizsban „festival hongrois”-t rendeztek, melyen *Henry Expert*, az egyik legjelentősebb francia zenetudós tartott előadást az új magyar zenéről, majd hangverseny következett Weiner Leó, Szendy Árpád, Kodály Zoltán, Bartók Béla, Mihalovich Ödön és Dohnányi Ernő műveivel a műsoron.

A magyar zene franciaországi megismerését egy igen sokat mondó közlemény idézésével folytathatjuk: „Az új magyar zene legbuzgóbb barátai közé tartozik Michel D[imitri] Calvocoressi, az ismert [görög származású] zeneesztéta és kritikus, aki legutóbb az École des Hautes Etudes Sociales termében konferenciasorozaton foglalkozott »A modern zene egyes tendenciáival« és ennek kapcsán az új magyar muzsikával is. [...] Calvocoressi fejtegetéseit Schumannnak azzal a mondásával vezette be, hogy »nemsokára eljön az ideje a zene nacionalizálódásának«. [...] Nos, Schumann jóslata beteljesedett. Egész Európában ez a törekvés dominál. A mozgalmat az oroszok kezdték Stravinskyval, aztán átvették a spanyolok és a magyarok.”⁶ Ez az előadás az 1913/14-es évadban hangzott el, nem sokkal azután, hogy a francia fővárost az Orosz Balett emlékezetes, botránnyal fogadott bemutatója, Stravinsky *Le Sacre du printemps*-ja hozta lázba. Ez pedig arra mutat, hogy nem egyszerűen a nemzeti zene megjelenéséről volt itt szó — ahogyan Calvocoressi fogalmazta — hanem valami szokatlan, idegen világ, vad temperamentum beáradásáról. A ritmus kegyetlen uralma először megdöbbenetette az embereket, hamarosan azonban megbarátkoztak vele, és nem sokkal később már szinte elvárták minden „keletről” érkezett zene esetében.

Az „Allegro barbaro” üzenete

Így válhatott Bartók *Allegro barbaro* című zongoradarabja is egy távoli, ismeretlen, vad világ üzenetévé. Kodály információja szerint Bartók ezt a zongoradarabot komponálásakor, 1911-ben egyszerűen Allegro-nak címezte, és csak később, em-

⁵ Németül fogalmazott önéletrajz (1921–1923). In *Bartók Béla összegyűjtött írásai I.* Közreadja: Szöllősy András. Bp., 1967, Zeneműkiadó, 9. old.

⁶ *Zeneközlöny*, XII. évf. 18. sz. Ld. Demény János: Bartók Béla művészi kibontakozásának éve. Találkozás a népzenevel (1906–1914). In *Zenetudományi tanulmányok Liszt Ferenc és Bartók Béla emlékére*. Szerk.: Szabolcsi Bence és Bartha Dénes. Bp., 1955, Akadémiai Kiadó, 440. old.

lékezve a párizsi festival hongrois egyik kritikusának szavaira — „ces jeunes barbares hongrois” — jutott eszébe a jelző. A francia kritikus e szavainak írott nyoma nincsen, de kezünkben van az egyik ott jelenlevő muzsikusként, *Émile Vuillermoz* 1920-ban megjelent tárcája, amely a lényegét tekintve ugyanezt fogalmazza meg, tulajdonképpen Kodályra is vonatkoztatva. „A fiatal magyar zeneszerzők eme különlegesen szabad stílusának, őszinteségének, érzékenyen finom harmóniáinak a hallatán nyugtalansággal vegyes meglepetést érzünk. Vajon hova lehet elhelyezni ezeket a vadakat? Vajon milyen esztétikai kategóriába illeszthető bele ez az ösztönösség, ez a kifinomult barbárság?”⁷

Bartók *Allegro barbaro*-ja tehát mindenképpen túlnőtt egy rövid zongoradarab jelentőségén, mintegy *szimbólummá* vált, és ezt publikációjának különös útja is mutatja: először 1913-ban a *Nyugat* zenei mellékleteként jelent meg, ami arra vall, hogy ez Magyarországon belül is afféle deklarációnak számított egy, a zenészeknél szélesebb kör számára. Hat évvel később pedig a *Musikblätter des Anbruch* című bécsi folyóiratban is napvilágot látott, a magyar avantgarde zene afféle mintadarabjaként. Statisztikák mutatják, hogy Franciaországban Bartóknak ez a műve szólalt meg a leggyakrabban, és tudjuk: Bartók maga is szívesen játszotta külföldi zongorakoncertjein, mert érezte, e kompozícióval „üzenete” valóban eljut a közönséghez.

A Bartók-zene igazi európai hódítása 1922-ben kezdődött, a szerző angliai és párizsi fellépéseivel. Londonban a már említett Calvocoressi készítette elő az útját, a megvalósítás azonban két fiatal zeneszerző és kritikus: *Cecil Gray* és *Peter Warlock* érdeme, akik egészen különleges érzékkel és lelkesedéssel vetették bele magukat Bartók zenéjének megértésébe és megismertetésébe. Warlock *Modern magyar zeneszerzők* címmel közvetlenül Bartók érkezése előtt publikált egy tanulmányt a *Musical Times*-ban, melyben Bartókot nem elszigetelve, hanem Kodály Zoltán és Lajtha László társaságában mutatta be, mindazonáltal nem titkolva, melyiküket értékeli a legmagasabbra. „Bartók egyedülálló génusza két vonósnyegyesében mutatkozik meg a legtisztábban. Sok finom kamarazenét írtak az utóbbi években, de úgy tűnik, Bartók az egyetlen zeneszerző, aki Beethoven utolsó kvartettjeinek útján haladva az eredeti ötleteket ugyanolyan technikai tökéletességgel fejezi ki.”⁸

A londoni jó fogadtatást egy még melegebb párizsi fogadtatás követte, ahol a nagy múltú lap, a *Revue Musicale* főszerkesztője, Henry Prunières volt az est szervezője. A hangversenynek nem volt nagy visszhangja a sajtóban, de a főszerkesztő lakásán a vacsora és a házikoncert zenetörténeti esemény volt;

⁷ Le tombeau de Claude Debussy: *Le Temps*. 2 décembre 1920. Idézi: Denijs Dille: *L' Allegro barbaro de Bartók*. *Studia Musicologica*, Tom. XII., 1970, 5. old.

⁸ *The Musical Times*, March 1., 1922, 165. old.

Bartók levelét idézve: „a világ legelső komponistáinak több mint fele jelen volt, vagyis Ravel, Stravinsky, Szymanowski és még egy pár fiatal (hírhedt) francia.”⁹

A húszas években nemcsak Londonban és Párizsban, hanem úgyszólván egész Európában ismertté vált Bartók neve és az általa magától értetődően képviselt új magyar zene. Állandó helye volt Bartók műveinek a Nemzetközi Új Zene Társaság, az IGNM fesztiváljain, és ő maga is szinte megszakítás nélkül koncertezett Európa nagy hangversenyermeiben, főképp az 1926-ban írt első és az 1931-ben befejezett második zongoraversenyét játszva. Kedvező fogadtatásukban nem kis szerepet játszott az a körülmény, hogy Bartók e műveiben is jelen volt a külföld számára kulcsot kínáló, kelet felé mutató Allegro barbaro-hangvétel.

A *Neue Zürcher Zeitung* egy 1929-ből való kritikáját idézem: „Ahogyan [Bartók] a népi dallamok tanulmányozásánál a valódit keresi, ugyanúgy igyekszik mint zeneszerző is a nemzeti hang kifejezésére. A Nyugat-Európában ismert és kedvelt hungarizmusok szalonszerűségétől a valódi puszta választja el, alkotásai-
ban a Kelet kapujáig ér. Bár az út némiképpen Schoenberg hatását mutatja, az irányt kétségtelenül a Kelethez közel álló népzene adja meg, a maga még zabolátlan harmóniáival.”¹⁰

Fogadtatás német nyelvterületen

Ami a magyar zene német nyelvterületen való fogadtatását illeti, az idő korlátozottsága miatt csak két fontos, kissé ellentétes kritikai irányzatra szeretnék rámutatni. A népzenei forrásból merítő nemzeti iskola maradéktalan elismerését egyetlen idézettel is jellemezhetjük, dr. Jacobsnak a *Kölnische Zeitung* 1928 februárjában megjelent cikkéből, Kodály *Psalmus Hungaricus*ának bemutatójával kapcsolatban. „Érthető, miért látnak a magyarok nemzeti alkotást ebben a műben, hisz a legújabb népzenei kutatásoktól s a hozzájuk kapcsolódó tösgyökeres művészettől várják a magyar zene új megerősödését, annak a muzsikának a kibontakozását, amely hosszú ideig bénán hevert, miközben Európa-szerte a cigányzenét terjesztették »magyar«-ként. Kodály éppúgy gyűjtöje a népzene-
nek, akárcsak Bartók, de távol marad a legújabb zenei gyakorlat perverzításaitól; nála megtalálják a magyarok a népi és egyházi zenekincs feltámasztását, s ez, idegenségével egyetemben, bennünket is megragad, mindjárt a mű kezdetének bizánci-egyházi kórusunisonójában, s a befejezés koráldallamában.”¹¹

⁹ Édesanyjához, 1922. április 15. *Bartók Béla családi levelei*. Szerk.: ifj. Bartók Béla. Bp., 1981, Zeneműkiadó, 427. sz. 330. old.

¹⁰ 1929. február 4. Idézi Demény János: Bartók Béla pályája delelőjén. Teremtő évek — világhódító alkotások (1927–1940). In *Zenétudományi tanulmányok Liszt Ferenc és Bartók Béla emlékére*. Szerk.: Szabolcsi Bence és Bartha Dénes. Bp., 1962, Akadémiai Kiadó, 318. old.

¹¹ *Kodály-dokumentumok I.: Németország 1910–1944*. Gyűjtötte, fordította, az előszót és a bevezető tanulmányt írta, a kötetet jegyzetekkel ellátta: Breuer János. Bp., 1976, Zeneműkiadó, 181. old.

Nem ilyen egyértelmű a Schoenberg-kör véleménye. Breuer János publikációból ma már tisztán áll előttünk Bartók és Schoenberg kapcsolata, valamint az a kritikai tevékenység, amelyet Theodor Wiesengrund-Adorno fejtett ki a népzene műzenei felhasználásának esztétikai mérlegelésében, és ezzel összefüggésben Bartók és Kodály művészetének megítélésében. Schoenberg 1911-ben közreadott *Összhangzattanában* már idézi is Bartók egy korai zongoradarabjának két ütemét az új harmóniai törekvések illusztrációjaként. Még jelentősebb értékelésnek tekinthető, hogy Schoenberg és köre 1919 és 1921 között olyan mértékben kultiválta Bartók műveit, amely példa nélküli a zeneszerzői oeuvre addigi recepció-történetében. Ebben az időben működött Bécsben a Schoenberg alapította *Musikalische Privataufführungen* elnevezésű egyesület azzal a céllal, hogy tagjai számára zártkörű, próbajellegű előadások formájában tegye hozzáférhetővé a kortársi zene értékesnek ítélt darabjait. Bartóknak tizenegy kompozíciója került a magánelőadások programjára, és igen jól jellemzi a szervezők — Schoenberg és tanítványai — nyitott gondolkodását, hogy alapvetően népzeneellenes esztétikai megfontolásaik ellenére Bartóktól több román és magyar népzeneire épített kompozíciót is műsorra tűztek.¹²

Adorno azonban, aki filozófiai tanulmányai mellett a zeneszerzésben *Alban Berg* tanítványa volt, a népzene felhasználása tekintetében kéréltelhetetlenül ítélkezett: „Csupán a romantikus Én lélektani felszámolása, vétkes abszolutizálása, atomizált véletlenszerűségének bekövetkezte, csupán a fennmaradt formavilág katasztrófája révén válik radikálissá a népzene valamennyi új válfajának problematikája, válik minden új népzene giccsé, függetlenül attól, hogy annak szánták-e, vagy sem. [...] Mindaz, ami ma a népzene köntösében lép fel, ideológiai érdekeket szolgál; a nép zenéje eközben minden további nélkül alávetetik az eldologiasodott társadalomnak. Aki ma népdalt ír, az csaló; aki a mentés szándékával népdalelemeket vesz fel a saját zenei anyagába, az ama romantikának a romantikusa, amely éppúgy letűnt, mint annak előtte maga a népdal...”¹³

1925-ben írta ezt Adorno, akkor amikor még nem is léptek színre a nemzeti szocializmus „völkisch” kultúrájának eszméi. Nyilvánvaló, hogy Adorno ebben a tekintetben — filozófiai-esztétikai iskolázottságának és kiemelkedő logikájának hála — valóságos veszélyt érzett meg. Bartókot mindazonáltal egy alapvetően más esztétikai síkon tárgyalta, és elismerte, hogy a magyar zeneszerző a kor Schoenberg után következő nagy mesterei közé tartozik. „Bartók készségesen engedett a zenei impresszionizmus csábításának, de annyira leegyszerűsítve, hogy az impresszionizmus zenei sajátosságait szinte nem is veszélyeztette. A tulajdon centrumába először a kalapálóan rövid op. 14. Zongoraszóattal és az Allegro barbaróval tört be, majd következetesen továbblépett a nagyvonalú

¹² Breuer János: Arnold Schoenberg könyvtárának Bartók-kottái. *Muzsika*, XL., 1997. április, 6–9. old.

¹³ T. W. Adorno: *Volksliedersammlung. Die Musik*, XVII., Jg. H. 8. Magyarul: Theodor Wiesengrund-Adorno: *Írások a magyar zenéről*. Gyűjtötte, fordította, jegyzetekkel ellátta: Breuer János. Bp., 1984, Zeneműkiadó, 32. old.

szépségű s egészen specifikus II. vonósnégyessel, az Etüdökkel és most a két hegedűszonátával” — írta Adorno ugyancsak 1925-ben.¹⁴ 1929-ben pedig teljes tanulmányt szentelt Bartók III. vonósnégyesének. „Vitathatatlanul ez a legjobb munkája a magyar mesternek. [...] A kezdet Lentója a II. hegedűszonátához hasonló anyagát, akárcsak amott, szabad, lendületes imitációk révén »intonációkba« rendezi, és egyben meg is óvja az improvizatív széthullástól; utána, újra meg újra, Allegro barbaro következik, de ez ma már pusztá mozgásfolyamat, amelyet áttör a szólamok autonómiája...”¹⁵

Adorno esztétikai gondolkodásának summája a második világháború után megjelent *Philosophie der neuen Musik* című könyvében vált publikussá. Ebben a 20. század első felének zenéjét két pólus: a Schoenberg-zenében megtestesülő *haladás* és a Stravinsky által képviselt *restauráció* köré rendezi, Bartók helyét pedig kettejük között, afféle senki földjén jelöli ki, mondván: „Bartók Béla arra törekedett, hogy Schoenberget és Stravinskyt összeegyeztesse, bár legjobb művei — sűrűség és teljesség tekintetében — felette is állanak az utóbbi alkotásának.”¹⁶

Az „összeegyeztetés” gondolatát a háború utáni időszak francia teoretikusa, René Leibowitz „kompromisszumként”, vagyis pejoratív értelemben interpretálja, súlyosan elítélve Bartókot azért, hogy — vitathatatlan zenei zsenialitása ellenére — nem követte a szerinte egyedül üdvözítő utat, a tizenkét fokú komponálását, és nem tudta kivonni magát a népzene „ártó” csábítása alól.¹⁷ Talán szót sem érdemelne Leibowitz Adornóénál alacsonyabb szinten kifejtett álláspontja, ha nem talált volna olyan támogatókra, mint Pierre Boulez és olyan ellenfelekre, mint a marxista eszméket akkor hűen követni igyekvő magyar zeneszerző és zene-politikus: Mihály András.¹⁸

René Leibowitz szélsőséges álláspontjával szemben, mely Bartók életművéből kirostálni kívánta — vagy legalábbis perifériára állította — a népzenei fogantatású műveket, Mihály András 1950-ben sajátos módon védte meg Bartókot: ő épp a népzenei nyíltan valló művekben látta Bartók értékét, és kész volt arra, hogy a legnagyobb remekműveket a dekadens polgári avantgarde termékeinek bélyegezve mintegy átengedje a másik félnek.¹⁹

A hidegháborúnak egy sajátos művészeti-esztétikai vetülete volt ez a konfrontáció — egyik oldalon az intranzigens és dogmatikus *dodekafonistákkal*, akik politikai oppozíciót is beépítettek esztétikai érvrendszerük alapjaiba, a másik oldalon pedig a *zsdánovi marxistákkal*, akik antifasiszta szólamokat használva és a polgári dekadenciát bírálva a nemzeti szocialista „völkisch” kultúra elemeit

¹⁴ Adorno kritikáját ld. *Zeitschrift für Musik*, Jg. 92., H. 7/8. Magyarul: Theodor Wiesengrund-Adorno: i. m. 27–28. old.

¹⁵ Adorno kritikáját ld. *Der Anbruch*, Jg. 11., H. 9/10. Magyarul: Theodor Wiesengrund-Adorno: i. m. 42. old.

¹⁶ Adorno: *Philosophie der neuen Musik*. Frankfurt/M., 1958, Suhrkamp.

¹⁷ René Leibowitz: Béla Bartók ou la possibilité de compromis dans la musique contemporaine. *Les Temps Modernes*, Paris, Octobre 1947.

¹⁸ Mihály András: Válasz egy Bartók-kritikára. *Új Zenei Szemle*, I. évf., 1950. szeptember, 48–56. old.

¹⁹ Mihály András előszava. In *Bartók Béla levelei*. (Az utolsó két év gyűjtése.) Összegyűjtötte és sajtó alá rendezte: Demény János. Bp., 1951.

mentették át az általuk ideálisnak vélt szocialista kultúrába. Végül is méltatlan osztozkodás volt ez Bartók életművén, de mindkét félnek előnyös, hiszen amit a dodekafonisták értéktelennek ítélték, azt a marxisták készséggel vallották magukénak. Jellemző fintora azonban a történelemnek, hogy a vita jelentékeny résztvevői végül is véleményüket később revideálták; Mihály András elfogadta az „egész” Bartókot, és egymás után mutatta be együttesével Magyarországon Schoenberg, Berg, Webern, Boulez azelőtt tiltott műveit is, Pierre Boulez pedig mint karmester a nagyzenekari Bartók-művek nagyszerű interpretációival tett hitet a magyar zeneszerző iránti feltétlen csodálatáról.

Magyar zene külföldön — az utóbbi negyven év

A magyar zeneszerzők háború után fellépő nemzedékeit mintegy másfél évtizeden keresztül kettős teher is nyomta: a Bartók-örökség súlya és az európai tájékozódás lehetetlensége. 1956 azonban fordulópontot jelentett a magyar zene nemzetközi kapcsolataiban is: *Ligeti György* az emigrációt választotta, s ez szakítást jelentett a magyarországi zeneérettel, viszont teljes beilleszkedést a „contemporaine” Európába, a darmstadti iskola és a kölni elektronikus stúdió környezetébe. *Kurtág György* itthon maradt, csak épp tanulni ment ki Párizsba 1958-ban, s azzal együtt újrakezdeni egész kompozíciós tevékenységét. Az itthon maradottak számára *Maros Rudolf* afféle kulcsfigura szerepet játszott a hatvanas években: ő volt az, aki jó külföldi kapcsolatai révén sok fontos információt behozott az országba, s aki ugyanakkor nemzetközi színtereken magas színvonalon reprezentálta a háború utáni magyar zenét.

Ugyanerre az évtizedre esik a magyar zene újabb megjelenése az európai porondon. Ligetit persze ekkor már jól ismerték, s kedvező fogadtatását „menekült” státusza is segítette. Éppen ezért nagy értékük volt azoknak a sikereknek, melyeket az itthon maradt zeneszerzők értek el kortárs zenei fesztiválokon és zenei versenyeken. Szőllősy András, Durkó Zsolt és Bozay Attila egy-egy kompozíciója például nagy nemzetközi mezőnyben nyert első vagy előkelő helyezést az évente megrendezésre kerülő párizsi *Tribune Internationale des Compositeurs*-ön.

„Magyar iskoláról” persze manapság már nem lehet beszélni, ám a magyar zenének továbbra is jó híre van. Egy svéd kritikus, *Rolf Haglund* szerint a világ legjelentősebb ötven zeneszerzőjét sorolva legalább fél tucat magyar nevet említene. És ugyanő írta egy svéd lapban 1981-ben: „Jeneyvel és zenéjével való találkozásom olyan élményt jelentett számomra, mintha a zeneirodalom egyik nagy guruja, mondjuk John Cage vagy Anton Webern jelent volna meg itt közöttünk Borásban.”²⁰

²⁰ Borás Tidning, 11. December, 1981.

Ha a nyolcvanas évek elején Rolf Haglund fél tucat magyar zeneszerzőt említett volna egy ötvenes nemzetközi mezőnyben, mára már úgy alakult ez a szám, hogy — mondjuk — tíz világnagyság között két magyar mindenképpen ott szerepel: Ligeti és Kurtág. Nem elfogult hazai nézet ez, hanem egy többé-kevésbé elfogadott nemzetközi megítélés, jelentős nemzetközi díjak, műveikből rendezett koncertsorozatok, fesztiválok, hanglemezek, zenéjüknek szentelt tudományos konferenciák és irodalmi méltatások alapján. A két pálya persze távolról sem párhuzamos, mégis az 1990. évi Őszi Fesztivál Párizsban összehozta a két magyar zeneszerzőt, és kettejüknek közös számot szentelt a Boulez köréhez kapcsolódó *Contrechamps* című folyóirat is. A bevezető tanulmányban *Philippe Albéra* nemcsak a közös tradícióhoz, a bartóki élményekhez vezető szálatokat fejt fel egyáltalában nem szokványos módon, hanem sajátos „couleur hongroise”-t is talál mindkettejük művében. „Kurtágnál ez olyan hangszerelésben testesül meg, amely szokatlan és heterogén színekombinációkat keresve a kelet-európai népi zenekarok cimbalom- és mandolineffektusait idézi. Ligetinél pedig a »couleur hongroise«, mely 1956-tól kezdve háttérbe került, a nyolcvanas években ismét megjelenik, kitágítva a világ más tradicionális zenéinek irányába.”²¹ Tudjuk, a szerző itt arra gondol, hogy Ligeti zenei gondolkodására rendkívül termékenyítőleg hatott az afrikai törzsi zenék bonyolult ritmikája és mikropolifóniája.

Ezeket a jelenségeket mi, itthonról szemlélve már nem is érzékelnénk magyar jellemvonásnak, ám úgy látszik — s ez a többi, európai nyelvet beszélő kortárs zeneszerzőkre is érvényes — külföldön más az akusztika. Míg azonban mintegy négyszáz éven keresztül egy-egy sztereotípiá segítette a magyar karakter identifikálását, az utolsó ötven évben — a nemzeti karaktert tagadó, vagy legalábbis attól felszabadult eszmék, technikák és rendszerek szélesre tárgult világában — halvány utalások is elegendők a múlt idők magyarságának asszociatív felidézésére.

²¹ *Contrechamps: Ligeti–Kurtág*. Paris, 1990, Editions l'Age d'homme, 6. old.

A kötet szerzői

ABONYI Iván	a fizikai tudomány kandidátusa, Budapest
ENDREI Walter	a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Természettudományi Kar, Budapest
FRANK Tibor	az MTA doktora, intézetigazgató, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest
† HANÁK PÉTER	akadémikus
HOFER TAMÁS	etnográfus, az MTA Néprajzi Bizottságának tagja, Budapest
HUNYADY György	a pszichológiai tudomány doktora, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest
JESZENSZKY Géza	a történelemtudomány kandidátusa, nagykövet, Washington
JESZENSZKY Sándor	a műszaki tudomány kandidátusa, Magyar Elektrotechnikai Múzeum, Budapest
KÁRPÁTI János	a zenetudomány doktora, címzetes egyetemi tanár, Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola, Budapest
KISS Gy. Csaba	az irodalomtudomány kandidátusa, egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest
KÖPECZI Béla	akadémikus, nyugalmazott egyetemi tanár, Budapest
LITVÁN György	a történelemtudomány doktora, '56-os Kutatóintézet, Budapest
NYOMÁRKAY István	a nyelvtudomány doktora, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest
ORMOS Mária	akadémikus, egyetemi tanár, Janus Pannonius Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Pécs
PATAKI Ferenc	akadémikus, az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztálya elnöke, Budapest
POMOGÁTS Béla	az irodalomtudomány doktora, a Magyar Írószövetség elnöke, Budapest
R. VÁRKONYI Ágnes	a történelemtudomány doktora, nyugalmazott egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest
SZABOLCS Ottó	a történelemtudomány kandidátusa, nyugalmazott egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest
TERESTYÉNI Tamás	PhD, tudományos főmunkatárs, MTA–ELTE Bölcsészettudományi Kar Kommunikációelméleti Kutatócsoport, Budapest
VAJDA György Mihály	az irodalomtudomány doktora, Budapest

Ára: 560 Ft

